

«Тұран» Университеті

ӘОЖ 347.4:004.7 (043)

Қолжазба құқығы негізінде

АДАНБЕКОВА ЗАРИПА НУРАЛЫҚЫЗЫ

**Электрондық байланыс құралдарын пайдалану арқылы жасалатын
мәмілелерді құқықтық реттеу**

«8D04201 – Құқықтану»

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
заң ғылымдарының кандидаты, профессор
Алаева Г.Т.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
заң ғылымдарының докторы, оқытушы
Ствол М.
(Гданьск университеті, Польша Республикасы)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК АКТІЛЕРГЕ СІЛТЕМЕЛЕР	3
АНЫҚТАМАЛАР	4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	8
КІРІСПЕ	9
1 ЭЛЕКТРОНДЫҚ НЫСАНДАҒЫ МӘМІЛЕЛЕРДІ	
АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕЛЕРІ	26
1.1 Электрондық байланыс құралдарын пайдалана отырып жасалатын мәміленің түсінігі мен белгілері	26
1.2 Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі электрондық мәмілелерді реттеудің қайнар көздері мен негізгі тәсілдері және оларды халықаралық танылған үлгілермен салыстыру	48
2 ЭЛЕКТРОНДЫҚ МӘМІЛЕЛЕРДІ ЖАСАУ ЖӘНЕ	
ОРЫНДАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	60
2.1 Азаматтық құқықтағы электрондық агент және электрондық мандат	60
2.2 Электрондық мәміле жасау кезінде автоматтандырылған жүйенің әрекеттерін тұлғаға атрибуциялау және оны қолдану шектері	83
2.3 Электрондық өзара іс-қимыл жағдайында шарт жасау кезін айқындау және электрондық акцепт өлшемшарттары	100
2.4 Электрондық мәмілелердің өзін-өзі орындаушылығы және орындаудың басқарылуы туралы талап	114
3 ЭЛЕКТРОНДЫҚ МӘМІЛЕЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУДАҒЫ	
ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	135
3.1 Электрондық шарттар жасасу тетігіндегі электрондық сауда платформасының рөлі	135
3.2 Цифрлық контент және цифрлық қызмет азаматтық-құқықтық шарттың пәні ретінде: жеткізушінің міндеттері және сатып алушыны қорғау	151
3.3 Пайдаланушы деректері электрондық мәмілелердегі қарсы ұсыну нысаны ретінде	164
ҚОРЫТЫНДЫ	172
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҚАЙНАР КӨЗДЕР ТІЗІМІ	175
ҚОСЫМШАЛАР	197

НОРМАТИВТІК АКТІЛЕРГЕ СІЛТЕМЕЛЕР

Осы диссертацияда келесі негізгі нормативтік құқықтық актілер мен құжаттарға сілтемелер пайдаланылды:

1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім).

1999 жылғы 1 шілдедегі №409 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім).

2015 жылғы 31 қазандағы №377-V Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі.

2026 жылғы 9 қаңтардағы №255-VІІІ Қазақстан Республикасының Цифрлық кодексі.

2003 жылғы 7 қаңтардағы «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының №370-II Заңы.

2004 жылғы 12 сәуірдегі «Сауда қызметін реттеу туралы» Қазақстан Республикасының №544 Заңы.

2010 жылғы 4 мамырдағы «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Қазақстан Республикасының №274-IV Заңы.

2015 жылғы 24 қарашадағы «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының №418-V Заңы.

2016 жылғы 26 шілдедегі «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының №11-VI Заңы.

Халықаралық шарттар жасасу кезінде электрондық хабарламаларды пайдалану туралы БҰҰ Конвенциясы (Нью-Йорк қаласы, 2005 жыл).

БҰҰ-ның Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясының (ЮНСИТРАЛ) 1996 жылғы «Электрондық коммерция туралы» Үлгілік Заңы.

БҰҰ-ның Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясының (ЮНСИТРАЛ) 2001 жылғы «Электрондық қолтаңбалар туралы» Үлгілік Заңы.

БҰҰ-ның Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясының (ЮНСИТРАЛ) 2017 жылғы «Электрондық берілетін жазбалар туралы» Үлгілік Заңы.

БҰҰ-ның Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясының (ЮНСИТРАЛ) 2024 жылғы «Автоматтандырылған шарт жасасу туралы» Үлгілік Заңы.

«Электрондық сәйкестендіру және сенімгерлік қызметтер туралы» Еуропалық Одақтың 2014 жылғы eIDAS Регламенті.

Еуропалық Парламент пен Кеңестің 2016 жылғы 27 сәуірдегі Жалпы деректерді қорғау Регламенті (GDPR).

Америка Құрама Штаттарының 1999 жылғы «Электрондық мәмілелер туралы» Біріздендірілген Заңы (UETA).

Америка Құрама Штаттарының 2000 жылғы «Жаһандық және ұлттық коммерциядағы электрондық қолтаңбалар туралы» Федералдық Заңы (E-SIGN Act).

АНЫҚТАМАЛАР

Электрондық мәміле	– электрондық хабарламалармен алмасу және/немесе электрондық құжаттар арқылы жүзеге асырылатын, қатысушыларды сәйкестендіруді, мазмұнның қайта жаңғыртылуын және құқықтық маңызы бар іс-әрекеттердің тексерілуін қамтамасыз ететін жазбаша нысандағы мәміле.
Электрондық нысан	– мәміленің қағаз жеткізгіште не электрондық тасымалдауышта (ақпараттық жүйеде) жүзеге асырылатын жазбаша нысанның түрі.
Функционалдық баламалылық қағидаты	– жазбаша нысанның әрбір талабы электрондық ортада баламалы нәтижемен орындалуы тиіс деген қағида (оқуға қолайлы қайта шығару, сақтау, қол қоюшыны байланыстыру, мазмұнмен келісімді куәландыру).
Электрондық агент	– электрондық мәміле кезінде әрекет жасау сәтінде автономды режимде, адамның тікелей қатысуынсыз тараптардың ерік білдіруін қалыптастыратын, білдіретін және (немесе) орындайтын бағдарламалық (бағдарламалық-аппараттық) жүйе (оның ішінде ЖИ); электрондық агент құқық субъектісі болып табылмайды, ал оның әрекеттерінің құқықтық салдары электрондық мандат шегінде өкілдік берушіге атрибуцияланады.
Электрондық мандат (цифрлық сенімхат)	– электрондық агентті қолдану кезінде өкілдік беруші электрондық агенттің өкілеттіктері, шарттары мен шектеулерін белгілейтін электрондық құжат немесе ақпараттық жүйеде жазылған жеке электрондық жазба; ол ЭЦҚ-мен не заңнамада көзделген өзге тәсілмен куәландырылады.
Автоматтандырылған жүйенің іс-әрекеттерін тұлғаға атрибуциялау	– электрондық агенттің/автоматтандырылған жүйенің заңды маңызы бар әрекеттері, егер олар пайдаланушының бақылауы мен мүддесі шегінде және белгіленген мандат көрсеткіштеріне сәйкес орындалса, тиісті пайдаланушының ерік білдіруі ретінде танылатын құқықтық тетік.
Электрондық журнал (әрекеттердің/оқиғалардың электрондық журналы)	– электрондық агенттің, платформаның немесе өзге ақпараттық жүйенің құқықтық маңызы бар әрекеттері мен оқиғаларын (уақытын, мазмұнын, авторлығын, реттілігін) тіркейтін, кейіннен қайта жаңғыртып, дәлел ретінде пайдалануға мүмкіндік беретін электрондық жазба.
Электрондық акцепт	– электрондық хабарлама немесе ақпараттық жүйенің әрекеті арқылы білдірілген, офертаны толық және бұлтарыссыз қабылдауды көрсететін ерік білдіру; мазмұнынан өзгеше туындамаса, офертаны автоматты

Смарт-шарт немесе өзін-өзі орындайтын смарт-шарт Бақылаушы делдал	түрде растау акцепт болып саналмайды. – шарт талаптарын бағдарламалық код арқылы автоматты іске асыратын, өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетікпен бірлікте жүзеге асатын азаматтық-құқықтық шарт; доктриналық тұрғыда ол көбіне шарттың ерекше түрі емес, орындау тәсілі ретінде сипатталады. – цифрлық ортада мәмілелердің мазмұны мен олардың өзгеру қарқынына тікелей әсер ететін және шарт жасасу үдерісін ұйымдастыру, ақпараттың дұрыстығын қамтамасыз ету, сондай-ақ техникалық іркілістерден туындайтын тәуекелдерді басқару қызметтерін жүзеге асыратын делдал.
Цифрлық контент	– цифрлық түрдегі деректер (бағдарламалық жасақтама, қосымшалар, аудио, видео, е-кітаптар және зияткерлік меншік объектілерін пайдаланудың өзге де цифрлық нысандары қоса алғанда) түріндегі игілік.
Цифрлық қызмет	– цифрлық деректерді жасау, өңдеу, сақтау, жаңарту немесе оған қолжеткізуді ұсыну (бұлттар, ағындық тарату, жазылымдар және т.б.) жөніндегі қызмет.
Клик арқылы келісім (Click-wrap agreement)	– пайдаланушының шарт талаптарымен келісетінін белсенді әрекет арқылы (мысалы, «Келісемін» батырмасын басу немесе құсбелгі қою) білдіруі негізінде жасалатын электрондық шарт.
Қарау арқылы келісім (Browse-wrap agreement)	– шарт талаптары веб-сайтта орналастырылып, пайдаланушының сайтты немесе сервисті пайдалануы оның осы талаптармен келісімі ретінде қарастырылатын электрондық келісім түрі.
Қаптама арқылы келісім (Shrink-wrap agreement)	– бағдарламалық өнімді немесе тауарды сатып алу және қаптамасын ашу арқылы шарт талаптарымен келісу нысанында жасалатын келісім.
Сәйкестікке негізделген тәсіл (Conformity-based approach)	– цифрлық контентті немесе қызметті оның шарт талаптарына, жария сипаттамаларға және тұтынушының объективті негізделген күтулеріне сәйкестігі арқылы құқықтық бағалау тәсілі.
Жаңартулар мен түзету пакеттері (Updates and patches)	– цифрлық өнімнің шартқа сәйкестігін, қауіпсіздігін және функционалдық жарамдылығын сақтау мақсатында жеткізуші ұсынуға тиіс бағдарламалық өзгерістер мен техникалық түзетулер жиынтығы.
Платформаға тәуелділік әсері немесе жеткізуші инфрақұрылым ына тәуелділік	– пайдаланушы деректерінің, форматтардың, интерфейстік шешімдердің немесе техникалық үйлесімсіздіктің салдарынан өзге жеткізушіге көшу шығындарының артуы және соның нәтижесінде шарттық еркіндіктің шектелуі.

(Lock-in effect)	
Профайлинг (Profiling)	– дербес деректерді автоматтандырылған өңдеу арқылы тұлғаның белгілі бір қасиеттерін, экономикалық мінез-құлқын немесе ықтимал әрекеттерін бағалау мен болжауға бағытталған талдамалық рәсім.
Хэш-функция	– кез келген деректерді (мәтін, файл, хабарлама) белгілі бір ұзындықтағы бірегей цифрлық мәнге түрлендіретін криптографиялық алгоритм.
Хэш-сомасы	– деректерді хэш-функция арқылы өңдеу нәтижесінде алынатын тұрақты ұзындықтағы цифрлық мән (хэш-код).
Транзакция (IT, блокчейн шеңберінде)	– бұл жүйеде тіркелген және өзгертілмейтін операция.
IP-мекенжай	– Интернет немесе өзге де желілік ортада қосылған құрылғыға берілетін бірегей сандық мекенжай, ол деректер пакеттерін жіберу және қабылдау кезінде құрылғыны сәйкестендіру және желі ішінде бағыттау мақсатында пайдаланылады.
Ойлану мерзімі (Cooling-off period)	– қашықтықтан немесе цифрлық ортада жасалған шарт бойынша тұтынушыға заңда белгіленген мерзім ішінде (ЕО-да 14 күн) ешқандай себепсіз шарттан біржақты тәртіппен бас тарту және төленген қаражатты қайтаруды талап ету құқығын беретін құқықтық институт.
Интернет-скрипт	– веб-сайтта немесе онлайн платформада автоматты түрде жұмыс істейтін бағдарламалық код. Ол пайдаланушы белгілі бір әрекет жасағанда (мысалы, «Сатып алу» батырмасын басқанда) тапсырысты тіркейді, төлемді өңдейді және растау хабарламасын жібереді. Яғни, интернет-скрипт - адамның тікелей араласуынсыз онлайн операцияларды іске қосатын бағдарламалық тетік.
Оқиғалар жазбасы немесе журналы (Log)	– ақпараттық жүйеде болған әрекеттердің автоматты түрде тіркелетін техникалық жазбасы.
Бағдарламалық сценарий	– белгілі бір әрекетті автоматты түрде орындауға арналған бағдарламалық кодтың немесе алгоритмнің логикалық тізбегі; жүйе қандай жағдайда қандай әрекет жасайтынын анықтайтын бағдарламалық нұсқаулық.
Заттар интернеті (IoT) құрылғылары	– деректерді жинау, өңдеу және желі арқылы беру мүмкіндігі бар, интернетке қосылған физикалық объектілер (датчиктер, смарт-құрылғылар, өнеркәсіптік жүйелер және т.б.).
Dark patterns	– пайдаланушының шешім қабылдауын бұрмалауға арналған интерфейс шешімдері.

UX-дизайн	– пайдаланушының интерфейспен өзара әрекеттесуінің ыңғайлылығын, түсініктілігін, тиімділігін және қанағаттануын қамтамасыз етуге бағытталған жобалау қызметі.
Модерация	– платформа операторының немесе уәкілетті тұлғаның цифрлық мазмұнды белгіленген ережелер мен стандарттарға сәйкестігі тұрғысынан тексеру, сүзгілеу, шектеу, алып тастау немесе басымдық беру арқылы жүзеге асырылатын мазмұнды бақылау және реттеу қызметі (платформалық бақылау рәсімі).
Дараланған келісім (Separate or granular consent)	– дербес деректер субъектісінің әрбір өңдеу мақсатына, деректер санатына немесе өңдеу әрекетіне қатысты жеке-жеке әрі нақты берілетін келісімі.
Шартты автоматты іске қосу тетігі (Smart-trigger)	– алдын ала белгіленген шарттар немесе оқиғалар орындалған кезде автоматты түрде белгілі бір әрекетті іске қосатын цифрлық тетік.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ЖИ	– Жасанды интеллект
ҚР	– Қазақстан Республикасы
ЕАЭО	– Еуразиялық Экономикалық Одақ
ҚР АПК	– Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі
ҚР АҚ	– Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі
ЮНСИТРАЛ (UNCITRAL)	– Біріккен Ұлттар Ұйымының Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясы (United Nations Commission on International Trade Law)
ЭЫДҰ	– Экономикалық Ынтымақтастық және Даму Ұйымы
ЕО	– Еуропалық Одақ
ЭЦҚ	– Электрондық цифрлық қолтаңба
БҰҰ	– Біріккен Ұлттар Ұйымы
B2C	– Кәсіпкер - тұтынушы немесе B2C («business-to-consumer») қатынасы
B2B	– Кәсіпкер - кәсіпкер немесе B2B («business-to-business») қатынасы
ЖЭҚ	– Жай электрондық қолтаңба
SES	– eIDAS бойынша жай электрондық қолтаңба (Simple Electronic Signature)
AES/AdES	– eIDAS бойынша күшейтілген электрондық қолтаңба (Advanced Electronic Signature)
QES	– eIDAS бойынша білікті электрондық қолтаңба (Qualified Electronic Signature)
BGB	– Германияның Азаматтық кодексі (Bürgerliches Gesetzbuch; BGB § 312i)
API	– Қолданбалы бағдарламалау интерфейсі (Application Programming Interface)
NFT	– Ауыстырылмайтын токен (Non-Fungible Token), яғни NFT таңбалауышы (цифрлық токен)
ЭҚА	– электрондық құжат айналымы
АХҚО	– Астана Халықаралық Қаржы Орталығы
ТМД	– Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
т.б.	– тағы басқа
т.с.с.	– тағы сол сияқты

КІРІСПЕ

Зерттеудің жалпы сипаттамасы. Зерттеу жұмысы қолданыстағы халықаралық үлгілермен салыстыра отырып, Қазақстан Республикасында электрондық байланыс құралдарын пайдалану арқылы жасалатын мәмілелерді азаматтық-құқықтық реттеуді кешенді талдауға арналған. Жұмыста электрондық мәміленің түсінігі мен белгілері, оны құқықтық реттеудің қайнар көздері мен тәсілдері айшықталады, «электрондық агент» және «электрондық мандат» санаттарын қоса алғанда, осындай мәмілелерді жасасудың және орындаудың құқықтық құрылымы, автоматтандырылған жүйелердің іс-әрекеттерін атрибуциялау, шарт жасасу мен акцептілеу кезін айқындау, сондай-ақ өзін-өзі орындайтын (смарт) орындау және оны басқару мәселелері негізделеді. Сауда платформаларының бақылаушы делдал ретіндегі рөлі мен жауапкершілігі, цифрлық контент пен цифрлық қызметтердің құқықтық режимі, тауар беруші (жеткізушінің) міндеттері және сатып алушыны қорғау, сондай-ақ пайдаланушы деректерін қарсы ұсыну ретінде пайдалануға рұқсат беру және осындай пайдаланудың құқықтық салдары сияқты құқық қолдану аспектілеріне ерекше назар аударылады. Зерттеудің нәтижесі электрондық мәмілелерді реттеуді жетілдіру және цифрлық азаматтық айналымға қатысушылардың мүдделерінің теңдігін қамтамасыз ету жөніндегі қорытындылар мен тәжірибелік ұсынымдар болып табылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі кезеңде Қазақстан қоғамы мен экономикасы барлық негізгі салаларды қамтитын ауқымды цифрлық трансформация үдерісін бастан өткеруде. Аталған өзгерістер мемлекеттік басқару жүйесінен бастап күнделікті коммерциялық мәмілелерді жүзеге асыру тәжірибесіне дейінгі қызмет бағыттарын кеңінен қамтиды. Цифрландыру үдерісі мемлекеттік саясаттың басым бағыты ретінде орнықты. ҚР Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында цифрлық экономиканы дамыту және электрондық коммерцияны құқықтық реттеуді жетілдіру мемлекеттік құқықтық саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде айқындалады. Тұжырымдамада шарттық қатынастарды құқықтық реттеудегі жекелеген олқылықтарды жою мақсатында смарт-келісімшарттар мен электрондық коммерция саласындағы заңнаманы жетілдіру, шарттық қатынастарға қатысушылардың, оның ішінде тұтынушылардың құқықтарын қорғауды күшейту, сондай-ақ экономикалық тұрғыдан әлсіз тараптың мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігі белгіленген [1]. Ал 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы цифрлық экономиканы құқықтық әрі институционалдық тұрғыдан жаңғырту қажеттігін бекітті [2]. 2024-2029 жылдарға арналған Жасанды интеллектті дамыту тұжырымдамасы автоматтандырылған шешімдерді кеңінен енгізуді және олардың құқықтық салдарын айқындауды күн тәртібіне қойды [3].

Сонымен қатар, 2025 жылғы наурызда цифрлық сауданың заңнамалық және инфрақұрылымдық негіздерін жетілдіруге бағытталған электрондық сауданы

дамытудың 2027 жылға дейінгі жоспары бекітілді [4]. Ал ҚР Үкіметінің 2025 жылғы 27 қарашадағы №1013 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі сауда саясатының тұжырымдамасы [5] сауда саласын цифрлық трансформациялау басымдығын айқындады. Аталған құжатта электрондық сауданы дамыту, сауданы цифрландыру, цифрлық инфрақұрылымды жетілдіру, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктерін қалыптастыру міндеттері көзделген. Бұл бағыттар цифрлық нарық қатынастарының құқықтық негіздерін нығайтумен және электрондық мәмілелер институтын жүйелі жетілдірумен тығыз байланысты.

Бүгінгі таңда электрондық байланыс құралдары келісімшарт жасасудың кеңінен таралған тетігіне айналды, өйткені электрондық сауда операцияларының, қашықтықтан қызмет көрсетудің және онлайн деректер алмасудың көлемі тұрақты түрде артып келеді. Қазақстандағы электрондық сауданың үлесі қарқынды өсуде: 2024 жылдың қорытындысы бойынша электрондық коммерция көлемі шамамен 3,2 трлн теңгеге (бөлшек тауар айналымының 14,1%-на) жетті, бұл 2020 жылғы деңгейден бес есе жоғары. ҚР Үкіметі 2029 жылға қарай бұл көрсеткішті 18,5%-ға дейін ұлғайтуды мақсат етіп отыр [6].

Аталған әлеуметтік-экономикалық үрдістер зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындайды, өйткені мұндай өзгерістер құқықтық жүйеден ақпарат алмасудың жеделдігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, инновациялық бизнес-үлгілерге уақтылы құқықтық жауап беруді және цифрлық дәуірде ұлттық экономиканың жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қолдауды талап етеді [7].

Мемлекеттік саясат деңгейінде цифрландыру және құқықтық реттеу мәселелеріне ерекше мән беріледі. ҚР Президенті Қ.-Ж. Тоқаев соңғы Жолдауларында азаматтық заңнаманы цифрландыру жағдайына бейімдеу міндетін нақты қойып келеді. 2025 жылғы Жолдауында Мемлекет басшысы жасанды интеллекттің қарқынды дамуы қоғам өміріне тікелей ықпал етіп отырғанын атап өтіп, «батыл әрекет етуге» шақырды, жасанды интеллектті жедел енгізуді және «Цифрлық кодексті» қабылдауды тапсырды [8]. Осы саяси бастамалардың институционалдық жалғасы ретінде 2026 жылы ҚР Цифрлық кодексі қабылданып [9], цифрлық сипаттағы қоғамдық қатынастарды кешенді құқықтық реттеудің негіздері бекітілді.

Электрондық мәмілелерді құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттігінің мемлекеттік деңгейде мойындалуы және цифрлық экономиканы дамытуға бағытталған стратегиялық құжаттардың қабылдануы құқықтық жаңғыртуға институционалдық негіз қалыптастырды. Алайда электрондық сауданың іс жүзінде кеңеюіне, мемлекеттік бағдарламалардың іске асырылуына және цифрлық нарық инфрақұрылымының қалыптасуына қарамастан, азаматтық-құқықтық реттеу саласында бірқатар жүйелі әрі шешімін толық таппаған доктриналық және тәжірибелік мәселелер сақталуда.

Классикалық құқықтық тәсілдерді тиісті түрде қайта пайымдамай, құқықтық жүйенің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету қиын, өйткені цифрлық экономика құқық нормаларына қарағанда әлдеқайда жылдам дамиды. Бұл ретте осы зерттеу шеңберінде цифрлық экономика құнның құрылуы және заңдық

маңызы бар операциялардың жасалуы цифрлық технологиялар, деректер және платформалық сервистер (электрондық коммерция, алгоритмдік делдалдық, ерік білдіру мен орындауды автоматтандыру) арқылы жүзеге асырылатын экономикалық қатынастар жүйесі ретінде түсініледі. Мұндай алшақтық құқықтық белгісіздікке, даулар санының өсуіне және азаматтық айналым қатысушылары сенімінің төмендеуіне әкелуі мүмкін [7].

Цифрлық кеңістікті интеграциялау мен қалыптастыруға бағытталған халықаралық үдерістер (мысалы, ЕАЭО-ның цифрлық күн тәртібі [10], ЮНСИТРАЛ-дың электрондық сауда саласындағы кешенді бастамалары [11]) ұлттық заңнамадан икемділік пен өзектілікті талап етеді. Электрондық мәмілелерді құқықтық реттеу уақтылы жетілдірілмеген жағдайда елеулі тәуекелдер туындауы ықтимал. Атап айтқанда, электрондық келісімдердің заңды күшіне қатысты даулар экономикалық шығындарға әкелуі, жосықсыз мінез-құлыққа жағдай жасауы, трансшекаралық дауларды күрделендіруі мүмкін. Нәтижесінде, электрондық коммерцияның тиімділігі төмендеп, бұл елдің цифрлық экономикадағы бәсекеге қабілеттілігіне теріс әсер етеді [12].

Мәселенің ерекше маңыздылығына қарамастан, оның ғылыми зерттелу деңгейі жеткіліксіз. Азаматтық құқық теориясында электрондық байланыс құралдары арқылы жасалған мәмілелерге қатысты бірыңғай терминология мен жүйелі тұжырымдама қалыптаспаған. Бүгінгі күнге дейін «электрондық мәміле» ұғымының заңдық анықтамасы берілмеген [13]; мәміленің электрондық нысаны мен жазбаша нысанының арақатынасы әртүрлі түсіндіріледі; цифрлық ортада ерік білдіру және оны бекіту мәселелері толық реттелмеген [14]. Электрондық цифрлық қолтаңбаны қолдану және электрондық құжаттардың заңдық күші жекелеген еңбектер мен заңнамалық актілерде қарастырылғанымен [15], электрондық өзара іс-қимылдың тұтас доктринасы қалыптаспаған.

Терминологиялық бірізділіктің болмауы теориялық қайшылықтарға әкеледі. Әртүрлі дереккөздерде мазмұны жақын, бірақ тең емес ұғымдар («электрондық құжат», «электрондық келісімшарт», «цифрлық қызмет», «цифрлық контент» және т.б.) әрқалай қолданылады. Бұл құқықтық актілерді әзірлеу мен қолдануды қиындатады. Нәтижесінде, құқықтық мәні бар әрекеттерді дербес орындайтын бағдарламалық алгоритм ретінде сипатталатын «электрондық агент» [12] немесе адамның қатысуынсыз автоматты түрде орындалатын блокчейн негізіндегі «өзін-өзі орындайтын смарт-шарт» [16] секілді құбылыстарға қатысты ортақ ғылыми ұстаным қалыптаспаған. Бұл - теориялық олқылықтардың бар екенін көрсетеді.

Технологиялардың жедел дамуы ескірген құқықтық тәсілдердің тәжірибелік тұрғыдан жеткіліксіздігін айқындады. Құқық қолданушылар мен азаматтық айналым қатысушылары онлайн режимінде мәмілелер жасау және орындау барысында құқықтық белгісіздікке жиі тап болады. Мысалы, электрондық шарттың жасалу кезін айқындайтын нақты нормалар жоқ: электрондық акцепт адресатқа электрондық пошта хабарламасы серверге жеткізілген кезден бастап алынған деп есептеле ме, әлде хат ашылған кезде акцепт алынған болып таныла ма деген мәселе құқықтық тұрғыдан нақты шешімін таппаған [17].

Адамның тікелей ерік білдіруінсіз автоматтандырылған жүйелер жасайтын

мәмілелердің жарамдылығы туралы арнайы ережелер де көзделмеген, бұл жауапкершілік пен құқықтық салдар мәселесін күрделендіреді [12]. Сонымен қатар, алгоритмдік әрекеттерді субъектінің еркіне атрибуциялау қиындық туғызады. Мысалы, интерфейс ақауы салдарынан жүйе офертаны қате жіберсе, мұндай әрекет пайдаланушының еркі ретінде бағалануы тиіс пе деген сұрақ туындайды. Тәжірибеде «қате шертулер» және автоматты жауаптар жөніндегі даулар кездесуде [12].

Сондай-ақ, цифрлық сауда алаңдары (маркетплейстер) мен агрегаторлар сияқты цифрлық делдал платформалардың құқықтары мен міндеттері жеткілікті деңгейде реттелмеген [18]. Платформаның қандай кепілдіктер беруге міндетті екені, техникалық ақаулар немесе жалған ақпарат үшін жауапкершілігі, сондай-ақ шарттық ережелер арқылы жауапкершілікті шектеу мүмкіндігі жөнінде бірізді көзқарас қалыптаспаған. Мұндай олқылықтар инновацияларды енгізуді тежеп, тәуекелдер мен мүдделер қақтығысуының өсуіне әкеледі, өйткені электрондық айналым қатысушылары өз құқықтары мен міндеттерінің көлеміне толық сенімді бола алмайды. Азаматтық заңнаманың бірқатар нормалары цифрлық өзара іс-қимылдың заманауи талаптарына сәйкес келмейтіні байқалады.

Зерттеу тақырыбының ұлттық даму стратегиясы мен жаһандық үрдістердің тоғысқан тұсында орналасуы оның өзектілігін күшейте түседі. Жоғарыда аталған мемлекеттік бағдарламалар мен құжаттар [1], [2], [3], [4], [5] цифрландырудың табысты жүзеге асуы үшін құқықтық реттеуді жаңартуды тікелей көздей отырып, цифрлық экономикаға бейімделу және киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында заңнамалық базаны жетілдіру міндетін белгілейді.

Алайда сапалы ғылыми талдау мен негізделген ұсыныстарсыз қолданыстағы бағдарламалар декларативті сипатта қалуы мүмкін. Қазақстан озық елдермен қатар дамуға ұмтылады, осыған байланысты ЖИ-ді дамыту тұжырымдамалары қабылданып [3], «Smart City» жобалары іске асырылуда, сот жүйесінде электрондық сот төрелігі және «Төрелік» сияқты жүйелер енгізілуде [19]. Бұл мән-жайлар классикалық құқықтық тәсілдерді қазіргі жағдай тұрғысынан қайта қарастыру қажеттігін айқындайды, әйтпесе құқық жүйесінің тиімділігі төмендеуі мүмкін.

Құқықтық пысықтаудың жеткіліксіздігінің салдары азаматтардың цифрлық құқықтарын іске асырудағы қиындықтарынан, мысалы, тұтынушылардың цифрлық контентке құқықтарын қорғау немесе электрондық сатып алуды қайтару мәселелерінен (2024 жылы электрондық коммерция, оның ішінде электрондық саудаға байланысты 14520 тұтынушылардың жолданымы тіркелген, бұл 2023 жылмен салыстырғанда шағымдардың 89%-ға өскенін көрсетеді) [4] бастап, реттеуші ортаның белгісіздігі салдарынан цифрлық секторға инвестициялар тартуда туындайтын кедергілерге дейін көрініс табуда.

Осы диссертациялық зерттеу аталған олқылықтар мен қайшылықтарды жоюға бағытталған. Жұмыста теориялық талдау мен тәжірибелік ұсыныстарды біріктіретін кешенді ғылыми тәсіл ұсынылады. Нақтыласақ, зерттеуімізде «электрондық агент» ұғымы және «электрондық мандат» құрылымы тұжырымдалады; автоматтандырылған жүйелер әрекеттерін қалыпты жағдайда пайдаланушы әрекеті ретінде тану презумпциясы және одан ауытқу

өлшемшарттары негізделеді; электрондық шарттың жасалу кезі нақтыланып, электрондық-делдалдық акцепт санаты қарастырылды; өздігінен орындалатын смарт-шарттарға қатысты императивтік басқару талаптары айқындалады; цифрлық платформалардың міндеттері мен жауапкершілігі белгіленеді; «цифрлық контент» және «цифрлық қызмет» ұғымдарына анықтамалар ұсынылады; пайдаланушы деректерін өзара алмасу арқылы айналымға енгізу тетігі қалыптастырылады. Жүргізілген талдау мен ұсыныстар заңнаманы жетілдіру және құқық қолдану тәжірибесі үшін бірыңғай әдіснамалық негіз қалыптастыруға бағытталған. Зерттеу нәтижелері ҚР-ның азаматтық заңнамасын, заман сұранысы мен мемлекеттің стратегиялық бағдарларына сәйкес электрондық өзара іс-қимыл туралы арнайы заңдарын жетілдіруге негіз бола алады.

Осылайша, диссертация тақырыбының өзектілігі бірқатар факторлардың жиынтығына байланысты. Ең алдымен, Қазақстанның құқықтық жүйесін дамытудың ішкі қажеттіліктері және цифрлық трансформацияның жаһандық контексті. Қарастырылып отырған мәселе әлемдік күн тәртібіне сәйкес келеді - көптеген елдер мен халықаралық ұйымдар (ЮНСИТРАЛ [11], ЭЫДҰ [7] және т.б.) цифрлық экономиканы құқықтық қамтамасыз ету үшін шешімдер іздейді, ал Қазақстан бұл процестерден тыс қалмауы тиіс. Сонымен қатар, тақырып цифрлық дәуірде «әділ және күшті Қазақстанды» құру үшін қолданбалы маңызға ие. Технологиялар мен нормативтік базаның тұрақты өзгерістері (цифрлық активтер туралы [20], дербес деректер туралы [21] жаңа заңдардың қабылдануы, электрондық сәйкестендіру тәсілдерінің жаңғыртылуы [22] және т.б.) заңнаманың нақты қажеттіліктерге әлі ілесе алмайтындығын куәландырады, яғни теория мен тәжірибені біріктіретін белсенді, кешенді көзқарас қажет. Осы зерттеу теория мен тәжірибені ұштастыра отырып, аталған қажеттіліктерге жауап беруге бағытталған. Жоғарыда баяндалған мән-жайлар таңдалған тақырыптың азаматтық құқық ғылымы үшін де, құқық қолдану және заң шығару тәжірибесі үшін де өзекті әрі әлеуметтік маңызы зор екенін дәлелдейді.

Зерттеу объектісі автоматтандырылған жүйелермен және платформалармен өзара іс-қимылды қоса алғанда, электрондық байланыс құралдарын пайдалану арқылы жасалған мәмілелерді (электрондық мәмілелерді) жасасу, өзгерту және орындау кезінде қалыптасатын қоғамдық қатынастардың жиынтығы болып табылады.

Зерттеу пәні - электрондық байланыс құралдарын пайдалана отырып мәмілелер (электрондық мәмілелер) жасасу, өзгерту және орындау кезінде қалыптасатын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар, электрондық мәмілелердің жарамдылығы мен орындалуын қамтамасыз ететін құқықтық құрылымдар мен тетіктер болып табылады.

Осы зерттеудің мақсаты - азаматтық құқық ғылымындағы, қолданыстағы заңнамадағы және ҚР-ның құқық қолдану тәжірибесіндегі, сондай-ақ цифрлық экономика жағдайындағы мәмілелер институтын дамытудың қазіргі заманғы үрдістерін талдау негізінде электрондық мәмілелер институтын кешенді түрде зерттеу, оның теориялық және әдіснамалық негіздерін қалыптастыру, ҚР-ның құқық жүйесінде электрондық мәмілелерді реттеудің доктриналық тұрғыдан

негізделген және заң шығару қызметінде қолдануға жарамды үлгісін әзірлеу, электрондық мәмілелерге қатысты ұғымдар мен терминдерді нақтылау, тиісті құқықтық құрылымдар мен тетіктерді жүйелеу арқылы қолданыстағы құқықтық олқылықтарды жою және азаматтық заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу жұмысында айқындалған мақсатқа қол жеткізу үшін өзара тығыз байланысты **келесі міндеттер қойылды:**

- электрондық мәміле, электрондық ерік білдіру және оның нысандары доктринасын, ұғымдық аппаратты және электрондық агентті, электрондық мандатты және әрекеттердің электрондық журналын пайдалана отырып мәміле жасау ерекшеліктерін зерттеу;

- автоматтандырылған әрекеттерді тұлғаға атрибуциялауға қатысты ұлттық және шетелдік тәсілдерді талдау, құқықтық реттеудегі олқылықтарды анықтау және автоматтандырылған ерік білдіруді нақты тұлғаға атрибуциялаудың материалдық-құқықтық презумпциясын және оны қолдану шектерін негіздеу;

- электрондық шартты жасасу ерекшеліктерін зерттеу және электрондық акцепт ережелерін нақтылау, электрондық шарт жасалған кезді тіркеу өлшемшарттарын айқындау;

- міндеттемелерді автоматтандырылған («смарт») орындаудың құқықтық табиғатын талдау және мұндай өзін-өзі орындаудың басқарылу талаптарын айқындау;

- электрондық мәмілелер тетігіндегі цифрлық платформалардың құқықтық рөлін зерттеу, соның ішінде қалыптасқан тәжірибе мен пайдаланушылық шарттарды талдау, және платформаның міндеттері мен жауапкершілігін айқындай отырып, оны бақылаушы делдал ретінде саралауды негіздеу;

- цифрлық контент пен цифрлық қызметтердің шарттық міндеттемелер объектісі ретіндегі азаматтық-құқықтық режимін қарастыру және жеткізушінің ең төменгі міндеттері мен тұтынушының құқықтарын қорғау құралдарын негіздеу;

- электрондық мәмілелерде деректерді қарсы ұсыну (қарсы беру) деп тану мүмкіндігін зерттеу және дербес деректерді қорғау талаптарын ескере отырып, мұндай саралаудың шарттары мен азаматтық-құқықтық салдарын айқындау.

Диссертациялық зерттеу гипотезасы электрондық байланыс құралдары арқылы жасалатын мәмілелер азаматтық құқықтың дәстүрлі құрылымдары шеңберінде реттелуі мүмкін, алайда цифрлық ортада ерік білдіруді, оның ішінде адамның тікелей қатысуынсыз ерік білдіруді қалыптастыру мен бекіту, автоматтандырылған әрекеттерді атрибуциялау, электрондық шарт жасасу кезін айқындау, цифрлық платформалардың ұйымдастырушылық рөлі, сондай-ақ цифрлық контент (қызмет) пен пайдаланушы деректерінің азаматтық айналым объектісі ретіндегі құқықтық табиғаты жеткілікті дәрежеде жүйеленбеген деген тұжырымға негізделеді.

Аталған мәселелерді шешу жаңа дербес институт қалыптастыруды емес, азаматтық құқықтың қолданыстағы категорияларын функционалдық қайта пайымдау, ұғымдық аппаратты нақтылау және цифрлық ортаға бейімделген өлшемшарттарды қалыптастыру, оның ішінде автоматтандырылған әрекеттерді

жүзеге асыратын техникалық құралдардың құқықтық маңызын дұрыс саралау арқылы мүмкін болады.

Диссертация тақырыбының ғылыми зерттелу деңгейі. ҚР-да электрондық мәмілелерге жеке-құқықтық көзқарас аясында елеулі, бірақ біркелкі емес зерттеулер жиынтығы қалыптасты. Ұлттық әдебиеттің маңызды бөлігі онлайн-интерфейстердегі, клик-келісімдердегі, сондай-ақ автоматтандырылған орындаудың алғышарттарында электрондық ерік білдірудің нысаны мен жарамдылығының теориялық мәселелеріне арналады. Алайда шартты электрондық түрде жасасу мен орындаудың кешенді құқықтық құрылымы, сондай-ақ рәсімдердің сенімділігі мен дәлелдемелік күшінің келісілген өлшемшарттары әлі де ғылыми пікірталас нысаны болып отыр. Оқу-әдістемелік бөлікте Д.Л. Байдельдинов және т.б. (2024) [23] редакциялаған «Цифровое общество и право» ұжымдық монографиясы маңызды ғылыми оқиға болып табылады, онда электрондық құжаттар, цифрлық ортада шарттар жасасу ерекшелігі және қатысушыларды сәйкестендіру жүйеленген. Сондай-ақ, М.К. Сулейменов редакциялаған, электрондық шарттар мен цифрлық активтер туралы бөлімдерді біріктіретін және құқық қолдану мен білім беру тәжірибесі үшін ұғымдардың біркелкілігін қамтамасыз ететін азаматтық құқық бойынша заманауи оқулықтар мен түсініктемелерді атап өту қажет [24; 25]. Аймақтық ғылыми мектепте М.К. Жусупбекованың және басқа авторлар тобының «Сущность электронной торговли и электронной сделки» (2020) [26] және «О проблемах заключения электронного договора» (2020) [27] жұмыстарында электрондық шарттың белгілерін нормативтік нақтылау және ҚР Азаматтық кодексінің ережелерін түзету қажеттілігі негізделді, бұл ұлттық күн тәртібінің жетілуін және тұтас доктриналық үлгілерге қажеттілікті растай түседі.

Отандық доктринада М.К. Сулейменовтың «Цифровизация и совершенствование гражданского законодательства» (2020) [28] мақаласында жеке құқықты цифрландырудың негіздемелік бағдарлары мазмұндық түрде көрсетілген, ол ҚР Азаматтық кодексіне жаңа институттарды енгізу кезінде ұғымдар мен технологиялық бейтараптықты салыстыруды талап етеді. Сондай-ақ, Ф.С. Карагусов «О концепции национальных электронных денег в Республике Казахстан» (2020) [29] мақаласында электрондық шарттардың есептік тетіктерін саралау үшін маңызы бар электрондық ақша мен криптоактивтердің табиғатын зерттейді. С.К. Идрышева «О цифровом кодексе Казахстана» (2022) [30] мақаласында электрондық мәміленің «тар» анықтамасын ерекше сынай отырып, клик-келісімдерді және ерік білдірудің өзге де онлайн нысандарын қамтуды ұсынады.

Соңғы диссертациялық зерттеулер қатарында Ж.К. Жетибаевтың «Электрондық мәмілелерді ақпараттық коммуникациялық технологиялардың даму дәуірінде жасау және орындау ерекшеліктері» (2022) [31] атты диссертациясы бар, мұнда электрондық мәмілелерді жасасудың позитивті құқықтық реттеуі және тәжірибедегі олқылықтар айқындалады, сондай-ақ электрондық мәміле ұғымы, оны жасасу тәртібі мен процессуалдық мән-жайлары зерттеледі. Кликтік келісімнің жарамдылығының шетелдік өлшемшарттарына шолуды М.М. Садықова (2019) [32] жүргізді. «Кодтың» өзін-

өзі орындауы мен оның шекаралары туралы сұрақтарды Р.Р. Хузин (2019) [33] қарастырды. ЭЦҚ-ға минималистік, технологиялық бейтарап көзқарастың негіздемесін Ж.А. Куранбек (2020) [34] берді. А.К. Кусаинова «Гражданско-правовое регулирование отношений в сфере электронного документооборота в Республике Казахстан» (2022) [35] атты диссертациясында электрондық құжат айналымына және оның азаматтық-құқықтық әсерлеріне жүйелі зерттеу жүргізді. Бұл жұмыстардың жиынтығы электрондық ерік білдірудің сәйкестендірілуін, мазмұнының қайталануын және дәлелденуін түсіну үшін теориялық және қолданбалы негізді құрайды.

Шетелдік әдебиеттер (орыс және басқа да ұлттық әдебиеттерді қоса алғанда) онлайн-келісімдер мәселелерін реттеу үшін шарттық құқықтың классикалық доктриналарынан бастап автоматтандыру және «ақылды» орындауға дейінгі көптеген көзқарастар мен тәсілдерді ұсынады. Ағылшын тіліндегі теория дәстүрлі қағидаттардың онлайн-келісімге бейімделуін көрсетеді: Р. А. Хиллман және Д. Дж. Рачлински шарт ережелерін ұсыну және акцептті бекіту тәсіліне ерекше назар аудара отырып, интернет-келісімшарттарға келісім және жосықсыздық доктриналарының қолданылуын көрсетеді [36]; Дж. М. Морингелло және В. Л. Рейнольдс жалпы құқықтың икемділігін растай отырып, «қағаз» мәміледен веб-интерфейске дейінгі қалыптасу тарихын бақылайды [37]; Н.С. Ким browse-wrap (click-, browse-, shrink-wrap) теориясын құрады [38]; Бакос И., Ф. Маротта-Вурглер және Д. Троссен В2С ортасында «оқыған және келіскен» үлгілердің шектерін эмпирикалық түрде анықтайды [39]; Дж. Уинн мен Б. Бикс АҚШ пен ЕО айырмашылықтарын жазады [40] Дж. Уинн және Б. Райттың «The Law of Electronic Commerce» (4-ші басылым., 2001, қосымша 2020) атты еңбегі басты анықтамалық негіз болып қала береді [41]. Электрондық алмасу инфрақұрылымы бөлігінде Амелия Х. Босс 1990 жылдардың басынан бастап жаһандық электрондық құжат айналымы үшін жеке құқықтық келісімдер мен байланыс қауіпсіздігі стандарттарын әзірледі [42]. «Электрондық агенттердің» зерттеу мәселесін Т. Аллен мен Р. Уиддисон да алға тартты [43]; ақылды келісімшарттар тұжырымдамасы Н. Сзабоның жұмысынан басталады [44], ал келісімшарттық құқықтың рөлін сақтаудың қазіргі шекаралары мен қажеттілігі К. Вербах пен Н. Корнелл еңбектерінде баяндалды [45]; «күшті» және «әлсіз» ақылды келісімшарттардың түрлік құрылымын М. Раскин ұсынады [46]; «есептелетін» келісімшарттар түсінігін Г. Серден қарастырды [47]; электрондық қолтаңбаларды тану және электрондық келісімдердің дәлелденуін С. Мейсон жүзеге асырды [48]. Бұл нұсқаулар нысанның функционалдық баламалылығының әдіснамалық шеңберін, технологиялық бейтараптықты және дәлелділікті белгілейді.

Ресейлік және басқа посткеңестік мектептер іргелес және арнайы бөліктерге айтарлықтай үлес қосады: электрондық мәмілелердің жалпы мәселелері - Е.А. Шелепина (Мәскеу, 2007) [49]; кәсіпкерлік қызметтегі электрондық құжат - Е.Ю. Шишаева (Мәскеу, 2005) [50]; қоғамдық саладағы электрондық құжат айналымын ұйымдық-құқықтық қамтамасыз ету - Д.В. Шибаев (Мәскеу, 2011) [51]; виртуалды ақпараттық кеңістікті бақылау - Н.Н. Телешина (Владимир, 2011) [52]; домендік атаулардың құқықтық режимі - Е.И. Гладкая (Ресей мен

АҚШ-ты салыстыру, 2014) [53] және А. В. Попцов (Мәскеу, 2009) [54]. Күпия ақпарат және дербес деректер мәселелері А.Б. Омарова (Алматы, 2002) [55], А.В. Семашко (Мәскеу, 2008) [56], Н.Г. Белгородцева (Мәскеу, 2012) [57], У.М. Станскова (Екатеринбург, 2014) [58], Д.И. Крутикова (Мәскеу, 2015) [59], М.В. Бундин (Мәскеу, 2017) [60], С.А. Шадрин (Қазан, 2019) [61] еңбектерінде жан-жақты зерттеледі. Электрондық сауда мен мәмілелердің азаматтық-құқықтық мәселелері А.В. Красикова (Волгоград, 2005) [62] И.В. Костюк (Қазан, 2007) [63], Н.В. Миненкова (Мәскеу, 2008) [64], А.С. Косарева (Мәскеу, 2010) [65], И.Р. Салиева (Қазан, 2013) [66], сондай-ақ Тәжікстан құқығы бойынша А. Абдуджалиловтың диссертациясында (Душанбе, 2009) [67] тікелей көрініс табады. Электрондық мәмілелерді қозғайтын ақпараттық қауіпсіздіктің ұйымдастырушылық-құқықтық аспектілеріне А.Е. Жатқанбаева [68] назар аударды. Бұл жарияланымдар зерттеудің пәнаралық ауқымының кеңдігін айқындайды, бірақ электрондық құжаттар, ақпараттық қауіпсіздік, домендік атаулар, жеке деректер сынды жекелеген бөлшектерді қамтиды және электрондық келісімшарттың құрылысына ішінара ғана әсер етеді.

Құқықтық әдебиетте анықтамалық және тұжырымдамалық әртүрлілік сақталып отыр. Электрондық шарттың «тар» және «кең» анықтамалары өзара бәсекелесуде: «тар» мағынадағы түсініктеме электрондық шартты негізінен біліктілігі жоғары электрондық цифрлық қолтаңбаға (ЭЦҚ) және электрондық құжатқа қойылатын формальды талаптарға байласа, ал «кең» тәсіл жазбаша нысанның функционалдық баламалылығы қағидасына сүйеніп, клик-шарттар және браузер-шарттар түріндегі келісімдерді қамтиды. Соңғы бағыт шамадан тыс шектеуші көзқарасты сынға алып, онлайн ортадағы ерік білдіру тәсілдерін ескерудің маңыздылығын негіздейді. Алайда қазіргі уақытта бірыңғай ұғымдық аппарат пен келісімнің жарамдылығына қатысты үйлестірілген презумпциялар әлі қалыптаспаған, бұл құқық қолдану тәжірибесінің бірізділігіне кедергі келтіреді [14], [69].

Сонымен қатар, шетелдік теория функционалдық тәсілдер мен «анықталу» өлшемінің әлсіздігін эмпирикалық тұрғыдан негіздегенімен, ол континенталдық құқықтық дәстүрге тән жеке-құқықтық презумпциялар мен электрондық қорытындылар институттарының материалдық және іс жүргізушілік құрылымын толық алмастыра алмайды [70; 71].

Цифрлық айналымның қазіргі заманғы шындықтары, яғни шешім қабылдауды автоматтандыру, смарт-орындау, мәміле жасасуды платформалық ұйымдастыру, «цифрлық контент/қызметтер» айналымы және «қол жеткізу үшін деректер» үлгілерінің көрінісі Қазақстанның ұлттық доктринасында жеткіліксіз. Оқу-әдістемелік және шолу сипатындағы басылымдар маңызды негіз қалыптастырғанымен, олар электрондық өкілдіктің (электрондық агент, электрондық мандат) тереңдетілген жеке құқықтық үлгілеріне, алгоритмдердің «қалыпты» жұмыс нәтижелерін тұлғаға атрибуциялау презумпциялары мен «айқын аномалиялар» жағдайында қолданылмайтын өлшемшарттарға, электрондық түрде делдалданған акцепттің шарттық құрылымына, сондай-ақ өзін-өзі орындайтын шарт талаптарының басқарылуын қамтамасыз ететін императивке деген қажеттілікті алмастыра алмайды.

Доктринада электрондық нысанның, ЭЦҚ мен құжат айналымының негізгі элементтеріне назар аударылады, бірақ нысанды, ерік білдіруді, атрибуция презумпциясын және орындаудың біртұтас құрылымға өңделуін байланыстыратын жеке құқықтық реттеудің бірыңғай үлгісі жоқ. Жеткілікті пысықталмаған мәселелер қатарына мыналар жатады: адамның тікелей қатысуынсыз әрекет жасау кезінде ерік қалыптастыратын немесе оны іске асыратын бағдарламалық жүйе ретіндегі электрондық агенттің заңдық және доктриналық құрылымы, сондай-ақ оған байланысты өкілеттіктерді тұлғаға жатқызу және өкілеттіктерден асып кету қағидаларын қамтитын электрондық мандат; автоматтандырылған жүйенің «қалыпты» жұмыс режимінің нәтижелерін атрибуциялаудың дербес презумпциясы және дәлелдеу ауыртпалығын бөле отырып, «айқын аномалия» үшін ерекшелік өлшемшарттары; электрондық-делдалдық акцептінің шарттық құрылымы және келісілген арнадағы техникалық қолжетімділік белгісі бойынша мәміле жасасу кезінің бірыңғай өлшемі; өзін-өзі орындайтын шарттарды басқару императиві (техникалық кідірту/тоқтату, ескертпелер шегі, реституция); алгоритмдердің ашықтығын және шарт жасасуды адал ұйымдастыруды қамтамасыз ету жөніндегі оң міндеттері бар, сондай-ақ жалған немесе жасырылған ақпарат пен техникалық ақаулар үшін тікелей азаматтық-құқықтық жауаптылық жүктелетін бақылаушы делдал ретіндегі платформаның мәртебесі; жеткізушінің жаңартулар, қауіпсіздік және қолдау жөніндегі императивті міндеттері бар шарттардың пәні ретінде «цифрлық контент» және «цифрлық қызмет» ұғымдары; деректерді өңдеу қарсы ұсынуды құрамайтын жағдайларды ажырата отырып, «қарсы ұсыну ретіндегі деректер» үлгісі. Аталған олқылықтар ұлттық зерттеулер массиві бойынша да, өзінің барлық әдіснамалық құндылығымен қазақстандық құқықтық жүйе үшін дайын жеке құқықтық шешімдерді ұсынбайтын шетелдік жұмыстар бойынша да тіркеледі.

Зерттеудің нормативтік негізін ҚР Азаматтық кодексінің ережелері (мәміле нысандары, оларды жасасу, жарамсыздық туралы жалпы бөлім; жазбаша нысанға және хабарламалармен алмасуға қойылатын арнайы талаптар), жазбаша және электрондық дәлелдемелер туралы ҚР Азаматтық процестік кодексінің нормалары, ҚР Заңдары, нақтырақ айтқанда «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңы, «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңы, «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» ҚР Заңы, «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы, сондай-ақ ЭЦҚ инфрақұрылымы, уақыт белгісі және электрондық құжат айналымы туралы заңға тәуелді актілер, сот органдарының түсіндірмелері құрайды. Салыстырмалы бағдарлар ретінде Халықаралық шарттар жасасу кезінде электрондық хабарламаларды пайдалану туралы БҰҰ Конвенциясы (Нью-Йорк қаласы, 2005), «Электрондық сауда туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңы (1996), «Электрондық қолтаңбалар туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңы (2001), «Электрондық берілетін жазбалар туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңы (2017), «Автоматтандырылған шарт жасасу туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңы (2024), ЕО-ның 2014 жылғы eIDAS Регламенті, ЕАЭО-ның ЭЦҚ-ны өзара тану туралы келісімдері, сондай-ақ АҚШ, Австралия, Сингапур мемлекеттерінің электрондық мәмілелерді реттейтін арнайы заңдары,

РФ-ның Азаматтық кодексінің электрондық нысан туралы жаңартылған ережелері пайдаланылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі. Зерттеудің әдіснамалық негізін электрондық мәмілелер институтын цифрлық ортада жан-жақты талдауға және электрондық мәмілелерді азаматтық-құқықтық реттеуді жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды негіздеуге бағытталған жалпы ғылыми және арнайы заңи әдістердің өзара байланысты кешені құрайды.

Зерттеу бірін-бірі толықтыратын кезеңдер тізбегі ретінде ұйымдастырылды:

1) қолданыстағы нормативтік олқылықтарды нормативтік-құқықтық диагностика (нормабақылау) арқылы анықтау;

2) тиісті қоғамдық қатынастарды формальды-догматикалық тұрғыдан саралау;

3) ұғымдық аппаратты логикалық-құқықтық талдау негізінде нақтылау;

4) қорытындыларды халықаралық және шетелдік үлгілермен салыстыру арқылы тексеру;

5) қалыптастырылған тұжырымдарды құқықтық модельдеу және заң техникасы әдістері арқылы нормативтік мәтінге айналдыру;

6) әзірленген ұсыныстарды құқық қолдану материалдары негізінде және цифрлық процестердің техникалық-құқықтық шектеулерін ескере отырып бағалау.

Жүйелік-құрылымдық тәсіл электрондық мәмілені дербес «жаңа» автономды институт ретінде емес, электрондық коммуникация жағдайында азаматтық-құқықтық мәмілені жүзеге асыру нысаны (тәсілі) ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл, өз кезегінде, цифрлық ортада өзге құқықтық мәнге ие болатын мәміле құрылымының элементтерін бөліп көрсетуді талап етеді (ерік және ерік білдіру, нысан, акцепт, делдалдық). Әдіснамалық өлшемшарт (бағалау «сүзгісі») ретінде функционалдық баламалылық және технологиялық бейтараптық қағидаттары пайдаланылды. Яғни, ерік білдіруді бекіту мен жеткізудің электрондық құралдары олардың нақты техникалық шешіміне қарамастан жазбаша нысан қызметтерін орындай алу қабілеті тұрғысынан бағаланды. Мұндай қызметтерге ерік мазмұнын бекіту, тұлғаны сәйкестендіру, ақпараттың сақталуы мен қайта жаңғыртылуы, сондай-ақ хабарламаның адресатқа техникалық қолжетімділігі жатады.

Тарихи-құқықтық әдіс мәміле нысанының қалыптасу және даму кезеңдерінің сабақтастығын және жазбаша нысанның технологиялық өзгерістерге табиғи бейімделуін көрсету үшін қолданылды. Бұл электрондық нысанды дәстүрлі цивилистикалық догматикадан «ажырау немесе бөліну» ретінде емес, оның заңды жалғасы ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Формальды-догматикалық (формальды-құқықтық) әдіс цифрлық құбылыстарды құқықтық саралаудың және қорғауға ұсынылатын ғылыми ережелерді негіздеудің басты құралы болды. Догматикалық құрылым (1-қорғауға ұсынылған ереже) электрондық агент туралы қағиданы негіздеуге мүмкіндік берді: электрондық агент құқық субъектісі болып табылмайды, ал оның әрекеттерінің құқықтық салдары жүйені пайдаланатын тұлғаға атрибуцияланады, өйткені агент әрекеттері пайдаланушының алдын ала

бағдарламалау және алгоритмді іске қосу арқылы білдірілген еркімен қамтылады және электрондық мандат шегінде жүзеге асырылады.

Герменевтикалық әдіс, оның ішінде телеологиялық түсіндіру, «хабарламаны алу», «қолжетімділік», «қалыпты жұмыс режимі», «айқын қате», «адалдық» сияқты дәстүрлі санаттарды электрондық коммуникация жағдайына бейімдеу үшін қолданылды. Соның нәтижесінде (2- қорғауға ұсынылған ереже) автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау презумпциясы және оның қолданылу шектері тұжырымдалды. Сондай-ақ, онлайн режимде шарт жасасу сәтін анықтау өлшемшарты (3- қорғауға ұсынылған ереже) - акцепттің келісілген жүйеде (мекенжайда) оферентке техникалық қолжетімді болуы негізделді. Бұл ретте ақпаратты жеткізу немесе алу туралы автоматты хабарламалар мен акцепттің өзін ажырату қажеттігі айқындалды.

Логикалық-құқықтық талдау ұғымдық айқындықты қамтамасыз ету және құқықтық объектілер мен режимдерді ажырату үшін пайдаланылды. Нәтижесінде, (6-қорғауға ұсынылған ереже) цифрлық контент пен цифрлық қызмет азаматтық-құқықтық айналымның дербес объектілері ретінде негізделді. Сонымен қатар, (7- қорғауға ұсынылған ереже) деректерді қарсы ұсыну ретінде тану тұжырымы айқындалып, мұндай баламаның мағыналық шектері және тұтынушы үшін «өтеусіз» үлгілер жағдайында әлсіз тарапты қорғаудың ең төменгі стандарттары белгіленді.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс шетелдік тәжірибені сипаттау құралы ретінде емес, цивилистикалық верификация тәсілі ретінде қолданылды. Ұлттық құқық нормалары мен құрылымдарын ЮНСИТРАЛ үлгілік актілерімен және өзге юрисдикциялар шешімдерімен салыстыру ұлттық реттеудегі олқылықтарды дәлірек айқындауға, баламалы үлгілердің артықшылықтары мен шектеулерін бағалауға және әрбір ғылыми нәтиже бойынша нормашығарушылық шешімдерді таңдауға мүмкіндік берді.

Эмпирикалық-құқықтық талдау және құқықтық-экономикалық тәсіл элементтері ұсынылған құрылымдардың өміршеңдігін тексеру және тәуекелдерді бөлу үлгісін нақтылау үшін қолданылды. Платформалардың нақты функционалдық рөлі, интерфейс пен алгоритмдердің ерік қалыптастыруға ықпалы, транзакциялық шығындарды азайту қажеттілігі және мүдделердің әділ теңгерімін қамтамасыз ету мәселелері талданды. Бір жағынан, платформаны бақылаушы делдал ретінде саралау және оның арнайы міндеттері мен жауапкершілік шектерін айқындау негізделді (5- қорғауға ұсынылған ереже). Екінші жағынан, міндеттемелерді автоматтандырылған орындауды императивтік нормаларды айналып өту немесе сот арқылы қорғауды шектеу құралына айналдыруға жол бермеу қажеттігі дәлелденді (4- қорғауға ұсынылған ереже).

Құқықтық модельдеу және заң шығару техникасы әдістері доктриналық қорытындыларды нормативтік мәтінге көшіруді және олардың азаматтық заңнама жүйесімен ішкі үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Тиісті ұсыныстар 2026 жылғы 20 ақпандағы жағдай бойынша қолданыстағы нормативтік актілердің мәтіндері мен ұсынылған тұжырымдарды салыстыратын кесте түрінде А қосымшасында көрініс тапты. Атап айтқанда:

- ҚР АҚ 147-1-бабының «Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелер» атты жобасы (1-қорғауға ұсынылған ереже);
- ҚР АҚ 147-2-бабының «Автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау» аты жобасы (2- қорғауға ұсынылған ереже);
- ҚР АҚ 397-1-бабының «Ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы шарт жасасу кезі» атты жобасы (3- қорғауға ұсынылған ереже);
- ҚР АҚ 8-бабын толықтыратын 1-1-тармақтың жобасы және ҚР АҚ 278-1-бабының «Міндеттемені автоматтандырылған тәсілмен орындау (өзін-өзі орындайтын міндеттеме)» атты жобасы (4- қорғауға ұсынылған ереже);
- «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңының 1-бабына «цифрлық платформа-делдал» анықтамасының жобасы және осы Заңның 18-1-бабының «Цифрлық платформа-делдалдардың міндеттері мен жауапкершілігі» атты жобасы (5-қорғауға ұсынылған ереже);
- «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңының 10-1-бабының «Цифрлық контент пен цифрлық қызметтің сапасы және тұтынушының құқықтары» атты жобасы (6-қорғауға ұсынылған ереже);
- ҚР АҚ 384-бабы 4-тармағының жобасы (7-қорғауға ұсынылған ереже) - шартты орындау үшін объективті қажетті немесе заңмен талап етілетін деректерді қоспағанда, дербес деректерді қарсы ұсыну ретінде тану туралы.

Диссертациялық зерттеудің эмпирикалық негізін ҚР және шетелдік сот тәжірибесінің материалдары; электрондық сауда платформаларының жария оферталары мен пайдаланушы келісімдері; қосылу шарттары, электрондық коммерция көлемі мен тұтынушылық шағымдарға қатысты ресми статистикалық деректер; халықаралық құқықтық актілер мен шетелдік реттеу құжаттары; құқық қолдану тәжірибесінде туындаған нақты дауларды талдау құрайды.

Сот тәжірибесін талдау электрондық шарт жасасу кезіне, техникалық ақауларға, қате акцептке, платформалардың жауапкершілігіне қатысты дауларды анықтауға мүмкіндік берді. Платформалардың шарт талаптарын зерттеу олардың жауапкершілікті шектеу тәсілдерін және ұйымдастырушылық міндеттерінің көлемін бағалауға жағдай жасады. Статистикалық деректер электрондық коммерция көлемінің өсуін және тұтынушылық шағымдардың өзгеру қарқынын көрсету арқылы зерттеу тақырыбының тәжірибелік өзектілігін негіздеуге пайдаланылды.

Осылайша, зерттеу тек теориялық сипатта емес, доктриналық талдауды құқық қолдану тәжірибесімен ұштастыратын кешенді сипатқа ие.

Қолданылған әдістердің жиынтығы зерттеу нәтижелерінің негізділігін, тексерілу мүмкіндігін және ғылыми дәйектілігін қамтамасыз етеді.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңашылдығы қорғауға **ұсынылған келесі негізгі ережелермен** анықталады:

1. **Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелердің** құқықтық мәнін және «электрондық агент» ұғымын айқындау туралы авторлық ұстаным дәлелденді. Электрондық агент деп электрондық мәміле кезінде әрекет жасау сәтінде **автономды режимде**, адамның қатысуынсыз тараптардың ерік білдіруін қалыптастыратын, білдіретін және орындайтын бағдарламалық (бағдарламалық-аппараттық) жүйені, соның ішінде ЖИ-ді түсіну ұсынылды. Бұл

ретте *электрондық агент құқық субъектісі болып табылмайды*, ал оның *электрондық мандат* (цифрлық сенімхат) шегінде жасаған әрекеттерінің құқықтық салдары өкілдік берушіге жатқызылады. Электрондық агент арқылы жасалатын мәмілелердің жарамдылығын нормативтік бекіту, электрондық агент, электрондық мандат, әрекеттердің электрондық журналы ұғымдарының заңнамалық анықтамаларын енгізу, платформа-делдалдардың айқын келісім бойынша міндеттерін белгілеу қажеттілігі негізделді. Электрондық журналдың дәлелдемелік режимі және егер өзгеше дәлелденбесе, оның *тұтастығы/өзгермейтіндігі презумпциялары* тұжырымдалды. Осыған байланысты ҚР Азаматтық кодексіне «Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелер» атты жаңа 147-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

2. Ақпараттық жүйені пайдаланушыға автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау презумпциясы негізделді. Электрондық хабарламалар мен нұсқаулар, пайдаланушының ақпараттық жүйесі арқылы штаттық режимде автоматты түрде қалыптастырылған және жіберілген жағдайда, сол пайдаланушыдан шыққан деп саналады және осы тұлға үшін азаматтық-құқықтық салдарды тудырады деп қарастыру ұсынылды. Ерекшелік адал қарсы тарапқа қалыпты сақтықпен қарау кезінде көрінетін («білген» немесе «білуі тиіс»), тараптар арасында дәлелдеу ауыртпалығын тиісті бөлу кезінде нәтиженің айқын аномальдылығымен байланыстырылады; мұндай тұжырым электрондық алмасу кезінде *қате, ақау немесе басқа да аномалиямен байланысты даулардағы* құқықтық белгісіздікті жоюға бағытталған. Осыған байланысты ҚР Азаматтық кодексіне «Автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау» атты жаңа 147-2-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

3. *Жаңа, жеке анықтама енгізбей-ақ, онлайн-коммуникацияларда акцепт пен шарт жасалған сәтті тіркеу ережелерін заңнамалық тұрғыда нақтылаудың қажеттілігі негізделді. Мұндай акцепт нысандарын анықтайтын бөлек ұғымды енгізу міндетті емес* және түсіндірме тәуекелдерін арттыруы мүмкін. Сондықтан, егер мұндай тәртіп тараптармен келісілген немесе платформадағы сауда айналымының іскерлік әдет ережелерінен туындайтын болса, акцепт қатысушы тараптың тікелей электрондық хабарламасымен немесе ақпараттық жүйенің автоматты растамасымен және/немесе басқа да оқиғасымен (мысалы, жеке кабинет растамасы, бір реттік кодпен растау, шартты автоматты іске қосу тетігі) білдірілуі мүмкін деген функционалдық ережені бекіту ұсынылады. Шарт жасасу сәтін келісілген электрондық мекенжайда (жеке кабинет, электрондық пошта, өзге канал) *адресатқа акцепттің техникалық қолжетімді болуы* деп анықтау ұсынылады, себебі сол сәттен бастап міндеттемелер туындайды, мерзімдер есептеледі және кешіктіру/орындамау тәуекелдері бөлінеді. Осыған байланысты ҚР Азаматтық кодексіне «Ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы шарт жасасу кезі» атты жаңа 397-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

4. Мәміленің өзін-өзі орындайтын (смарт) орындалуына авторлық сипаттама берілді және мәміленің автоматтандырылған орындалуы тек оның

бағдарламалық тәсілмен жүзеге асырылуына байланысты азаматтық құқық нормаларының қолданылу аясынан шығарылмайтыны айғақталды. **Электрондық мәміленің өзін-өзі орындайтын шарты** деп міндеттемені орындаудың алдын ала белгіленген тәсілі түсініледі, онда нәтиже орындау сәтінде адамның қатысуынсыз ақпараттық жүйе құралдары арқылы автоматты түрде жүзеге асырылады. Міндеттемені мұндай автоматтандырылған түрде орындау тек **орындау тәсілі ретінде жол беріледі** және ол құқықтық салдарды, жауапкершілікті немесе сот бақылауын жоққа шығарудың құралы бола алмайды. Автоматтандырылған орындау заңда немесе шартта көзделген жағдайларда міндеттемені тоқтата тұру, өзгерту немесе тоқтату мүмкіндігін, сондай-ақ реституцияны және **азаматтық құқықтарды қорғау тәсілдерін қолдану мүмкіндігін жоққа шығара алмайтыны негізделді**. Шартты смарт-орындаудың техникалық тұрғыдан қайтымсыздығына сілтеме жасай отырып, аталған құқықтық салдарды болдырмауды көздейтін шарт талаптары жол берілмейтін болып танылады. Осыған байланысты ҚР АҚ 8-бабын жаңа 1.1-тармақпен және «Міндеттемені автоматтандырылған тәсілмен орындау (өзін-өзі орындайтын міндеттеме)» атты жаңа 278-1-баппен толықтыру ұсынылады (А қосымшасы).

5. Платформаны электрондық мәмілелер жасасу кезінде **бақылаушы делдал ретінде қарастыру** жөніндегі авторлық тұжырым қалыптастырылды және оның міндеттері мен жауапкершілігінің көлемі айқындалды. Интерфейсті және ақпараттық ағындарды ұйымдастыратын, ұсыныстардың қолжетімділігі мен рейтингтелуіне ықпал ететін платформа қарсы тараптардың ерік білдіруінің қалыптасуына әсер ете алатын бақылаушы делдал ретінде саралануы тиіс екені негізделді. **Платформаның шарт жасасуды адал ұйымдастыру жөніндегі міндеттерін бекіту қажеттілігі** дәлелденді. Мұндай міндеттерге сатушыға қатысты ең төменгі тексеру (due diligence), ұсынылатын ақпараттың дұрыстығын қамтамасыз ету, ұсынымдар мен құбылмалы баға белгілеудің айқындығы, шағымдарды жедел қарау, сондай-ақ интерфейстегі жасырын әсер ету тәсілдеріне тыйым салу жатады. Сонымен қатар, ерік білдіруге әсер ететін дұрыс емес немесе жасырылған ақпараттан, сондай-ақ **техникалық іркілістерден келтірілген зиян үшін платформаның тікелей жауапкершілігін белгілеу** ұсынылады. Тұтынушының құқықтарын шектейтін жауапкершіліктен бас тарту туралы шарт талаптарын жарамсыз деп тану негізделеді. Осыған байланысты «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңының 1-бабын (ұғымдар бөлігінде) толықтыру және цифрлық платформа-делдалдардың міндеттерін айқындайтын жаңа 18-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

6. Электрондық мәмілелердің дербес объектілері ретінде **«цифрлық контент» және «цифрлық қызмет» категорияларын** авторлық тұжырымдамалау ұсынылды және жеткізушінің негізгі міндеттері айқындалды. Цифрлық контент цифрлық түрдегі (бағдарламалық жасақтаманы, қосымшаларды, аудио, видео, электрондық кітаптарды және зияткерлік меншік объектілерін пайдаланудың өзге де цифрлық нысандарын қоса алғанда) деректер ретінде, ал цифрлық қызметті цифрлық деректерді (бұлттар, ағындық тарату, жазылымдар және т.б.) жасау, өңдеу, сақтау, жаңарту немесе оған қолжеткізуді

ұсыну ретінде анықтау ұсынылады. Жанартулар мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ақауларды ақылға қонымды мерзімде түзету, қолдауды тоқтату туралы алдын ала хабарлау және қызметі айтарлықтай нашарлаған кезде тұтынушының тоқтату/қайтару құқығын қамтамасыз ету бойынша **жеткізушінің ең аз міндеттерін енгізу негізделді**. Осыған байланысты «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңының 1-бабын (ұғымдар бөлігінде) толықтыру және цифрлық контент пен цифрлық қызмет көрсетуді құқықтық реттейтін жаңа 10-1-бапты енгізу ұсынылады (А қосымшасы).

7. Электрондық мәмілелерде қарсы ұсыну ретінде деректерді (ең алдымен, дербес деректерді) пайдалануға рұқсат беру және осындай үлгінің құқықтық салдары туралы авторлық ұстаным қалыптастырылды. Ақпараттандырылған келісім, өңдеу мақсаттарының ашықтығы және тұтынушыға ақшалай өтеммен салыстырылатын сапа, қауіпсіздік және жауапкершілік бойынша балама кепілдіктерін беру жағдайында **тұтынушының деректері қарсы ұсыну бола алатын үлгіні тану** негізделген. Шартты немесе заң талаптарын орындау үшін қажетті көлемде деректерді өңдеу **қарсы ұсынуды қалыптастырмайтыны** анықталды; барлық басқа жағдайларда деректерді беру сапа, жауапкершілік және бас тарту/қайтару құқығы туралы ережелерді қолдана отырып, экономикалық маңызды өтеу ретінде саралануы керек. Осыған байланысты ҚР АҚ 384-бабын жаңа 4-тармақпен (дербес деректерді беру қарсы ұсыну ретінде) толықтыру ұсынылады (А қосымшасы).

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңашылдығы. Қазақстан цивилистикасында алғаш рет ҚР Азаматтық кодекс нормалары мен арнайы заңнаманы, сондай-ақ халықаралық құжаттамаларды ескере отырып, электрондық байланыс құралдарын пайдалану арқылы жасалатын мәмілелерді азаматтық-құқықтық реттеудің теориялық және тәжірибелік мәселелеріне кешенді, жүйелі талдау жүргізілді; технологиялық бейтарап ұғымдық аппарат қалыптастырылып, нормашығармашылық үшін қолайлы өлшемшарттар мен электрондық мәмілелердің құқықтық нақтылығы мен дәлелденуін қамтамасыз ететін презумпциялар әзірленді.

Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы. Зерттеу функционалдық баламалылық және технологиялық бейтараптық қағидаттары негізінде электрондық мәміленің тұтас доктриналық үлгісін қалыптастырады; цифрлық ортадағы ерік және ерік білдіру, мәміленің нысаны мен жасалу кезін, автоматтандырылған жүйелердің іс-әрекеттерін атрибуциялау, орындалуының басқарылуын нақтылайды. Тұжырымдамалар мен қорытындылар мәміле нысаны туралы классикалық ілімді тереңдетеді, бірыңғай анықтамалық негіз бен бағалау әдістемесін белгілейді. Зерттеу нәтижелері пәнаралық жұмыстар мен оқу курстары үшін ғылыми негізді құрайды; әзірленген әдістеме салыстырмалы зерттеулер мен одан әрі теориялық үлгілер үшін құрал ретінде қызмет етеді.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік маңыздылығы. Заңнамаға және құқық қолдану рәсімдеріне өзгерістер енгізілді: электрондық мәміленің заңды сипаттамасы, сенімді ерік білдіру өлшемшарттары, акцептінің алыну кезін анықтау, электрондық жазбалардың сенімділігі презумпциясы, платформалардың міндеттері. Ұсыныстар бизнес пен тұтынушылардың

электрондық өзара іс-қимылында, цифрлық платформалардың жұмысын ұйымдастыруда және дауларды шешуде қолданыла алады; олар құқықтық сенімділікті арттырады, шығындарды азайтады және дамып келе жатқан технологиялар мен трансшекаралық байланыстарға бейімделеді.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертациялық зерттеуді жүргізу барысында алынған нәтижелер 8 ғылыми, ғылыми-тәжірибелік басылымдарда жарық көрді. Олардың ішінде 2 мақала - Scopus дерекқорына кіретін халықаралық басылымдарда, оның біреуі бір уақытта екі базада да - Web of Science Core Collection және Scopus базаларында индекстелетін журналда; 3 мақала - ҚР Ғылым және жоғары білім Министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған және бекіткен ғылыми журналдарда; 3 мақала - халықаралық конференциялардың материалдарында жарық көрді.

1. Adanbekova Z.N., Alaeva G.T, Nurahmetova G.G. Features of legal regulation of electronic transactions // Science and Life of Kazakhstan. Juridical Sciences. - 2020. - № 3 (3). - Pp. 28-31.

2. Аданбекова З.Н., Нурахметова Г.Г., Сарина С.А., Исмаилова Д.Ш. Қазақстан Республикасындағы және шетелдердегі электрондық мәмілелердің қалыптасу және даму ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. - 2020. - № 1 (93). – 68-76 б.

3. Adanbekova Z.N., Alayeva G.T. Protection of consumer rights and e-commerce // Science and Life of Kazakhstan. Juridical sciences. - 2020. - № 12/4 (150). - Pp. 34-39.

4. Adanbekova Z. Protection of personal data in the context of electronic commerce // Материалы Международной научной конференции студентов и молодых ученых «FARABI ALEMI». – Алматы, 2021. – С. 397–398.

5. Аданбекова З.Н. Overview of electronic trading in the Republic of Kazakhstan on the example of KASPI.KZ/SHOP // Материалы Международной научно-практической конференции «Проблемы правового обеспечения предпринимательства в условиях цифровой экономики», посвященной памяти д.ю.н. Амирхановой И.В. (Алматы, 23 апреля 2021 г.). – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – С. 51–53.

6. Аданбекова З.Н. Соотношение электронной сделки и электронной формы // Ученые записки: «Научные достижения молодых ученых»: материалы научных семинаров докторантов и магистрантов специальности «Юриспруденция». – Алматы: Университет «Туран», 2021. – С. 6–12.

7. Adanbekova Z.N., Omarova A.B., Yermukhametova S. R., Khudaiberdina G.A., Tynybekov S.T. Features of the conclusion of a civil transaction on the Internet. // International Journal of Electronic Security and Digital Forensics. Vol. 14. - No. 1. - 2022, Pp.19-36.

8. Adanbekova Z., Omarova A. B., Yermukhametova S., Assanova S., Tynybekov S. Features of an Electronic Transaction as Evidence in Court. Law, State and Telecommunications Review. - 2022. - Vol. 14(1). - Pp. 98-112.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі нормативтік актілерге сілтемелерден, анықтамалардан, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, 9

бөлімшені біріктіретін үш тараудан, қорытынды мен пайдаланылған қайнар көздер тізімінен, А қосымшасынан тұрады. Диссертация көлемі осы түрдегі жұмыстарға қойылатын белгіленген талаптарға сәйкес келеді.

1 Электрондық нысандағы мәмілелерді азаматтық-құқықтық реттеудің жалпы ережелері

1.1 Электрондық байланыс құралдарын пайдалана отырып жасалатын мәміленің түсінігі мен белгілері

Құқықтық әдебиеттегі электрондық мәміле ұғымын анықтаудағы бастапқы нүкте электрондық коммуникациялар жағдайында мәміленің азаматтық-құқықтық нысанын теориялық тұрғыдан түсіну болып табылады. Бұл ретте қатысушыларды сәйкестендіруді, ерік білдірудің мазмұнын бекітуді және ерік білдірудің тексерілуін қамтамасыз ету үшін жазбаша нысан мен ерік білдіруге қойылатын классикалық талаптар цифрлық ортаға қалай бейімделетіні және расталатыны басты сұрақ ретінде қарастырылады. Электрондық мәміленің анықтамасы да, оның айналымдағы жарамдылық өлшемшарттары да осы негізгі сұрақтың жауабына байланысты. Бұл сұрақтың жауабы әдістемелік негізді белгілейді және қазіргі азаматтық айналымдағы электрондық ерік білдірудің сенімділік өлшемшарттарын тұжырымдауға мүмкіндік береді. Сондықтан, мәміле ұғымын және оның белгілерін анықтау жөніндегі көзқарас технологиялар тізіміне немесе байланыс арналарына қатысты емес, керісінше электрондық коммуникациялар кезінде тараптардың ерік білдіруін заңды түрде бекіту және куәландыру әдісі ретінде нысанды түсінуден туындауы керек.

Бұрынырақ жарық көрген ғылыми мақаламызда дұрыс анықтама ерік білдіру тәсілі мен оның құжаттамалық рәсімделуін ажыратудан туындауы керек екенін көрсеттік: электрондық байланыс құралдары арқылы консенсусқа қол жеткізілетін мәмілені «электрондық» деп санау керек, ал кейінгі жасалған мәмілені орындау офлайн режимінде жүруі мүмкін; бұл жағдайда электрондық нысан жазбаша нысанға теңестіріледі, бірақ цифрлық айналымда сәйкестендіру және ерікті бекіту ерекшелігіне байланысты жазбаша нысанмен тепе-тең келмейді [72].

Азаматтық құқықта мәміле нысаны тарихи түрде бірқатар маңызды қызметтерді атқарады:

- сәйкестендіру, тұлғаның жеке басын куәландыру және қатысушылардың мәртебесін анықтау;
- шарттың мазмұнын бекітуді қамтамасыз ете отырып, бекіту қызметі;
- қажет болған жағдайда мәміле фактісі мен ережелерін растауға мүмкіндік беретін дәлелдемелік қызмет;
- асығыс немесе сараланбай жасалған әрекеттерге тосқауыл бола отырып, алдын алу (превентивтік) қызметі;
- қорғау қызметі, әсіресе хабардарлық пен саналы әрекет етуге қосымша кепілдіктер жасай отырып, әлсіз жақтың қатысуымен болатын қатынастағы қызмет [73].

Бұл қызметтер дәстүрлі «қағаз» түріндегі жазбаша нысанға қатысты доктрина және тәжірибемен әзірленген, алайда олар электрондық түрдегі мәмілелер жасасу кезінде де өз маңызын сақтайды. Осы орайда, көрсетілген функционалдық талаптарды цифрлық негізге көшіру бойынша ғылыми сауалдар

туындап, қандай құқықтық өлшемшарттар электрондық ерік білдіруді заңдық күші мен сенімділігі бойынша дәстүрлі ерікке баламалы деп санауға мүмкіндік беретінін анықтау қажеттілігі артады.

Бұл мәселені шешу зерттеу әдіснамасына келіп тіреледі. Мәмілелер мен электрондық құжаттаманың нысаны туралы қолданыстағы нормаларды ресми-құқықтық талдау әдісі қолданылады, логикалық-құқықтық әдіс өлшемшарттардың ішкі дәйекті жүйесін құруға көмектеседі, жүйелік әдіс жаңа цифрлық құбылыстарды мәміленің жалпы «үлгісімен» байланыстыруға мүмкіндік береді, ал телеологиялық түсіндіру (мақсатты, функционалды-баламалы) нысанға байланысты классикалық талаптардың мағынасын жаңа технологияларға қатысты ашуға бағытталған. Басқаша айтқанда, құқықтық нормалар олардың мақсаттарының призмасы арқылы қарастырылады: субъектілердің сәйкестігі, мазмұнның дұрыстығы, еріктің тексерілуі - мұның барлығы электрондық коммуникация барысында да қамтамасыз етілуі керек. Бұл көзқарас халықаралық актілерде бекітілген функционалдық баламалылық қағидасына сәйкес келеді, мұнда материалдық тасымалдаушы (қағаз немесе құрылғы экраны) құқықтық мәнге ие болмаса да, мәміле нысанының қызметтерін дұрыс орындауға әсер етеді.

ҚР-ның қолданыстағы заңнамасы бірқатар олқылықтар мен қайшылықтарды қамтыса да, электрондық мәмілелердің заңды күшін тану үшін негіздеме жасайды. Негізгі ережелер ҚР Азаматтық кодексінің [13] жалпы бөлімінде белгіленген. ҚР АҚ 151-бабы мәмілелер ауызша немесе жазбаша түрде (қарапайым немесе нотариалдық) жасалуы мүмкін екенін бекітеді. Бұл ретте заң шығарушы жазбаша мәміленің электрондық нысанына тікелей жол береді.

ҚР АҚ 152-бабына сәйкес жазбаша нысан қағаз жеткізгіште немесе электрондық нысанда көрініс табуы мүмкін. Бұл белгілі бір реттерде электрондық құжаттармен немесе хабарламалармен алмасу арқылы шарт жасау қарапайым жазбаша түрге теңестірілетінін білдіреді. Осы баптың 3-тармағында түйінді ереже тұжырымдалған: субъектілерді және олардың ерік білдіруінің мазмұнын айқындайтын құжаттармен, оның ішінде электрондық құжаттармен және электрондық хабарламалармен алмасу, егер заңда немесе тараптардың келісімінде өзгеше белгіленбесе, мәмілені жазбаша нысанда жасаумен тең деп танылады. Бұл норма электрондық коммуникацияны кемсітпеу қағидасын белгіледі, яғни цифрлық байланыс арнасын пайдалану фактісі келісімнің заңды күшін төмендетпейді. Сонымен қатар, заңнама электрондық нысанды куәландыруға бірқатар талаптар қояды. ҚР АҚ 152-бабы жазбаша нысанда жасалған мәмілеге тараптардың қол қоюын талап етеді, ал бұл мәселені нақты реттеу 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР арнайы Заңында [15] берілген. Көрсетілген заң электрондық құжат ұғымын енгізеді және электрондық цифрлық қолтаңбамен (ЭЦҚ) куәландырылған электрондық құжат заңды түрде өз қолымен қол қойылған қағаздағы құжатқа тең екендігін бекітеді.

Осылайша, электрондық цифрлық қолтаңба қағаз тасығыштағы өз қолымен қойылған қолтаңбаның заңды түрде танылған функционалдық баламасы ретінде әрекет етеді. Ол білдірілген ерік авторының шынайылығына және құжаттың

тұтастығына кепілдік береді, яғни қолтаңбаның жеке кілті белгілі бір адамға тиесілі, ал тұтастықтың кез келген кемшілігі (мәтінді өзгерту әрекеті) қолтаңбаны жарамсыз етеді.

ҚР Азаматтық кодексі және «Электрондық құжаттар және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңының нормаларының жиынтығы электрондық нысанның негізін белгілейді. Сәйкестендірудің және жалғандықтан қорғаудың белгіленген тәсілдері сақталған жағдайда электрондық мәміле жарамды деп танылады. Сонымен қатар, заң шығарушы нысанды сақтамаудың салдарын да қарастырады. ҚР АҚ 153-бабына сәйкес қарапайым жазбаша нысанды сақтамау дау туындаған жағдайда тараптарды куәгерлердің айғақтарына сілтеме жасау құқығынан айырады, бірақ егер заң тікелей өзгеше белгілемесе, мәміленің жарамсыздығына әкеп соқтырмайды. Алайда бұл жалпы ереже электрондық салада арнайы талаптармен түзетілген. Мысалы, егер заң немесе тараптардың келісімі білікті куәландыруды талап етсе, ЭЦҚ қолданбай электрондық хат алмасу белгіленген нысанның сәйкессіздігі ретінде қарастырылуы мүмкін.

ҚР АҚ 157-бабы нысанға, мазмұнға немесе субъектілік құрамға қойылатын императивті талаптар бұзылған жағдайда мүдделі тұлғаның не уәкілетті органның талап қоюы бойынша мәмілені жарамсыз деп тануға жол береді. Құқық қолдану тәжірибесінде бұл норма, атап айтқанда, «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заң талаптарынан ауытқи отырып электрондық шарт жасалған кезде қолданылады. Мәселен, егер тарап мәмілеге білікті ЭЦҚ-мен қол қойылуы керек деп талап етсе және іс жүзінде қол қойылмай, қарапайым электрондық пошта хабарламаларымен алмасатын болса, онда заңнаманың нысанға қойылатын талаптарын бұзып, шартты жарамсыз деп тануды талап етуге болады. Осылайша, қазақстандық құқық, бір жағынан, электрондық нысанды нақты технологияға тәуелді етпейді (ҚР Азаматтық кодексінде жеделхаттан бастап электрондық хабарламаға дейінгі кең тізбек айтылған), екінші жағынан, ЭЦҚ институты арқылы шынайылықтың ең төменгі кепілдіктерін қамтамасыз етуді көздейді.

ҚР Азаматтық кодексінен басқа, электрондық нысандағы дәлелдемелерге байланысты ҚР Азаматтық процестік кодекстің [74] нормаларын атап өту маңызды. ҚР АПК 63-бабы дәлелдемелерді заңды жолмен алынған фактілер туралы мәліметтер ретінде айқындайды және олардың арасында іс үшін маңызы бар фактілерді тіркейтін құжаттар, хаттар және өзге де ақпарат тасығыштар аталған дереккөздердің түрлерін тізімдейді. Сот тәжірибесінде электрондық хат алмасуды, мысалы, мессенджерлерде электрондық хаттар, хабарламалар алмасуды соттар жазбаша дәлелдемелердің бір түрі ретінде анықтайды.

Электрондық хат алмасуға жол берудің маңызды шарты мұндай электрондық хабарламаның шын мәнінде аталған адамнан келетініне және белгілі бір шарттарды келісуді қамтитынына көз жеткізу мүмкіндігі болып табылады.

Қазақстанның іс жүргізу заңнамасы технологиялармен қатар дами келе, сот ісін жүргізудегі электрондық құжаттар туралы (ҚР АПК 133-2-бабы) және электрондық құралдарды пайдалана отырып процеске қатысу туралы нормаларды енгізді. ҚР Азаматтық процестік кодексі электрондық

дәлелдемелерді ұсыну тәртібін тікелей реттемесе де, іс жүзінде электрондық құжатқа қойылатын техникалық талаптар және оның соттың автоматтандырылған ақпараттық жүйесінде айналым қағидаларын ескере отырып, оларды бағалау тәсілдерін әзірлеген [75]. Атап айтқанда, соттар олардың мазмұны мен қайнар көзін тексеруге мүмкіндік беретін нысанда электрондық құжат немесе хат алмасуды талап етеді. Көбінесе сайтты немесе электрондық поштаны қараудың нотариаттық куәландырылған хаттамалары пайдаланылады (нотариус электрондық хабарламаның мазмұнын, скриншоттарды, жіберуші мен алушының мекенжайларын қағазға түсіреді) немесе тараптар электрондық пошта хат-хабарларының басып шығарылған нұсқаларын ұсынады.

Электрондық хаттың басып шығарылған көшірмесі екінші тарап оның түпнұсқалығы мен түпнұсқаға сәйкестігіне дауласпаған жағдайда дәлел ретінде қабылданады. Егер түпнұсқалығы даулы болса, сот техникалық сараптамаға жүгіне алады немесе белгілі бір электрондық пошта мекенжайынан белгілі бір уақытта осы мазмұндағы хабарлама жіберілгенін анықтау үшін провайдерлерден деректерді талап ете алады. Мұндай тәжірибе дәлелдемелер саласы мәміле нысаны мәселелерімен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Электрондық нысанды сақтаудың кемшіліктері (мысалы, ЭЦҚ-ның болмауы немесе авторды анықтай алмау) дәлелдеу ауыртпалығын мәміле жасасу фактісін бекітетін тарапқа жүктейді. Азаматтық құқықтың нысанға қойылатын талаптары дәлелдеудің рәсімдік тетіктерімен тығыз байланысты.

Жоғарыда баяндалған ақпарат «Features of an Electronic Transaction as Evidence in Court» [76] атты ғылыми мақаламызда электрондық мәміленің процессуалдық мән-жайына жүргізген талдауымызға сәйкес келеді. Электрондық шарт электрондық құжат пен қолтаңбаға қойылатын талаптарды сақтаған кезде жазбаша дәлелдеме ретінде сараланатыны негізделді; электрондық деректердің түпнұсқаларын, куәландырылған басып шығарылған көшірмелерді және веб-беттерді қараудың нотариаттық хаттамаларын ұсынуға жол беріледі, осы ретте сенімділікті арттыру үшін электрондық дәлелдемелерді алдын ала қамтамасыз ету және жіберу және алу фактілерін бірнеше тәуелсіз тәсілдермен бекіту ұсынылады.

ҚР Азаматтық кодексі мен ҚР Азаматтық процестік кодексінен басқа, құқықтық реттеу кешені салалық және арнайы актілерді қамтиды. «Ақпараттандыру туралы» 24.11.2015 ж. № 418-V ҚР Заңы [77] ақпараттық жүйелерді, «электрондық үкімет» инфрақұрылымын құру мен пайдаланудың жалпы мәселелерін және т.б. құқықтық реттейді. Оның нормалары жеке құқықтық мәмілелерге тікелей арналмаса да, аталмыш нормативтік құқықтық акт кейбір ұғымдарды нақтылайды (мысалы, «электрондық хабарлама», «ақпараттық жүйе» анықтамалары берілген) және ақпараттық процестердің қауіпсіздігіне қойылатын талаптарды белгілейді, бұл электрондық келісімшарттардың сенімділігіне жанама әсер етеді.

«Төлемдер және төлем жүйелері туралы» ҚР Заңы (26.07.2016 ж. № 11-VI), атап айтқанда, электрондық төлемдерді, электрондық ақшаны жүзеге асыру тәртібін және төлем шлюздерінің жұмыс істеуін құқықтық реттейді – мұндай

ақшаға қатысты есептеулер қашықтықтан жүргізілетін электрондық мәмілелерді орындау сатысында маңызды [78].

Сондай-ақ, «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңында [79] қашықтықтан шарттар жасасу туралы жекелеген нормалар бар. Бұл Заңда тұтынушыға қашықтықтан сауда жасау кезінде толық және сенімді ақпарат беру міндеті, сондай-ақ тұтынушының белгілі бір мерзімде қашықтықтан сатып алынған тауардан бас тарту құқығы («cooling-off period» баламасы) бекітілген. Мысалы, тауарларды Интернет арқылы сататын сатушы мәміле жасалғанға дейін сатып алушыға маңызды шарттарды - бағаны, тауардың сипаттамаларын, төлем мен жеткізу тәртібін түсінікті түрде жеткізуге міндетті. Бұл міндеттерді орындамау мәміле шарттарын жарамсыз деп тануға немесе сатушы үшін қолайсыз салдарға әкеп соғуы мүмкін (сатып алушы тауарды қайтарып алуға, шығындарды өтеуді талап етуге және т.б. құқылы). Осылайша, тұтынушы мүдделерін құқықтық қорғауға бағытталған заңнама мәміленің әлсіз тарабын қорғауға бағытталған электрондық шарттар жасасу рәсіміне қосымша формальды талаптарды белгілейді. Бұл талаптар мәміле нысанының жалпы құрылымына да қойылады, яғни сатушының сайттағы жария офертасы барлық қажетті мәліметтерді қамтуы тиіс, тұтынушының акцепті (мысалы, «Келісемін» батырмасын басу) саналы түрде жасалған және расталуы тиіс, ал шарт жасасу фактісі, мысалы, растауды тұтынушының электрондық поштасына жіберу арқылы тіркелуі тиіс.

Цифрлық экономиканың дамуы заң шығарушы органдарды және соттарды электрондық нысанның жекелеген техникалық аспектілерін реттейтін заңға тәуелді актілер мен түсініктемелер шығаруға итермелегенін атап өткен жөн.

Электрондық цифрлық қолтаңбалардың инфрақұрылымына қойылатын талаптар нормативтік түрде белгіленген. Атап айтқанда, куәландырушы орталықтарды аккредиттеу, электрондық қол қою құралдарының стандарттары, электрондық құжаттарда уақытты белгілеу тәртібі қарастырылады. Бұл техникалық регламенттер (уәкілетті органдардың бұйрықтары, ақпараттық қауіпсіздік стандарттары) заң талаптарының тәжірибелік тұрғыда іске асырылуын қамтамасыз етеді. Мысалы, мәміле жасалған сәтті дәл анықтауға мүмкіндік беретін, электрондық құжатты жіберу уақытын тіркейтін сенімді үшінші тараптар жүйесі енгізілген [15].

Сот органдары да заман талаптарына тиісті жауап беруде. ҚР Жоғарғы Соты өзінің шолулары мен түсініктемелерінде хабарламаны нақты кім жібергенін және жөнелту кезінде мазмұн бұрмаланған-бұрмаланбағанын анықтаған жағдайда электрондық хат алмасуды дәлел ретінде ескеру қажеттігін көрсетті.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның нормативтік базасы электрондық мәмілелердің заңдық маңыздылығы қағидатының негізін қалады, бірақ көптеген мәселелерді (мысалы, автоматтандырылған жүйелердің іс-әрекеттері, платформалар арасында деректер алмасу) егжей-тегжейлі құқықтық реттеу әлі де артта қалып келеді. Аталмыш бірқатар олқылықтар осы зерттеу жұмысында анықталады және келесі тарауларда тереңірек қарастырылады. Жүргізілген зерттеу барысында электрондық коммерцияны реттеудің озық халықаралық үлгілері ескерілді. Атап айтқанда, БҰҰ-ның Халықаралық сауда құқығы

жөніндегі Комиссиясының (ЮНСИТРАЛ [17]) біріздендірілген актілері үш іргетас қағидатын бекіткенін атап өтеміз. Біріншісі - электрондық нысанды кемсітпеу, екіншісі - технологиялық бейтараптық, үшіншісі - функционалдық баламалылық. Кемсітпеу қағидасы шарттың электрондық деректер алмасу арқылы жасалғандығы негізінде ғана жарамсыз немесе орындалмайтын деп таныла алмайтындығын білдіреді. Қазірдің өзінде «Электрондық коммерция туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңының кіріспесінде (1996) электрондық және қағаз тасымалдаушыларға тең қатынас қажеттілігі көрсетілген.

Технологиялық бейтараптық қағидаты құқықтық нормалардың белгілі бір технологияға немесе платформаға артықшылық бермеуін талап етеді. Дәлірек айтқанда, заң шығарушы өлшемшарттар мен нәтижелерді белгілейді (мысалы, сенімді сәйкестендіру, құжатты сақтау мүмкіндігі), бірақ оларға қандай бағдарламалық құрал немесе алгоритм арқылы қол жеткізу керектігін нақты бекітпейді. Бұл құбылмалы цифрлық әлемде маңызды және құқық ескірген техникалық шешімдерге «байланып қалмауы» керек, керісінше коммуникацияның жаңа түрлеріне (электрондық пошта, веб-интерфейстер, мобильді қосымшалар, блокчейн және т.б.) икемді болуы керек.

Үшінші функционалдық баламалылық қағидасы дәстүрлі жазбаша нысанның әрбір талабы электрондық ортада баламасын табуы керек екенін анықтайды. Сонымен, егер заң «жазбаша нысанды» талап етсе, онда электрондық хабарламаның оқуға қолайлы түрде қайта жаңғыртылуы және кейінірек пайдалану үшін сақтауға болатындығы жеткілікті. «Қол қою» қажет болса, онда қолданылған әдіс құжатты қол қоюшымен біржақты байланыстырып, оның мазмұнмен келісетіндігін куәландыратындай болуы жеткілікті. Бұл тәсілдер бірқатар халықаралық құжаттарда тұжырымдалған.

«Электрондық қолтаңба туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңы (2001) сенімді электрондық қолтаңба өлшемшарттарын дамытады [80]. ЮНСИТРАЛ-дың «Электрондық берілетін жазбалар туралы» Үлгілік Заңы (2017) құндылықтардың сандық тасымалдаушыларына да функционалдық баламалылықты жанастырады [81]. БҰҰ-ның Халықаралық шарттарда электрондық хабарламаларды пайдалану туралы Конвенциясы [12] (Нью-Йорк, 2005) қатысушы мемлекеттерді электрондық хабарламалардың заңды күшіне кепілдік беруге міндеттейді және электрондық түрде білдірілген ерікті жіберу және алу орнын айқындаудың бірыңғай нормаларын белгілейді. Айта кету керек, бұл халықаралық актілер нақты нормаларды міндеттемейді, керісінше ұлттық заң шығарушы бейімдей алатын әмбебап қағидаттарды ұсынады. Жаһандық сауда қатынастары мен интеграциялық процестерге қатысатын ҚР-сы осы бағдарларды ескереді. Атап айтқанда, қазақстандық заңнамадағы ЭЦҚ бар электрондық құжаттың және қағаз құжаттың тең күші туралы ереже ЮНСИТРАЛ ұсынған функционалдық баламалылық доктринасын көрсетеді.

ЕАЭО [82] және ТМД шеңберінде де құқықтық реттеу тәсілдерін біріздендіруге қадамдар жасалуда. Траншекаралық электрондық өзара іс-қимылды жеңілдетуге бағытталған ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер арасында электрондық қолтаңбаларды өзара тану туралы келісім әрекет етеді. Бір мемлекетте білікті ЭЦҚ-мен қол қойылған құжат екінші мемлекетте де жарамды

деп танылуға тиіс. Ресей Федерациясы 2019 жылы өзінің Азаматтық кодексіне өзгертулер енгізіп, оны электрондық түрде мәміле жасау туралы баптармен толықтырды. Шын мәнінде, мәмілелердің электрондық нысандары қарапайым жазбаша нысанның бір түрі ретінде заңдастырылды, сондай-ақ, егер тараптар келіссе немесе заңда көзделсе, мәмілеге тек білікті қолтаңбамен ғана емес, сонымен қатар өз қолымен қол қоюдың басқа баламаларымен де қол қою мүмкіндігі қарастырылды. Аталған тәжірибе ұлттық құқық жүйелерінің халықаралық қағидаттарға сүйене отырып, электрондық коммерция сұрақтарына тікелей жауап беру үрдісін көрсетеді.

ЕО шеңберінде электрондық сәйкестендіру мен сенімгерлік қызметтердің құқықтық негізін белгілеген № 910/2014/ЕО eIDAS Регламенті [83] негізгі акт болып табылады. Аталмыш Регламент электрондық құжатты тек электрондық нысанына байланысты дәлел ретінде қабылдамау мүмкін еместігін бекітті, сондай-ақ әртүрлі презумпция деңгейлері бар электрондық қолтаңбалардың (қарапайым, жетілдірілген, білікті) жіктелуін енгізді. Сенімді куәландырушы орталық берген сертификатқа негізделген білікті электрондық қолтаңба ЕО-ның барлық елдерінде өз қолымен қойылған қолтаңбаға заңды түрде тең деп танылады. Бұл ережелер Қазақстанның ЭЦҚ инфрақұрылымын жетілдіру және халықаралық айналымдағы электрондық құжаттарды өзара тану бағытына сәйкес келеді [9].

Осылайша, жүргізілген талдауға сүйене отырып, ұлттық үлгі негізіне электрондық нысандарды кемсітуге жол бермеу, заңды өлшемшарттарды белгілеу кезінде технологияларды таңдауға бейтараптық көрсету және электрондық өзара әрекеттесу мен дәстүрлі құжаттандырылған ерік теңдей заңды кепілдіктерді қамтамасыз ететін функционалдық тәсіл ережелері енгізілуі керек.

Қарастырылған қағидаттарға сүйене отырып, мерзімінен бұрын тар мағынадағы анықтаманы енгізбестен, электрондық нысанды бағалау үшін өлшемшарттар тобын ұсынған жөн. Яғни, мәселе нақты электрондық ерік білдірудің заңмен талап етілетін стандарттарға сәйкестігін бағалауға мүмкіндік беретін белгілерді айқындауға тіреледі.

Мұндай негізгі өлшемшарттарды беске бөлуге болады:

- келісілген байланыс арнасы;
- жіберушінің сәйкестендірілуі;
- мазмұнның қайта жаңғыртылуы;
- тұтастық пен уақыттың тексерілуі;
- адресатқа ерік білдірудің қолжетімділігі [73].

Көрсетілген өлшемшарттардың әрқайсысы құқықтық маңызды нысанның белгілі бір аспектісін қамтиды.

Бірінші кезекте, тараптар арасында келісілген коммуникация тәсілі шешуші мәнге ие. Бұл мәміле тараптарының заңи тұрғыда маңызды хабарламалармен алмасудың екі тарапқа да түсінікті әдісін анықтағанын немесе қолданғанын білдіреді. Оферта, акцепт, хабарламаларды жіберу бойынша ортақ келісілген электрондық пошта мекенжайын шартта нақты көрсету классикалық мысал болады. Егер шарт онлайн-платформада жасалса, мұндай арна жеке кабинеттің

интерфейсі немесе жүйе ішіндегі арнайы хабар алмасу қызметі болып табылады.

Келісілген арна коммуникативтік қызмет атқарады, яғни ол хабарламаның оны алушы бақылайтын ортаға түсуін қамтамасыз етеді және осылайша электрондық хабарламаны алудың алғышарттарын жасайды. Бұл өлшемшарттың заңи мәні шарт жасасу және акцептіні алу кезі туралы мәселені шешуде көрініс табады. Егер хабарлама келісілмеген арна арқылы жіберілсе (айталық, өзге мекенжайға), онда адресат оны алынған деп есептемеуге құқылы.

Дәстүрлі құқықта оферта мен акцепт әдеттегі немесе алдын ала келісілген мекенжайға жіберілуі керек деген қағида белгілі, әйтпесе жіберілген хабарламаны алмау тәукелін жіберуші көтереді. Электрондық ортада бұл қағида техникалық үйлесімділік қажеттілігімен күшейтіледі. Мысалы, қол қойылған PDF құжатын қарсы тарап көрсеткен электрондық поштаға жіберу екінші тарап көрсетпеген мессенджер арқылы келісімді беру әрекетінен айтарлықтай ерекшеленеді.

Осылайша, келісілген арна өлшемшарты коммуникациялық сәтсіздіктер мен түсініспеушіліктер қаупін азайтады және ол тараптар арасындағы келісімдерді (келісімшартта байланыс әдісі туралы шарт бар ма) немесе олардың арасындағы қалыптасқан тәжірибені талдау арқылы тексеріледі. Егер мұндай келісім болса, одан ауытқу ерік білдірумен алмасу нысанын бұзу ретінде қарастырылуы мүмкін.

Екіншіден, ерік білдіру субъектісінің сәйкестендірілуі болуы міндетті. Басқаша айтқанда, электрондық хабарлама оның жіберушісі (занды маңызды әрекеттің авторы) кім екенін анық көрсетуі керек. Жазбаша қағаз түрінде бұл қызметті кейбір реттерде ұйымның атауы, тұлғаның лауазымы, ұйымның мөрімен толықтырылған қолтаңба орындайды.

Электрондық мәміледе сәйкестендіру аутентификация құралдарын, яғни электрондық қолтаңба, аккаунттың логині мен паролі, құрылғыға жіберілген бір реттік код және т.б. пайдалану арқылы қол жеткізіледі. Бұл өлшемшарттың мәні ерікті жекелендіруді қамтамасыз ету болып табылады. Яғни, қабылдаушы тарап ерік білдірудің бөгде адамнан емес, қарсы тараптан келгеніне көз жеткізе алады. Қазақстан заңнамасында аталмыш қызметтің көрінісі ЭЦҚ-ға қойылатын талаптар жиынтығынан көрініс табады. Білікті электрондық қолтаңба белгілі бір тұлғаға ғана байланысты болады (сертификат азаматтың атына беріледі немесе ұйым жауапты қызметкерді тағайындайды), сондықтан қол қойылған ЭЦҚ-ның барлығы осы тұлғаға тиесілі деп саналады.

Алайда кең мағынада сәйкестендіру ЭЦҚ-мен шектелмейді. Іс жүзінде тараптар жеткілікті және қарапайым тәсілдерді де тани алады. Мысалы, деректемелерде көрсетілген менеджердің корпоративтік электрондық мекенжайынан оферта жіберу (әдетте, тұлғаға қарсы тарапты анықтауға мүмкіндік береді) немесе веб-сайтта пайдаланушының есептік жазбасын пайдалану арқылы электрондық нысанда мәміле жасасу. Егер сатып алушы жеке кабинетке өз атымен кіріп, тапсырыс берсе және жүйе оның әрекеттерін тіркесе, бұл сәйкестендіруге, яғни тапсырысты белгілі бір тіркелген пайдаланушымен байланыстыруға негіз жасайды.

Әрине, аталған жеңілдетілген әдістер ЭЦҚ-дан заңдық күш дәрежесі

бойынша төмен. Дау кезінде парольді басқа біреу білуі мүмкін, ал хат бұрмаланған және т.с.с. болжамдар жасалуы мүмкін. Сондықтан, заң шығарушы сертификатталған құралдар үшін презумпциялар енгізеді. Доктриналық тұрғыдан өлшемшарттың өзі, яғни бір тараптың еркін белгілі бір адаммен байланыстыруға мүмкіндік беретін тетікті қамтамасыз етуі керек электрондық мәміле маңызды. Құқық қолданудағы осы белгіні тексеру пайдаланылатын куәлік құралдарын талдауды меңзейді. Егер электрондық қолтаңба ұсынылса, онда оның сертификаты тексеріледі. Ал бұл хат алмасу болса, онда мекенжайдың тарапқа бекітілгені, қосымша растау бар-жоғы анықталады (мысалы, тарап бұл мекенжайды өзінің мекенжайы деп танитынын көрсететін ертерек жіберілген хат-хабарлар).

Сот тәжірибесінде мұндай тәсіл жиі қолданылады. Егер электрондық пошталық хабарлама тарап бұрын ресми түрде пайдаланған мекенжайдан келсе немесе жауап ретінде расталса, онда сәйкестендіру керісінше дәлелденгенге дейін жеткілікті деп саналады. Осылайша, бір жағынан, хабарламаны адаммен сенімді байланыстыру қажет болған кезде тепе-теңдікке қол жеткізіледі, екінші жағынан, барлық жағдайлар білікті ЭЦҚ-ны қатаң талап етпейді, тиісті дәрежеде сенімділікпен функционалдық баламаларға рұқсат етіледі.

Үшіншіден, электрондық қарым-қатынас барысында электрондық келісімнің мазмұны қайта жаңғыртылуы және ол бекітілуі қажет. Бұл өлшемшарт жазбаша нысанның мәнінен туындайды - шарттың мазмұны оны мәміле жасалғаннан кейін де қолдануға болатындай етіп жазылуы керек, яғни келісім мәтінін оқуға, тексеруге, іс материалдарына қосуға болады. Электрондық ерік білдіру тұрақты ақпараттық объект түрінде із қалдыруы тиіс.

Егер тараптар құжаттармен алмасатын болса, онда бұл сақтауға болатын электрондық файлдарды (мысалы, ЭЦҚ-мен қол қойылған PDF түріндегі шарт) құрайды. Ал мәміле онлайн-нысанды толтыру немесе көрсетілген шарттарға «құсбелгі» қою арқылы жасалса, онда деректер базасында қандай шарттар қабылданғаны туралы ақпарат беретін жазба, хаттама немесе өзге де электрондық куәлік болуы тиіс. Функционалдық баламалылық қағидасы келісімнің егжей-тегжейін бекіту барысында электрондық нысан қағазда жасалған мәміледен кем түспеуін талап етеді. Әйтпесе, дәлелдеу қызметі бұзылған болар еді. Экранда не болғандығы туралы адамның жадына немесе ауызша мәлімдемелерге сүйену мүмкін емес. Сондықтан, электрондық мәмілелерді құжаттау қажеттілігін заңнама бекітеді, ал сот тәжірибесі мұндай заң талабын орындауды талап етеді.

Мысалы, көптеген онлайн платформалар пайдаланушының электрондық поштасына тапсырысты және оның белгілерін растайтын хатты автоматты түрде жібереді - бұл мазмұнның қайта жаңғыртылуын қамтамасыз ету болып табылады. Тараптар арасында дау туындаған жағдайда мұндай растау жасалған шарттың және оның ережелерінің дәлелі болады. Екінші жағынан, бекітілген ережелердің болмауы белгісіздікке жол ашады. Елестетіп көрейік, тараптар чатта сөйлесіп, негізгі талаптар бойынша келісті, бірақ кейіннен кейбір мән-жайлар туралы дау туындайды. Бұл ретте жазбаша бекітусіз кез келген ұстаным әлсіз екендігі түсінікті. Сондықтан, іскерлік тәжірибенің корпоративтік стандарттары

мазмұны дәлелденуі үшін барлық маңызды келісім кем дегенде хат алмасу немесе онлайн хат алмасу түрінде жасалуы керек екендігін талап етеді.

Қайта жаңғыртылу өлшемшарты электрондық хабарламалар, құжаттар және скриншоттар арқылы мәміле мазмұнын толық әрі анық көрсету мүмкіндігімен айқындалады. Мұндай материалдар өзгеріске төзімді болуы және келісім мәтінінің түсінікті түрде сақталуын қамтамасыз етуі тиіс. Құқықтық тұрғыдан бұл жазбаша шарттың баламасы болып табылады: тараптар келісімге дейін де, одан кейін де оның талаптарын қайта қарап, мәнін ұғына алуы, ал үшінші тұлғалар (мысалы, судья немесе аудитор) келісім мазмұнын тексере алуы қажет.

Төртіншіден, электрондық мәмілелер үшін еріктің тұтастығы мен уақытының тексерілу мүмкіндігі болуы керек. Электрондық коммуникация жеделдігімен ерекшеленгенімен, цифрлық деректердің материалдық сипатқа ие болмауы оларды жасырын өзгерту (модификациялау) не жіберу/алу уақытын анықтауға қатысты даулардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Бұл өлшемшарт а) ерікті беру немесе сақтау үдерісінде білдірілген еріктің мазмұны бұрмаланбауын және ә) мәміле жасау оқиғасы уақытқа байланысты болуын қамтамасыз етуге арналған. Дәстүрлі құжатта тұтастық өзіндік қолтаңбасы бар түпнұсқаның болуымен қамтамасыз етіледі. Сонымен, көшірмелердің түпнұсқамен кез келген сәйкессіздігі анықталады, ал түпнұсқаның жалғандығы сараптама кезінде көрінеді.

Электрондық әлемде арнайы техникалық шаралар қажет. Криптографиялық құралдарды қолдану негізгі шешім болып табылады. Электрондық қолтаңба сәйкестендіру қызметінен басқа, өзгеруден қорғау қызметін де орындайды. Ол хэш-функция [84] негізінде жасалады және мәтіннің қандай да бір өзгеруі қолтаңбаны «бұзады», оны жарамсыз етеді, және мұндай бұзылу ашық кілтпен тексерілгенде бірден пайда болады. Оған қоса, уақытты белгілеу тетігі де бар, яғни сенімді үшінші тарап құжатқа бекітетін және көрсетілген уақытта құжаттың дәл осындай мазмұнға ие екендігін куәландыратын таңба бар. Егер кейінірек дау туындаса, тараптар бұл таңбаға жүгіне алады және тәуелсіз қызмет құжатқа, мысалы 01.07.2025 жылы, сағат 12:30-да қол қойылғанын және содан бері өзгермегенін растайды. Криптографиядан басқа, тұтастықты тексерудің ұйымдастырушылық шаралары да қолданылуы мүмкін. Мысалы, әр өзгерісті тіркейтін және сотқа өзгерістер журналын ұсына алатын тәуелсіз қызметте құжаттарды орталықтандырылған сақтау.

Уақыт өлшемшарты келісімшарт жасасу кезін белгілеу үшін өте маңызды. Жалпы ереже бойынша (акцептіні алу қағидатына негізделген ҚР АҚ 395-бабы) шарт оферент акцепт алған кезде жасалған болып есептеледі. Электрондық ортада, екінші тарауда егжей-тегжейлі көрсетілгендей, электрондық акцепт келісілген электрондық мекенжайда адресатқа техникалық қолжетімді болған сәт қорытынды кез ретінде танылады. Бірақ бұл ережені қолдану үшін жеткізу кезін дәлелдейтін құрал болуы керек. Мұнда деректерді беру хаттамалары көмекке келеді. Мысалы, электрондық пошта үшін бұл пошта серверінің адресаттың хабарламаны қабылдау уақыты туралы есептері, веб-мәміле үшін пайдаланушы келісім түймесін басып, сервер бұл әрекетті тіркеген уақыт туралы сервер журналына жазу. Сот тәжірибесінде көбінесе адресат алған электрондық

хабарламаны алынған деп тану уақытын белгілеуде сұрақ пайда болады, яғни оның пошта серверіне кірген кезін немесе ол нақты оқылған кезін қарастыру екіұшты болып табылады. Жауап әдетте жалпы нормалардан туындайды. Егер тараптар өзге жолмен келіспеген болса, алушының бақылауындағы серверде ақпаратты қабылдау жеткізу деп есептеледі. Алайда судьяның мұндай дәлелдемені қабылдауы үшін уақыт туралы сенімді ақпарат беру қажет. Қолға тапсыру туралы хабарлама қызметін интеграциялау осы орайда ұтымды тәжірибе деп саналады. Көптеген жүйелер адресаттың хаты жеткенде жіберушіге автоматты түрде хабарлама жібереді. Қазіргі мессенджерлердегі балама - бұл жеткізу және оқу белгісі («бір құсбелгі», «екі құсбелгі», кейбір реттерде «түсі өзгерген құсбелгі»). Заңды жазықтықта мұның бәрі уақыт пен тұтастық туралы дәлелді негіздің элементтері болып табылады. Осы өлшемшартты тексеру электрондық қолтаңбаларды сараптаумен (сертификат жарамды ма, қолтаңба құжатқа сәйкес келе ме) байланысты. Электрондық пошта техникалық қызмет жазбаларын, яғни хабардың өту уақыты мен жолын талдауды және платформаның жүйелік тіркеу жазбаларын зерттеуді қамтиды. Егер ұсынылған жазба дұрыс қол қойылған және мөрленген болса, сот оны жеке расталмаған скриншоттарға қарағанда сенімді дәлел ретінде қабылдауы ықтимал. Керісінше, сенімді белгілердің болмауы дау тудырып, тіпті одан әрі күрделене түседі. Хабарлама «қабылданбады» немесе «жіберілгеннен кейін өзгертілді» деп айып тағуға да болады. Сондықтан да, электрондық айналым тараптарына тұтастық пен уақытты бақылау тетіктерін енгізу ұсынылады және мұндай тетіктер қарапайым (шарттардың нөмірлері мен мәтіндегі жауап хатпен расталған күн) немесе жетілдірілген (ЭЦҚ, блокчейн мәміле туралы жазбаны сақтауы) болуы мүмкін.

Соңында, бесінші өлшемшарт - адресатқа ерік білдірудің қолжетімділігі. Заңды тұрғыдан алғанда, жоғарыда айтылғандай, мәміле бір тарап екінші тараптың еркін білдірген кезде пайда болады. Офлайн тәжірибеде хат адресатқа жетуі керек, жеделхат қолхатпен тапсырылуы керек. Цифрлық ортада сатып алушы тапсырыс орналастырған кезде, сатушыға мұндай тапсырыспен танысуға мүмкіндік беретін техникалық тетік қамтамасыз етілуі қажет. Егер акцепт электрондық пошта арқылы жіберілсе, ол оференттің жеке оқығанымен емес, оференттің электрондық пошта жәшігіне кірген кезінде алынған болып саналады. Өйткені, электрондық пошта үнемі жұмыс істейді және кіріс жәшігіне электрондық хаттар автоматты түрде жеткізіледі.

Адресатқа қолжетімділік өлшемшарты бірінші өлшемшартпен (байланыс арнасымен) өзара тығыз сабақтас. Дұрыс таңдалған арна жеткізу мүмкіндігін арттырады. Алайда бұл жерде адресаттың бақылау саласына қолжеткізу фактісіне баса назар аударылады. Құқық қолдану тәжірибесінде бұл мынаны білдіреді: келісімшартқа сілтеме жасайтын тарап өзінің электрондық хабары қарсы тарапқа жеткенін дәлелдей алатын дәлелдері болуы тиіс. Егер қарсы тарап хабарлама алғанын жоққа шығарса, сот хабардың жеткізілуінде ақау немесе мекенжай қатесі болғанын анықтайды. Көбінесе жеткізілгенін жанама түрде растайтын дәлел ретінде қарсы тараптың кейінгі әрекеттері қолданылады.

Мысалы, сатушы тапсырыс-хаттарды алмадым деп мәлімдей алады, бірақ

егер сатып алушыға «сіздің №123 тапсырысыңыз қабылданды» деген автоматты жауап жіберілсе, онда техникалық жеткізу фактісі анық және сатушының қабылдауды жоққа шығаруы қиын. Электрондық өзара әрекеттесу жүйесінің өзі адресатқа ақпарат беру уақытын жиі тіркейді. Мысалы, сауда алаңы журналда офференттің офферта жүктегенін, ал акцептант қандай да бір уақыт ішінде «Қабылдау» түймесін басқанын тіркейді, ал жүйе офферентке жаңа акцепт туралы хабарламаны көрсетеді. Мұндай тіркеу журналдары қолжетімділікті растайтын құжаттың ролін атқарады.

Теория тұрғысынан қолжетімділік өлшемшарты консенсуализм қағидатын жүзеге асырады, яғни тараптар бір-бірінің еркімен таныса алған кезде келісімге қол жеткізіледі. Егер ерік білдіру киберкеңістікте «қатып қалса» және адресаттың бақылау аймағына түспесе, электрондық мәміле аяқталған болып саналмайды. Электрондық сауда тәжірибесінде кейде хаттардың сүзгіленуі («спамға» түсуі) мәселелері бойынша даулар туындайды. Осы орайда, жалпы қағида мынадай: егер хат қарсы тараптың серверіне жетсе, бірақ сүзгіден өтпей қалса, тәуекел әдетте адресатқа жүктеледі (ол өзі немесе провайдер арқылы сүзгілерді баптаған), және заңдық тұрғыдан хабарлама алынған деп есептеледі. Дегенмен, сот нақты жағдайларды адалдық қағидасы тұрғысынан қарастыруы мүмкін. Жалпы алғанда, тараптар үшін жеткізуді растайтын құжаттардың болуы маңызды. Бұл - хабарламаны беру хаттамасы, оқу туралы хабарлама немесе тіпті қарсы тараптың кейінгі жауабы болуы мүмкін.

Аталған бес өлшемшарттардың жиынтығы мәміленің электрондық нысанының функционалдық толықтығын қамтамасыз етеді. Оларды шартты түрде бірнеше белгілер тобына бөлуге болады.

Бірінші топ - байланыс белгілері, яғни сенімді арнаны таңдау және расталған қабылдау. Бұл сипаттамалар мәміле субъектілері арасында байланыс орнатылды ма және ерік білдіру мақсатына жетті ме деген сұрақтарға жауап береді. Екінші топқа сәйкестендіру және аутентификация белгілері кіреді. Бұған тараптың жеке басын куәландыру (тұлғаның қолтаңбасы, логин, өзге де құралдар) және оның электрондық хабармен байланысы жатады. Үшінші топ - бұл мазмұндық белгілер, яғни келісімнің толық, оқылатын мәтінінің болуы, оның тараптар үшін түсінікті болуы. Мұнда рәсімдік аспект те іргелес. Атап айтқанда, шарттар қаншалықты ашық ұсынылды, тараптың қандай да бір мәжбүрлеусіз ерік мазмұнымен танысуға және келісім білдіруге қаншалықты нақты мүмкіндігі болды деген сынды мәселелер қамтылады. Соңғы топқа техникалық дәлелдемелік сипаттамалар жатады, оларға деректердің сақталуы мен бүтіндігін қамтамасыз ету, уақыт таңбалау, электрондық журналдарды жүргізу, архивтеу сынды шаралар кіреді.

Құқық қолданушы үшін бұл топтардың барлығы дәлелдемелерді бағалау пәні ретінде көрінеді. Электрондық мәмілеге қатысты дауды қарау барысында сот, әдетте, мынадай мән-жайларды кезең-кезеңімен талдайды: 1) тараптардың ерік білдірулерді алмасу тәртібі (қандай байланыс арнасы қолданылғаны, жөнелту және алу фактісінің расталуы); 2) алынған хабарламаның нақты жөнелтушіге тиесілі екендігін айқындау мүмкіндігі (ЭЦҚ-ның, мекенжайдың даусыз тиесілілігі, оны тек уәкілетті тұлғалардың пайдаланғанын растайтын

дәлелдер); 3) мәміле мазмұнының екі тарапта да сәйкестігі және оның тіркелуі (екі тарап растаған бірыңғай мәтіннің немесе электрондық құжаттың бірдей даналарының ұсынылуы); 4) құжаттың тұтастығы мен уақытын айқындайтын белгілердің болуы (күні көрсетілген цифрлық қолтаңбалар не мәтіннің өзгермегенін растайтын өзге дәлелдер); 5) заңмен көзделген арнайы рәсімдердің сақталуы (мысалы, тұтынушылық мәмілелерде толық ақпарат беру міндеті немесе белгілі бір шарттар үшін күшейтілген ЭЦҚ-ны қолдану).

Осылайша, электрондық ерік білдіруді тексеру әдістемесі мәмілені жасасудың фактілік жағдайларын аталған өлшемшарттармен салыстыруға негізделеді. Олар неғұрлым толық орындалса, соғұрлым электрондық мәміле заңды түрде «тұрақты» болады. Егер белгілердің кез келгені нақты орындалмаса, бұл дәлелдеу процесінің күрделенуіне әкелуі мүмкін (мысалы, сәйкестендіруді сараптама арқылы толықтыру қажет) немесе мәмілені жасалмаған немесе жарамсыз деп тану (егер императивті талап ережесі бұзылса) тәуекелін тудыруы мүмкін.

Бұл өлшемшарттар заңмен тікелей тізім түрінде енгізілмеген, бірақ құқықтық нормалар мен құқықтық реттеу мақсаттарының жиынтығынан туындайтынын атап өту маңызды. Олар доктриналық әртүрлі қайнар көздерде де көрініс табады. ЮНСИТРАЛ бекіткен функционалдық баламалылық қағидаты қайта пайдалану үшін қолжетімділік өлшемшартын тікелей көрсетеді (бұл біз көрсеткен мазмұнның қайталануымен және сақталуымен байланысты), ал электрондық қолтаңба үшін қол қоюшымен бірегей байланыс және қол қою құралын бақылау (сәйкестендіруге қатысты) атап өтіледі. ЕО-ның eIDAS [83] Регламенті сенімді қол қою құралдарын анықтаған кезде жасанды өзгерістен қорғауды және уақыт белгісін көрсетеді.

Отандық әдебиеттерде цифрлық ортада ерік білдірудің технологиялық жаңғыртылуы және қатысушыларды дұрыс сәйкестендіру қажеттілігі атап өтіледі. Мысалы, М.К. Сулейменов [28] нысанға қойылатын талаптардың технологиялық бейтараптығына, ал С.К. Идрышева электрондық мәміле ұғымымен «клик» келісімдерді де қамту қажеттілігіне назар аударды [85]. Аталмыш теориялық ұстанымдар ұсынылған өлшемшарттар жүйесіне сәйкес келеді және, біздіңше, өте ыңғайлы. Өйткені, мұндай мәмілелер (ЭЦҚ-сы бар) ресми тараппен шектелмейді, керісінше мәмілені кешенді түрде жасасудың нақты жағдайларын қамтиды. Зерттеуімізде нақты нормалар мен құрылымдарды ұсына отырып, біз дәл осы сенімділік негіздерін басшылыққа аламыз.

Электрондық мәмілені анықтау өлшемшарттарына жүргізілген талдау мәміле нысандарын дәстүрлі жіктеуде электрондық мәміленің орны туралы мәселеге көшуге мүмкіндік береді. Жоғарыда айтылғандай, қазақстандық заң шығарушы іс жүзінде электрондық нысанды қарапайым жазбаша нысанның бір түрі деп таниды. Алайда жазбаша нысанның барлық қызметтері орындалды ма деген сұраққа жауап беретін нақты негіздер болуы қажет. Егер жоғарыда аталған белгілер сақталса, онда жауап негізінен оң болады.

Жазбаша нысанның негізгі элементтерін және олардың электрондық баламаларын қарастырайық.

Жазбаша нысанның классикалық талабы - қол қоюшылардың шарт

ережелерімен келіскендігін көрсететін, құжатқа уәкілетті адамдардың қол қою фактісінің болуы.

Электрондық құжатта әртүрлі құралдар қолтаңбаның рөлін атқара алады. Ең тікелей баламасы - заңмен танылған ЭЦҚ. Электрондық құжатта ЭЦҚ болған жағдайда қол қоюдың ресми талабы орындалады. «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңының 7-бабында карастырылғандай, мұндай құжаттар қағазға қол қойылған құжаттармен тең мәнді [15]. Егер тараптар басқа әдісті қолданса (мысалы, қарапайым электрондық қолтаңба - логин/пароль жиынтығы, растау коды және т.б.), онда бұл әдістің құқықтық мәні тараптардың келісімімен және өзге де мән-жайлармен анықталады. Кейбір реттерде шарттың өзі электрондық пошта арқылы құжаттардың скан-көшірмелерімен алмасуды немесе арнайы батырмаларды басуды қолтаңбаға тең деп анықтай алады. Сәйкесінше бұл әдіс, шын мәнінде, қол қою қызметін орындайды, яғни белгілі бір адамның ерік білдіруін тіркейді. Тәжірибеде іс-әрекеттегі осындай жағдайларды бағалау кезінде тараптарға белгілі бір іс-әрекеттің қолтаңбаны алмастыратындығы белгілі болғандығын түсіну маңызды. Егер тараптар мұндай ақпаратты білген болса және өзара ережемен келіссе, онда «классикалық қолтаңба жоқ» деген ресми сын мәмілені бұзбауы керек. Алайда егер заң өз қолтаңбасымен немесе білікті қол қоюды талап етсе (мысалы, нотариаттық тәжірибеде мемлекеттің қатысуымен жасалатын мәмілелердің кейбір түрлері үшін), бұл талапты тараптардың келісімімен айналып өту мүмкін емес. Демек, егер электрондық нысанда тұлғаны сәйкестендіруді және оның ерік білдіруін растауды қамтамасыз ететін сертификатталған немесе тараптар келісіп айқындаған аутентификация әдісі қолданылса, ол «қол қою» талабына сәйкес деп танылады.

Қағаз жеткізгіштегі жазбаша құжаттың түпнұсқасы деп түпнұсқа қолтаңбасы қойылған материалдық тасымалдаушы есептеледі. Электрондық түрде түпнұсқа ұғымы өзгеріске ұшырайды. Электрондық құжатта жалғыз материалдық көрініс жоқ. Ол мазмұнды жоғалтпай әртүрлі құрылғыларда қайта жаңғыртуға болатын электрондық деректердің жиынтығы ретінде көрініс табады. Сондықтан, «түпнұсқа» туралы тек шартты түрде айтуға болады, өйткені электрондық файлдың әрбір көшірмесі, егер оларда толықтай биттік (ақпараттың ең кіші өлшем бірлігі) сәйкестік болса, іс жүзінде бір-бірімен тең құқылы болып табылады. Осы орайда, тұтастық ерекше маңызды бола түседі, яғни соңғы қол қою немесе келісу кезінде пайда болған құжат түпнұсқа болып саналады және берілген файлдың дәл осы күйде екеніне көз жеткізу негізгі міндетті құрайды. Түпнұсқалықты растау құралы ретінде хеш-сума немесе электрондық цифрлық қолтаңба қолданылады. Файл өзгеріске ұшырамаған жағдайда оның бақылау сомасы бастапқы мәнімен сәйкес келеді. Ал құжатта ЭЦҚ болған кезде, оны тексеру нәтижесінде қолтаңбаның жарамдылығы анықталып, құжаттың қол қойылғаны расталады. Заңнамада және іскерлік айналымда «электрондық құжаттың түпнұсқасы» ұғымдары пайда болды. Әдетте, электрондық цифрлық қолтаңбамен куәландырылған және электрондық тасымалдағышта (мысалы, дискіде немесе электрондық мұрағат жүйесінде) сақталған файл осылай аталады. Кейде ыңғайлы болу үшін тәжірибеде электрондық түпнұсқаны

«материалдандыру» жүзеге асырылады. Нотариус немесе уәкілетті тұлға электрондық құжаттың қағаз көшірмесін басып шығару және ақпараттық жүйеде түпнұсқаға сәйкестігін растау арқылы куәландыра алады. Бірақ, негізінен, электрондық шарттың түпнұсқасы тараптарға қолжетімді, өзгертілмеген және өзгертуден қорғалған файл болып табылады. Яғни, барлық көшірмелер үшін тірек нүктесі ретінде қызмет ететін шарттың бір түпкілікті мәтінінің болуы функционалды түрде бірдей мақсатқа қол жеткізуді білдіреді.

Қағаз тасымалдауышта жасалған шартта әдетте қол қойылған күн (және кейде орын) көрсетіледі, бұл мерзімдерді санау, юрисдикцияға сілтеме жасау және т.б. үшін заңды маңызы бар.

Тараптар электрондық мәміле мәтінінде келісімнің күні мен орнын анық көрсете алады (мысалы, электрондық шартта «15 қаңтар 2025 ж., Астана қ.» деген тіркес болуы мүмкін). Бірақ көбінесе электрондық хабарламаларда мұндай деректемелер кездеспейді. Дегенмен, электрондық байланыс жүйесінің өзі уақытты белгілейді. Әрбір электрондық поштада жіберу және қабылдау уақыты белгісі бар, ақпараттық жүйелер транзакция жасалған күнді жазады.

Жоғарыда атап өткендей, тәуелсіз уақыт белгілеу қызметтері қолданылады. Осыған байланысты қажет болған жағдайда электрондық шарттың жасалу күнін айқындау үшін аталған деректерге жүгінуге болады. Құқықтық тұрғыдан алғанда, акцепт алу күні (мәмілені жасау сәті) негізгі мәнге ие. Егер ол бекітілген болса, мәмілені жасау күні туралы талап ресми түрде орындалады.

Мәміленің жасалу орнына келетін болсақ, бұл цифрлық кеңістікте күрделірек мәселе, өйткені қатысушылар аумақтық түрде кез келген жерде бола алады. Коллизиялық құқық ережелері, егер басқаша көрсетілмесе, шарт жасасу орны оференттің тұрғылықты жері (орналасқан жері) екенін анықтайды. Сондықтан, электрондық коммуникация арқылы жасалған мәміленің орны ұғымы маңыздылығын жоймайды. Бұл мәселе сервердің орналасқан жері бойынша емес, тиісті субъектінің орналасқан жері бойынша айқындалады. Егер электрондық құжаттың өзінде мәміле жасалған орын нақты көрсетілсе, тиісті презумпция қолданылады. Осылайша, электрондық нысан мәміле жасау кезінде күн мен орынды белгілеуге түбегейлі кедергі келтірмейді. Дегенмен, мұндай деректемелер қағаз құжаттағыдай айқын көрінбеуі мүмкін, алайда олар құжаттың мазмұны мен техникалық деректерінен анықталуы ықтимал.

Жазбаша нысанның маңызды тұсы - оқылу деңгейі және ұзақ мерзімді сақтау мүмкіндігі, яғни адам құжатты бірнеше рет қайта оқи алады және болашақ үшін сақтап қоя алады. Электрондық шарт адамға көрінетін түрде де ұсынылуы керек. Егер тараптар машинада оқылатын хабарламалармен алмасса (мысалы, құрылымдық деректер, XML файлдары), бұл деректерді әлі де түсінікті мәтінге айналдыру керек. Әйтпесе, танысу мүмкіндігі болмаған қарсы тарапты ақпараттандырылған деп санауға болмайды. Электрондық мәмілелер саласында машинада оқылатын кодты (мысалы, блокчейн негізіндегі смарт-келісімшартты) табиғи тілдегі мәтіндік сипаттамамен қатар қолдану тәжірибесі кең таралған. Тіпті шарт ішкі жүйеде код немесе шифрланған объект түрінде сақталған жағдайда да, интерфейс бағдарламасы пайдаланушыға оның мазмұнын мәтіндік түрде ұсынады.

Заң әдебиеттері [86] мен тәжірибелерді талдау көрсеткендей, соттар, мемлекеттік органдар шарттың елеулі ережелерін екінші тараптың назарына нақты түрде жеткізу керек деп санайды. Айталық, егер тұтынушы сілтеме арқылы жасырылған лицензияның 20 бетін оқып шығуы керек екендігі анықталса және оны іс жүзінде жасай алмайтындығы белгілі болса, сот шартты мәжбүрлеп жарамсыз деп тануы мүмкін. Негізінде, бұл бизнесті интерфейстердегі шарттардың оқылуын қамтамасыз етуге ынталандырады, мысалы, шарт ережелері бар қалқымалы хабарламалар, «Мен таныстым» құсбелгісін қою қажеттілігі, әдепкі құсбелгілерге тыйым салу, шарттың көшірмесін электрондық поштаға автоматты түрде жіберу.

Құжаттарды есепке алу және архивтеу талаптары электрондық нысанға да қолданылады: ол тиісті санат үшін белгіленген мерзім ішінде қамтамасыз етілуі тиіс. Мысалы, келісімшарттар үшін кем дегенде ескіру мерзімі аралығында немесе салық және басқа ережелер талап етсе, ұзағырақ уақыт аралығында сақталуы тиіс. Бірақ мұнда ақпараттық қауіпсіздік шаралары, атап айтқанда, мұрағаттар, деректерді резервтеу, рұқсатсыз кіруден қорғау, техника ескірген сайын деректерді жаңа тасымалдаушыларға көшіру сынды шараларды ескерген жөн. Кейбір заңнамалар (мысалы, мемлекеттік мұрағаттар туралы заң актілері) [87] электрондық құжаттарды белгілі бір уақыт ішінде сақтау және олардың оқылуын қамтамасыз ету туралы нормаларды көздейді. Осылайша, электрондық шарттарды сақтауды тисінше ұйымдастырған жағдайда, оның ұзақ мерзімді сақталуы қағаз тасымалдауыштағы жазбаша шарттан кем түспейді. Мұндай шарттарды сапаның жоғалу қаупінсіз субъектінің қалауынша көшіруге болады, ол уақыт өте келе өшпейді. Жүйелік ақаулар салдарынан файлдардың жоғалу қаупі сол файлдарды резервтік көшіру арқылы сейіледі.

Сонымен, электрондық мәміле негізгі өлшемшарттарға сәйкес қарапайым жазбаша нысанның талаптарын толығымен орындайды. ЭЦҚ немесе электрондық қолтаңбаның баламалары арқылы сәйкестендіру қолтаңбаны білдіреді. Тіркелген электрондық хабарлама құжатты құрайды. Уақыт белгісі - күн бар. Оқылатын электрондық мәтін қағаз данасының баламасы болса, ал құжаттарды базада немесе бұлтта сенімді сақтау құжаттарды сейфте сақтаудың заманауи баламасы болып табылады. Сондықтан, дұрыс ұйымдастырылған электрондық нысан мен дәстүрлі жазбаша нысан арасында теңдік белгісін қоюға түбегейлі заңдық кедергілер жоқ. Бұл ереже заңнамамен ішінара бекітілген (ҚР АҚ 152-бабы, «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңы) және ең бастысы сот тәжірибесімен расталады.

Ресми түрде ҚР Азаматтық кодексі әлі күнге дейін «электрондық мәмілеге» заңды анықтама бермейді. Ғылымда электрондық мәмілелерді жеке категория немесе жазбаша нысанның ерекше түрі деп санауға бола ма [88] деген пікірталастар орын алған. Біздің электрондық мәмілелердің құқықтық табиғатын талдауға арналған бастапқы мақаламызда мәміленің дәстүрлі белгілері электрондық байланыс құралдары арқылы жасалатын келісімдерге де толық көлемде тән екендігі негізделген [89]. Осыған сәйкес, электрондық коммуникациялар арқылы жасалған келісімдер заңда белгіленген нысан талаптары сақталған жағдайда жазбаша нысанда жасалатын азаматтық-

құқықтық мәміле ретінде қарастырылуы тиіс және дәл осы ұстаным диссертациялық зерттеудің әдіснамалық негізіне алынады. Сонымен бірге, олардың электрондық тәсілмен жүзеге асырылуы жекелеген құқықтық мәселелерді нақтылауды талап етеді.

Сот тәжірибесінде дауларды қарау барысында электрондық мәмілелердің құқықтық көрініс табуы, атап айтқанда, мәміленің жасалу фактісін, оның мазмұнын және орындалуын дәлелдеу, сондай-ақ дәлелдеу ауыртпалығын тараптар арасында бөлу мәселелері ерекше назар аударуды талап етеді. Мұнда азаматтық-құқықтық және азаматтық-процестік аспектілер бір-бірімен тығыз байланысты. Жоғарыда айтылғандай, электрондық құжаттар мен хат-хабар алмасу жазбаша дәлелдемелер ретінде танылады. Алайда мұндай дәлелдемелердің жарамдылығы мен дұрыстығы жиі даудың нысаны болады. Сот ісін жүргізу нәтижесінде қалыптасқан негізгі қағидаттарды төмендегідей саралауға болады.

Егер шарт тиісті ЭЦҚ-мен қол қойылған электрондық құжат арқылы немесе жоғарыда сипатталған бақылау тетіктері (сәйкестендіру, оқиғалар журналы) іске асырылған жүйе арқылы жасалса, онда мұндай дәлелдеме ұсынылған кезде сот оны шынайы және іске қатысты деп санауға бейім. Заңнама ЭЦҚ үшін шынайылық презумпциясын іс жүзінде белгілейді, өйткені жалпы ереже бойынша ЭЦҚ-мен қол қойылған құжат қол қоюшыдан шыққан және басқаша дәлелденгенге дейін тұтас болып саналады [90]. Оны жоққа шығару үшін қарсылас тарап күштірек қарсы дәлелдерді беруі керек, мысалы, қолтаңба кілтін бұзу туралы сараптама, техникалық ақау туралы дәлелдер және т.б. Іс жүзінде мұндай әрекеттер сирек кездеседі, сондықтан білікті рәсімделген электрондық мәмілелер сотта сәтті қорғалады.

Сот электрондық хат-хабарларды (электрондық пошта, мессенджерлердегі хабарламалар), егер олар іске қатысты болса және фактілерді анықтауға көмектессе, сот өндірісіне қабылдайды. Бұл ретте дәлелдемелерді дұрыс ұсыну аса маңызды. Сотқа ақпаратты материалдық жеткізгіште (басып шығару, файл жүктелген диск түрінде) ұсыну қажет немесе электрондық дәлелдемеге қолжеткізуді қамтамасыз ету керек (мысалы, сот залында экранда хат-хабарларды көрсету).

Қазақстанда, басқа елдердегідей, электрондық хат-хабар алмасу қандай нысанда берілетіні қатаң реттелмеген. Сондықтан, тараптар әртүрлі әдістерді қолданады. Мысалы, «хат-хабарды тіркеңіз, екінші тарап таныс және қарсы емес» деген өтінішхатпен бірге жүретін басылымдар. Сондай-ақ, хат-хабарларға ресми құжаттың мәртебесін беретін нотариаттық тексеру хаттамалары, техникалық сараптама қолданылады. Қалай болғанда да, сот бар ақпаратты елемей қоймайды, бірақ дәлелдемелік мәнін тану соттың құзіреттілігінде қала береді.

Түпнұсқалылық пен авторлықты анықтау да электрондық дәлелдеу мәселесі болып табылады. Қолтаңбасы бар қағаздағы хат-хабар ұсынылған кезде графолог қолтаңбаны растай алады. Электрондық қолтаңба кезінде растауды сертификат жүзеге асырады. Қолтаңбасы жоқ қарапайым электрондық поштамен жасалған келісімдер кезінде жағдай өзгеруі мүмкін. Іс жүзінде, егер хат тараптар

бұрын қолданған мекенжайға жіберілсе және мазмұны бойынша бұл тараптардың іскерлік хат алмасуы (мысалы, кейінірек сілтеме жасалған шарттың талаптарын талқылау) болса, онда, әдетте, соттар мұндай хаттарды осы тараптан шыққан деп тануға бейім [91].

Әрине, қарсы тарап жалған мәлімдеме жасаған реттерде тексеру қажет болады және сот пошта провайдерінен хаттың қай IP-мекенжайдан жіберілгені туралы деректерді сұрата алады, оларды тараптың орналасқан жерімен салыстырып тексере алады, электрондық іздерге сараптама тағайындай алады. Хат-хабардың нақты екендігінің дәлелі ретінде қосымша жанама фактілер де ескерілуі мүмкін, мысалы, жауап хаттың болу-болмауы, тараптар жазғандарын орындауы немесе орындамауы. Осылайша, түпнұсқалықты дәлелдеу ауыртпалығы бастапқыда дәлелдемелерді ұсынушыда болады, яғни ол сотты ұсынылған дәлелдемелер негізінде жауапкермен хат алмасу болғанына сендіруі керек. Бірақ негізгі растауды ұсынғаннан кейін, керісінше, дауласушы сенімсіздікті дәлелдеуі керек, мысалы, сол кезеңде оның электрондық поштасының бұзылғанын дәлелдеуі керек.

Шарттың бар-жоғына қатысты дауларда дәлелдеу міндеті, әдетте, талапкерге (яғни, шарт жасалғанын және оның бұзылғанын мәлімдейтін тарапқа) жүктеледі. Ол шарттың жасалған фактісін және оның талаптарын дәлелдеуі тиіс. Сондықтан, талапкер электрондық хат алмасуды, ақша аударымы туралы түбіртектері немесе өзге де растайтын құжаттарды ұсынады. Егер оның дәлелдері электрондық нысанда келісудің жеткілікті түрде жүзеге асқанын көрсетсе (мысалы, талапкерден офертасы бар хат және жауапкерден акцепт бар хат алынған, сондай-ақ тараптар шартты орындауға кіріскен болса), онда дәлелдеу ауыртпалығы іс жүзінде жауапкерге ауысады, ол келісімді жоққа шығаруы немесе келісімге қол жеткізілмегенін көрсетуі тиіс. Ал егер талапкердің дәлелдемелік базасы бөлшектік сипатта болса (мысалы, ол тек өз тарапынан жіберілген офертасы бар электрондық хатты ұсынып, келісім телефон қоңырауы арқылы берілді деп мәлімдесе), онда талаптың нәтижесі теріс болуы ықтимал. Жауап әрекетімен расталмаған электрондық хабарлама акцептсіз қалған ұсыныс ретінде бағалануы мүмкін. Осылайша, шарт талаптарының электрондық түрде тиісті түрде тіркелмеуі шартқа сілтеме жасайтын тараптың өзіне жағымсыз салдар туындатады. Бұл нысан талаптарын сақтаудың тағы бір дәлелі болып табылады, өйткені олар сақталған жағдайда дәлелдеу ауыртпалығы да, өз құқығын қорғау мүмкіндігі де едәуір артады.

Қазіргі электрондық айналымда сотқа фактілерді анықтауды жеңілдететін делдалдар жиі қолданылады. Мысалы, электрондық сауда аландары арқылы жасалатын мәмілелер. Платформаның өзі кімнің, қашан және нені тапсырыс бергені, қандай батырмаларды басқаны, қандай хабарламалар жіберілгені туралы егжей-тегжейлі ақпаратты сақтайды. Даулы жағдайда тараптар бұл деректерді платформадан сұрата алады және көбінесе олар деректерді қорғау жүйесі бар бейтарап үшінші тараптан шыққандықтан, ең сенімді дәлел ретінде қабылданады.

Сол сияқты, егер құжатқа ЭЦҚ-мен қол қойылса, куәландырушы орталыққа хабарласып, сертификаттың сол күні қолданыста болғанын, кімге берілгенін,

қайтарып алынғанын білуге болады. Куәландырушы орталық немесе уақыт белгісі провайдері журналға жазба енгізілгенін немесе енгізілмегенін, құжатқа нақты бір уақытта белгілі бір кілтпен қол қойылғанын растай алады. Бұл ақпарат дәлелдерге салмақ береді, өйткені олар сенімді қамтамасыз ету үшін арнайы жасалған беделді көздерден алынған. Сотта тараптар үшін институционалдық тірек ретінде қызмет ететін сенім инфрақұрылымын қалыптастыру мәселесін де атап өткен жөн. Қазақстанда мұндай инфрақұрылымдарға электрондық құжат айналымы мен цифрлық сәйкестендірудің сенімділігін қамтамасыз ететін Ұлттық куәландыру орталығы, электрондық лицензиялар тізілімі және электрондық мемлекеттік сатып алу жүйелері жатады. Олардың барлығы деректерді жинақтайды, содан кейін олар заңды маңызды әрекеттердің орындалғанын сөзсіз куәландырады.

Атап өткендей, ҚР Азаматтық кодексі жазбаша нысанын сақтамағаны үшін айғақтарға сілтеме жасау мүмкіндігін шектейді. Электрондық мәмілелер мағынасында бұл дегеніміз, егер электрондық құжат тиісті түрде рәсімделмеген болса, олқылықтың орнын тірі куәліктермен толтыруға болмайды. Мысалы, қызметкерлердің «біз хат жібердік және телефон арқылы ауызша растадық» деген айғақтары жарамайды. Объективті электрондық дәлелдемелерді ұсыну қажет. Сот сарапшыны тарта алады, бірақ куәгер хат алмасуға қатысушы ретінде жоқ құжатты алмастыра алмайды. Бұған жазбаша шарт болмағанына қарамастан куәгерлердің айғақтарына жол берілетін, заңда тікелей көзделген жағдайлар да жатады. Мысалы, аз мөлшердегі тұтынушылық шарттар бойынша не екінші тарап хат-хабарларда шарттың жасалғанын мойындаған жағдайда, куә айғақтары дәлелдеме ретінде қабылдануы мүмкін. Дегенмен, мұндай даулар әрбір нақты мән-жайға байланысты жеке қарастырылады.

Тұтастай алғанда, электрондық коммуникацияның өзі кейінгі ауызша түсіндірулерге сүйенбей-ақ, соттың тікелей қарауына жарамды дәлелдемелер жасауы керек.

Қорытындылай келе, нысан электрондық мәміле ұғымын тікелей анықтайды, ал нысанның сапасы коллизия орын алған жағдайда мәміленің «тағдырын» анықтайды. Қарастырылған өлшемшарттарға сәйкес жасалған электрондық мәміле жасалған және жарамды мәміле деп танылып қана қоймай, сонымен қатар оңай дәлелденетін және қорғалатын болады. Егер тараптар нысанға қатысты заң талаптарын айналып өтіп, нысанды елемеген болса (мысалы, мессенджерде маңызды шарттарды көрсетпестен қысқа хабарламалармен алмасқан болса), онда шарт жасасу ниеті болса да, сотта олар өз талаптарын негіздеу барысында еңсерілмейтін қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұдан шығатыны нысанның функционалдық баламалылығын қамтамасыз ету формальдылық емес, цифрлық ортадағы азаматтық айналым тұрақтылығының кепілі деген тәжірибелік қорытынды. Классикалық ережелерге сай мәміленің міндетті нысанын сақтамау заңда белгіленген жағдайларда оның жарамсыздығына әкеп соғады (ҚР АҚ 157-бабы). Көптеген мәмілелер үшін қарапайым жазбаша нысан шындықтың императивті шарты болып табылмайды, бірақ заң жарамсыз деп танылу қаупі үшін шартты жазбаша (кейде нотариалдық) рәсімдеу қажеттілігін тікелей көрсете алады [92]. Цифрлық салада бұл қағида

мәмілелердің жекелеген түрлеріне қойылатын талаптар арқылы көрінеді. Мысалы, жылжымайтын мүлікті иеліктен шығару шарты әлі де нотариалдық нысанды талап етеді, оны нотариуссыз электрондық түрде жасауға тырысу жарамсыз болады, өйткені заңның талабы орындалмайды.

Тұтынушыларға қатысты көптеген мәмілелер нотариалдық нысанды қажет етпейді, бірақ заң кәсіпкерді чек, растау сынды құжаттарды беруге міндеттейді. Бұл талапты орындамағаны үшін шарттың күші жойылмайды, бірақ сатушы жауап береді (айыппұлдар, даудағы жағымсыз салдар). Соңғы жылдары Қазақстанда цифрлық активтер, токендер және сол сияқты объектілер туралы жаңа нормалар енгізілуде. Заң шығарушы осындай объектілерге қатысты жасалатын азаматтық құқықтық мәмілелердің нысанын бірден көрсетеді, көбінесе арнайы электрондық тіркеуді талап етеді. Нысан императивті түрде бекітілген жерде электрондық мәміле белгіленген процедураға қатаң сәйкес келуі керек, әйтпесе шарттың жарамсыздығына әкеп соғады [20].

Алайда күнделікті өмірде жасалатын мәмілелердің негізгі бөлігін құрайтын жазбаша нысан тараптардың келісімі бойынша таңдалады немесе дәлелдеу мақсаттары үшін (белгілі бір шектен асатын сомада, кәсіпкерлік мәмілелерде) қажеттіліктен туады. Мұнда нысанды сақтамау шартты автоматты түрде жарамсыз етпейді, бірақ тараптарды жазбаша дәлелдеме түріндегі тіректен айырады.

Цифрлық тәжірибеде көбінесе ережені сақтау мен сақтамаудың арасындағы шекара бұлыңғыр. Тараптар хабарламалармен алмасады (бұл заңмен жазбаша нысан ретінде қарастырылады), бірақ ЭЦҚ-ны пайдаланбауы (ресми түрде қол қойылмады) мүмкін. Бұл ретте мәміле нысанын сақтамау мәселесін қарастырсақ. Осыған қатысты бірқатар көзқарастар бар және біріншісі формальды сипатқа ие. Яғни, егер тараптармен қол қойылмаса, онда нысан сақталмайды және дау туындаған кезде мәміле жарамсыз болуы мүмкін. Келесі функционалдық көзқарасқа сәйкес, егер электрондық хаттармен алмасу жазбаша нысанның баламасы ретінде танылса, онда нысан қолтаңба қойылмаса да сақталады. ЭЦҚ-ның болмауы нысанның болмауы емес, қосымша кепілдіктің болмауы, сондықтан жарамсыздыққа әкелмейді, тек дәлелдеуді қиындатады [15].

Сот тәжірибесін талдау көрсеткендей, қазақстандық соттар екінші, икемді тәсілге сүйенеді. Егер хат-хабарлардан тараптардың елеулі ережелер туралы келіскені және шартты ішінара орындағаны анық болса, сот оны ЭЦҚ болмағандықтан ғана жарамсыз деп жарияламайды. Сот, ең алдымен, ҚР АҚ 153-бабының ережесін (айғақтарға сілтеме жасай алмау туралы ережені) қолданады және хат-хабарлардың ішіндегі жазбаша растауды іздейді. Яғни, қалған мән-жайлар тең болса, мәміленің күшін жойғаннан гөрі, оның күшін заң алдында таниды. Әрине, егер тікелей заңның бұзылуы орын алса (мысалы, заң азаматтық құқықтық шарт ЭЦҚ пайдалана отырып, электрондық құжаттармен алмасу арқылы жасалуы керек деп көрсетеді, ал тараптар мұны жасамаған болса), онда сот ҚР АҚ 157-бабы негізінде жасалған электрондық мәмілені жарамсыз деп тануы мүмкін. Бірақ мұндай жағдайлар әлі де сирек кездеседі, өйткені заң әдетте ЭЦҚ туралы жалпы ескертумен шектеліп, мұндай категориялық талаптарды тұжырымдамайды.

Тұтынушылардың қатысуымен жасалатын мәмілелер ерекше санатқа жатады. Мұнда нысан жеке мүдделерді қорғаудың ғана емес, сонымен бірге қоғамдық бақылау құралының рөлін атқарады. Мысалы, «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы сатушыны тұтынушыға сатып алуды растайтын құжатты (кассалық чек, түбіртек, электрондық құжат) беруге міндеттейді. Егер сатушы мұны жасамаған болса, формальды түрде сатып алу-сату (тауарды беру кезінде ол консенсуалды немесе нақты) шарты жасалды деп саналады, бірақ құжаттық нысанды бұзу тұтынушыға қосымша құқықтар береді. Тұтынушы айғақтарға, хат-хабарларға сілтеме жасай алады [79]. Осыған байланысты сот ҚР АҚ 153-бабын қолдану арқылы талаптан бас тартпайды, себебі аталған бап дәл осындай құқықтық қатынастарды реттеуге арналмаған; ол тараптарды өз еркін білдірудегі қателіктерден қорғауға бағытталған, ал сатушы тарапынан тұтынушы құқықтарының бұзылуын қамтымайды.

Сонымен қатар, тиісті құжаттаманың болмауы тұтынушыға келісімшарттан ұзартылған мерзімде бас тартуға мүмкіндік беретін, дұрыс емес ақпараттандыру деп бағалануы мүмкін. Осыған ұқсас баламалар шетелдік құқықта да кездеседі. Егер сатушы қашықтықтан бас тарту құқығы туралы ақпарат бермесе, тұтынушының тауардан бас тарту мерзімі артады (мәселен, ЕО-да - 14 күннің орнына 12 айға дейін) [93].

Біз үшін мына бір қағида ерекше маңызды: В2С саласында заң электрондық мәміле нысанына күшейтілген талаптарды қояды және оларды сақтамау мәмілені жарамсыз етпейді, бірақ тұтынушыға одан шығу немесе өтемақы талап ету мүмкіндігін ашады. Сондықтан, кәсіпкерге «рәсімді» алдын-ала сақтау қауіпсіз әрі тиімді: тұтынушыдан нақты келісім алу (мысалы, оған «шарттармен келісемін» түймесін басу мүмкіндігін беру), акцепт фактісін (сервер хаттамасы, растау хаты) тіркеу және орындауды құжаттау (электрондық чек, электрондық шот-фактура). Бұл тәсіл тұтынушылардың сенімін арттырып, шағымдардан қорғайды.

Сонымен, электрондық мәміленің нысаны мен оның жарамдылығы қатынасы туралы мынадай қорытынды жасауға болады: нысан дәлелдеу мен тұрақтылықтың шарты болып табылады, бірақ әрқашан мәміленің «өмір сүруі» үшін міндетті ереже бола бермейді. Заң шығарушы орындалмауы жарамсыздыққа әкелетін ең төменгі талаптарды белгілеуге тырысады (бұл, әдетте, ерекше жағдайлар, мысалы, мемлекеттік тіркеудің, нотариаттық куәліктің болмауы немесе маңыздылығын тікелей көрсету). Басқа барлық кеңістік икемді тәсілдермен толтырылады, яғни мәміле не жасалды (егер консенсус болса), не жасалмады (егер маңызды шарттар бойынша келісімге қол жеткізілмесе), ал нысан оны кейіннен растау мүмкіндігіне ғана әсер етеді.

Электрондық коммерцияда бұл екі тараптың батырманы басу арқылы да шарт жасай алатынын және оның заңи күші сақталатынын білдіреді. Алайда кейін дау туындаған жағдайда, батырманы басу фактісін және шарттардың мазмұнын ресми түрде куәландыру тәсілдерін елемеген тарап тәуекелге барады. Сондықтан, құқықтың міндеті осындай тәуекелдерді барынша азайту, яғни қатысушыларды фактілерді тіркеу мен аутентификациялаудың сенімді нысандарын қолдануға ынталандыру. Бұл, бір жағынан, мәміленің міндеттілігін

тараптардың түсінуіне байланысты ерікті түрде орындау ықтималдығын арттырса, екінші жағынан, дауларды шешуді жеңілдетеді.

Осылайша, мерзімінен бұрын тар анықтамаға жүгінбей-ақ, электрондық байланыс құралдарын қолдана отырып жасалған мәміленің тұжырымдамасы мен белгілеріне кешенді талдау жүргізілді. Мәміленің заңды нысанының қызметтері қарастырылып, олардың цифрлық ортада маңыздылығын сақтайтындығы көрсетілді. Тараптарды сәйкестендіру, бекіту, дәлелдеу және қорғау мақсаттарының негізінде электрондық ерік білдірудің дұрыстығын бағалауға мүмкіндік беретін өлшемшарттар жүйесі тұжырымдалды, яғни тараптардың байланыс арнасын келісуінен және қатысушыларды сәйкестендіруді қамтамасыз етуден бастап келісімнің тұтас мәтінін сақтауға және оны адресат алған кезді тіркеуге дейінгі маңызды мән-жайлар терең қарастырылды.

Белгіленген шарттар (қолтаңбаның болуы, субъектілерді сәйкестендіру мүмкіндігі және ерік мазмұны) сақталған кезде электрондық хабар алмасуды жазбаша нысанның баламасы деп танитын Қазақстанның қолданыстағы заңнамасы талданды. Халықаралық қағидаттар (электрондық нысанды кемсітпеу, технологиялық бейтараптық, функционалдық баламалылық) қазірдің өзінде ұлттық нормаларға енгізілгені, алайда нақты ережелер мен презумпциялар түрінде одан әрі пысықтауды талап ететіні атап өтілді. Функционалдық өлшемшарттар сақталған кезде электрондық мәміле іс жүзінде қалыпты жазбаша түрдегі мәмілеге тең болатыны анықталды, өйткені ол бірдей құқықтар мен міндеттерді тудырады және бірдей соттық қорғалуы тиіс. Сонымен қатар, электрондық нысан қағаз құжатқа тән емес бірқатар ерекше мәселелерді көрсетеді (мысалы, автоматты жүйелердің әрекеттерін атрибуциялау, шарттың өзін-өзі орындайтын кодын бақылауды қамтамасыз ету, цифрлық делдалдардың жауапкершілігі). Бұл мәселелер жалпы ережелерден асып түседі және осы жұмыстың келесі тарауларында қарастырылған арнайы құқықтық құрылымдарды қажет етеді.

Осы бөлімшеде жалпы бағдарларды белгілей отырып, зерттеудің әдіснамалық негізі қамтамасыз етілген, атап айтқанда, әзірленген сенімділік өлшемшарттары мен презумпциялар жұмыстың кейінгі тараулары мен заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсыныстардың негізіне алынатын болады. Осылайша, электрондық мәмілелерді жасасу және орындау тетігіне арналған екінші тарауда біз «электрондық ерік білдіру» ұғымына және әзірленген өлшемшарттарға сүйенеміз. Атап айтқанда, «электрондық агент» және «электрондық мандат» (бағдарламаға берілген сенімхат) құрылымдарын қалыптастыруда, автоматтандырылған жүйенің әрекеттерін пайдаланушыға атрибуциялау презумпциясын негіздеуде (қарсы тарапқа айқын байқалатын аномалиялық ақаудың бар екендігі дәлелденгенге дейін), сондай-ақ электрондық шарт жасалған кезді және электрондық-делдалдық акцепт ұғымын айқындауда (келісімнің келісілген мекенжайға техникалық жеткізілу кезі) осы ұғымдар қолданылады. Сонымен қатар, нысан өлшемшарттарына енгізілген міндетті тексерілушілік пен басқарылушылық қағидаты смарт-келісімшарттарды талдаудың негізі болып табылады. Ол өзін-өзі орындайтын шарттардың басқарылушылық императивін айқындайды және міндетті нормалар немесе

тараптардың құқықтары талап еткен жағдайда смарт-орындауды тоқтата тұру немесе түзету мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Құқық қолдану мәселелері мен арнайы сұрақтарға арналған үшінші тарауда осы бөлімшенің тұжырымдамалық ережелері бақылаушы делдалдар ретіндегі цифрлық платформалардың міндеттерін талдау барысында дамытылады. Атап айтқанда, нысанның қызметтерінен туындай отырып, платформа мәміленің дұрыстығы мен ашықтығын қамтамасыз етуге, тараптар үшін өлшемшарттардың (сәйкестендіру, тіркеу және т.б.) сақталуына кепіл болуға тиіс. Сондай-ақ, шарт пәні ретінде «цифрлық контент» пен «цифрлық қызмет» санаттарын және пайдаланушы деректерін қарсы ұсыну ретінде пайдалану режимін қарастыру кезінде біз әлсіз тарапты қорғау және келісімнің айқындығы қағидаттарына қайта жүгінеміз. Осылайша, осы бөлімшеде тек теориялық негіз ғана қалыптастырылып қоймай, ҚР-да электрондық мәмілелерді құқықтық реттеуді жетілдіру үшін қажетті нақты шешімдердің бағыттары да айқындалады.

Қорытындылай келе, электрондық нысанның функционалдық баламалылығына қол жеткізу тек алғашқы қадам екенін атап өтеміз. Тұжырымдамалық аппарат пен өлшемшарттарды қалыптастыра отырып, ағымдағы құқықтық базаның осы өлшемшарттарға қаншалықты сәйкес келетінін және өзгерістердің қай жерде қажет екенін анықтау үшін құқық көздеріне және қолданыстағы реттеу үлгілеріне жүгіну керек. Келесі бөлімшеде танылған халықаралық үлгілермен салыстырғанда ҚР құқығындағы электрондық мәмілелерді реттеудің нормативтік қайнар көздері мен негізгі тәсілдері талданатын болады. Бұл салыстыру анықталған теориялық тұжырымдарды нақтылауға және тәжірибелік ұсыныстарды әзірлеуге көшуге мүмкіндік береді.

1.2 Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі электрондық мәмілелерді реттеудің қайнар көздері мен негізгі тәсілдері және оларды халықаралық танылған үлгілермен салыстыру

Экономиканы жедел цифрландыру электрондық мәмілелерді тиісінше құқықтық реттеуді талап етеді. Осыған байланысты ҚР-дағы электрондық мәмілелерді реттеудің құқықтық қайнар көздері мен негізгі тәсілдері қандай және олар танылған халықаралық үлгілерге қаншалықты сәйкес келеді деген зерттеу сұрағы туындайды. Сондықтан, біз ұлттық нормативтік құқықтық базаны талдауға, ондағы теориялық қағидаттарды анықтауға, сондай-ақ қазіргі таңда кездесетін олқылықтарды анықтау және зерттеудің келесі бағыттарын белгілеу үшін қазақстандық тәсілдерді әмбебап және шетелдік деңгейде әзірленген үлгілермен салыстыруға жүгінеміз.

Электрондық мәмілелерді заманауи реттеу құқық доктринасы мен халықаралық біріздендірілген актілерде көрініс тапқан бірнеше негізгі қағидаттарға сүйенеді [17]. Функционалдық баламалылық қағидаты электрондық хабарламалар мен құжаттар қағаздағы дәстүрлі жазбаша құжаттармен бірдей заңды қызметті орындай алатынын көрсетеді. 1990-жылдардың аяғы мен 2000-жылдардың басында әр түрлі юрисдикцияларда

электрондық байланыс жазбаша мәміле нысанының талабын қанағаттандыра алатындығына күмән келтірілді.

АҚШ-тағы UETA (1999) [94] және E-SIGN (2000) [95] заңдарының қабылдануы электрондық құжат пен қолтаңбаны тек электрондық нысанына байланысты қабылдамау мүмкін еместігін растады. Осыған ұқсас түсінік БҰҰ-ның халықаралық сауда құқығы жөніндегі Комиссиясының (ЮНСИТРАЛ) актілерінде, атап айтқанда «Электрондық коммерция туралы» Үлгілік Заңда (1996) [17] және «Электрондық қолтаңба туралы» Үлгілік Заңда (2001) [80] белгіленді. Электрондық нысанды кемсітпеу қағидасы функционалдық тәсілмен тығыз байланысты, яғни шарттың құқықтық күші оның қағазда жасалуына немесе электрондық деректер алмасу арқылы жасалуына байланыстырылмауы тиіс. Сонымен қатар, заңнама технологиялық бейтараптық қағидасын басшылыққа алады, яғни құқықтық нормалар нақты техникалық шешімдерге байланбай, электрондық өзара әрекеттесуге қойылатын талаптарды барынша абстрактілі сипаттауы керек. Мұндай құқықтық реттеу технологияның өзгеруіне ілесіп отыруы және жаңа байланыс құралдарына жасанды кедергілер тудырмауы үшін қажет. Тағы бір негізгі дәлелдеуді қажет етпейтін тұжырым - электрондық мәміле тараптарының аутентификациясы мен сәйкестендірілуін қамтамасыз ету. Цифрлық кеңістікте келісімшарт жасауға кімнің ерік білдіргенін сенімді түрде анықтау өте маңызды. ЮНСИТРАЛ материалдарында қатысушыларының сенімділігі үшін электрондық алмасу барысында хабарламаны алуды растау, сенімді аутентификация және берілген деректердің сақталуына кепілдік қажет екендігі атап өтілді. Осы жерден сенімді электрондық қолтаңба немесе қарсы тараптың жеке басын куәландырудың басқа әдісі талап етіледі. Ақырында, электрондық түрде білдірілген еріктің заңды күшін тану қағидаты тиісті түрде тіркелген электрондық еріктің дәстүрлі қолтаңбамен қол қою кезіндегі сияқты құқықтық салдарды тудыруы мүмкін екенін бекітеді [96].

Аталған қағидаттар мемлекеттер өздерінің электрондық мәмілелер туралы заңнамасын құратын теориялық негіз жасайды. Қазақстандық құқық осы тәсілдердің көпшілігін қабылдаған, бұл құқықтың ұлттық қайнар көздерінде көрініс тапты. Сонымен қатар, жеке юрисдикциялардағы функционалдық баламалылық және технологиялық бейтараптық қағидаларын іске асыру дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін. Төменде электрондық мәмілелерді реттейтін қазақстандық құқық көздері талданып, оларды халықаралық және шетелдік үлгілермен салыстыру берілген.

Отандық құқықтық жүйеде мәміле нысандары туралы іргелі ережелер ҚР Азаматтық кодексінде (жалпы бөлім) бекітілген. ҚР АҚ 151-бабы мәмілелер ауызша немесе жазбаша нысанда жасалатынын белгілейді, ал 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілген ҚР АҚ 152-бабы электрондық нысанның мүмкіндігін тікелей мойындайды. ҚР АҚ 152-бабының 3-тармағына [13] сәйкес, егер хабарламалар мен құжаттармен алмасу электрондық нысанда жасалса, мұндай хабарламалар жөнелтуші мен алушыны сәйкестендіруге және олардың ерік білдіруінің мазмұнын тіркеуге мүмкіндік берген жағдайда, мәміленің жазбаша нысаны сақталды деп есептеледі. Басқаша айтқанда, электрондық құжаттармен, электрондық хабарламалармен (мысалы,

электрондық пошта арқылы) немесе өзге де осыған ұқсас тәсілдермен алмасу, егер келісім мазмұнынан тараптар арасында шарттың елеулі ережелері бойынша келісімге қол жеткізілгені туындаса, құжаттармен қағаз жүзінде алмасуға теңестіріледі. Бұл норманы ҚР Азаматтық кодексіне енгізу азаматтық құқықтың жалпы нормасы деңгейінде электрондық коммуникациялар арқылы шарттар жасасуды заңдастыруды білдіретін маңызды қадам болды [97]. Қазақстандық заң шығарушы функционалдық баламалылық қағидатын іс жүзінде көрсетті, яғни анықталған өлшемшарттарды қанағаттандыратын электрондық хат алмасу дәстүрлі жазбаша нысанға ұқсас заңдық күшке ие болды.

Біз «Қазақстан Республикасындағы және шетелдердегі электрондық мәмілелердің қалыптасу және даму ерекшеліктері» [98] атты ғылыми мақаламызда зерттеудің осы бөлігі негізделетін жүйелендірілген кезеңдеу және деректану шолуын жасаған болатынбыз. XIX-XX ғасырлардағы технологиялық ашылулар электрондық мәмілелер тарихының алғашқы кезеңін білдірсе, Қазақстандағы бірқатар нормативтік құқықтық актілердің қабылдануы, соның ішінде «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңының, «Сауда қызметін реттеу туралы» ҚР Заңының, ҚР АҚ нормаларына жазбаша нысан және электрондық хабарламалар туралы өзгерістердің енгізілуі екінші «құқықтық» кезеңді құрайды. Бұл ретте ЮНСИТРАЛ үлгілік актілерінің, UETA/e-SIGN америкалық актілерінің және еуропалық үйлесімділік актілерінің әсері ұлттық шешімдерді іске асырудың әдіснамалық негізі ретінде қарастырылады.

ҚР Азаматтық кодексінен басқа, негізгі акт ретінде 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР арнайы Заңы (көптеген өзгерістермен) ерекше назар аударуды талап етеді. Бұл заң бастапқыда ЮНСИТРАЛ ұсынған үлгілік шешімдеріне негізделіп, Қазақстанның құқықтық өрісіне электрондық құжат ұғымын, сондай-ақ ЭЦҚ-ның құқықтық режимін енгізді. Бірінші мәтінде аталмыш Заң электрондық құжатты ақпаратты электрондық цифрлық нысанда ұсынылған және ЭЦҚ арқылы куәландырылған құжат ретінде айқындады. ЭЦҚ, өз кезегінде, белгілі ережелер жиынтығы (қолданыстағы кілт сертификатының болуы, пайдалану тәртібін сақтау және т.б.) сақталған ретте дәстүрлі қолтаңбаның баламасы ретінде танылады [99]. Осылайша, 2003 жылдан бастап ҚР-да ЭЦҚ-ның заңдық күші бекітілді, бұл халықаралық тәжірибеге сәйкес келді, яғни сенімді криптографиялық қолтаңба классикалық қолтаңбаға теңестірілді. Бұл тәсіл аутентификация қағидатын сақтауды айқын көрсетеді, заң қол қоюшыны сенімді түрде анықтауға мүмкіндік беретін құралдарды пайдалануға баса назар аударады. Айта кету керек, бастапқыда ҚР заңнамасы жеке тұлғаны криптографиялық растау құралы ретінде электрондық қолтаңбаның бірыңғай үлгісіне - ЭЦҚ-ға сүйенді. Мұндай тәсіл жоғары қорғаныс дәрежесіне кепілдік бергенімен, икемді емес және технологиялық бейтараптық қағидасынан біршама алыс, өйткені ол куәландырушы орталықтардың инфрақұрылымына тәуелді [15].

Алайда уақыт өте келе нормативтік база өркендей түсті. 2017-2021 жылдары «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңға және сабақтас актілерге «қарапайым электрондық қолтаңба» ұғымын енгізетін

түзетулер жасалды. 2022 жылы куәландырудың қарапайым құралдарын, мәселен, қол қоюшының байланыс нөміріне жіберілген бір реттік смс-код [100] арқылы растауды пайдалануды кеңейту бойынша пилоттық құқықтық рәсім іске қосылды [101].

Қазіргі уақытта Қазақстанда жай электрондық қолтаңба (ЖЭҚ) сәйкестендіру кодтарын, парольдерді немесе өзге де сәйкестендіру құралдарын пайдалана отырып, жеке басын электрондық цифрлық растау ретінде айқындалады. Заң шығарушы келісу қағидатын белгілейді, яғни егер тараптар ЖЭҚ қолдану туралы алдын ала жазбаша нысанда өзара келіссе және осындай тәсілмен қол қойылған құжаттардың заңды күшін өзара таныса, қарапайым электрондық қолтаңбамен куәландырылған құжаттар мен мәмілелер қағазға қойылған қолтаңбамен тең мәнді деп танылады. Заңда нотариаттық куәлік немесе мемлекеттік тіркеу талап етілетін жағдайлар, сондай-ақ уәкілетті органның арнайы тізбесінде көрсетілген мәмілелердің жекелеген түрлері ерекше санатта қала береді. Мұндай тізбе ҚР Цифрлық даму Министрінің 2024 жылғы бұйрығымен бекітілген және, атап айтқанда, мемлекеттік сатып алу, мемлекеттік мүлікті иеліктен шығару саласындағы мәмілелерді, мемлекет қатысатын кейбір келісімдерді және жария мүдде себептері бойынша күшейтілген (білікті) қол қою талабы сақталған өзге де жағдайларды қамтиды [102].

Электрондық қолтаңбаның қарапайым инновациясы тәжірибелік жоба режимінде 2026 жылдың шілдесіне дейін жарамды, содан кейін оның тиімділігі бағалануы керек. Бұл реформа Қазақстанның неғұрлым икемді және технологиялық бейтарап тәсілге – ұлттық реттеуді еуропалық стандарттармен (электрондық қолтаңба бірнеше деңгейге бөлінеді) жақындастыратын классикалық ЭЦҚ-дан басқа, ерік білдіруді куәландырудың әртүрлі тәсілдерін тануға деген ұмтылысын айғақтайды.

Аталмыш ЭЦҚ туралы Заңнан басқа, құқықтың ұлттық қайнар көздеріне электрондық мәмілелердің жекелеген аспектілерін реттейтін нормативтік құқықтық актілер жатады. Сауда және тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласында «Сауда қызметін реттеу туралы» ҚР Заңы және «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы қолданылады. Аталған құқықтық актілерде келісімшарттарды қашықтықтан жасасудың тәсілдері туралы нормалар және интернет-сауда жағдайында сатушылардың міндеттері қамтылған. Мысалы, «Сауда қызметі туралы» ҚР Заңына [103] енгізілген түзетулер «электрондық коммерция» ұғымын анықтады және интернет-сатылымға қойылатын негізгі талаптарды (электрондық нысандағы офертаның елеулі ережелерін міндетті түрде анық көрсету, сатушы мен тауар туралы ақпарат беру және т.б.) белгіледі.

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы қазақстандық азаматтар қатысқан онлайн-сатып алу кезінде туындайтын қатынастарға да қолданылады және экономикалық әлсіз тарапқа негізгі кепілдіктерді (толық әрі шынайы ақпарат алу құқығы, белгіленген мерзімде тиісті сападағы тауарды қайтару құқығы – мысалы, азық-түлік емес тауарлар үшін 14 күн және т.б.) қамтамасыз етеді. Дегенмен, ҚР-да электрондық коммерцияны кешенді түрде реттейтін бірыңғай арнайы заңның болмауы құқықтық реттеудің фрагментарлық сипатын көрсетеді, себебі тиісті қатынастар әртүрлі нормативтік құқықтық

актілер арқылы реттеледі. Бұл өз кезегінде құқық қолдану тәжірибесінде бірқатар олқылықтардың туындауына негіз болады.

Жүргізілген салыстырмалы зерттеу нәтижелері де электрондық мәмілелер саласындағы тұтынушылар құқықтарын қорғау тетіктерін жүйелеу және жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Атап айтқанда, электрондық мәмілелер жасау кезінде құқықтардың бұзылуы, сатушыларды сәйкестендірудің жеткіліксіздігі, сондай-ақ интернет-алаяқтық тәуекелдері мәселелері ғылыми еңбекте талданып, құқықтық реттеуді нақтылау қажеттігі негізделген [104].

Ресми органдар да интернет-сауданы реттеуге бағытталған құқықтық актілерде, оның ішінде сауда алаңдарының міндеттері, сатушыларды сәйкестендіру және онлайн-алаяқтықтан қорғау мәселелері бойынша кемшіліктер бар екенін мойындайды. Осыған байланысты 2021-2022 жылдары электрондық саудада тұтынушыларды құқықтық қорғауды күшейтуге бағытталған түзетулер талқыланды. Қашықтықтан тауарларды сату тәсілі туралы жеке бөлім енгізу және электрондық шарт жасасу кезінде ұсынылатын мәліметтердің ең аз тізбесін белгілеу ұсынылды. Бұл қазақстандық заң шығарушының онлайн ортаның ерекшелігін ескере отырып (интернет-дүкендерді міндетті тіркеу, сатушы туралы ақпаратты ашу, алаяқтық сайттарға қарсы іс-қимыл), электрондық мәмілелер саласындағы құқықтық нормаларды жүйелі түрде жаңғыртуға ұмтылатынын көрсетеді.

Сондай-ақ, дербес деректер туралы заңнама электрондық мәмілелерді реттеуге жанама әсер етеді. 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» ҚР Заңы дербес деректерді, оның ішінде Интернетте шарттар жасасу кезінде алынатын деректерді жинауға және өңдеуге қойылатын талаптарды белгілейді. Электрондық алаңдардың сатушылары мен операторлары субъектінің дербес деректерін өңдеуге келісімін алуға, осы деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті. Бұл жеке ақпаратпен (тұлғаның аты-жөні, байланыс деректері, төлем құралдарының деректемелері және т.б.) сөзсіз алмасатын онлайн-мәмілелер жасау кезінде маңызды. Дербес деректер туралы нормаларды сақтау қатысушылардың мәмілелердің электрондық түріне деген сенімін арттырады және электрондық коммерцияның қауіпсіздігін қамтамасыз ету қағидатын іске асырады [21].

Осылайша, ҚР-дағы электрондық мәмілелерді құқықтық реттеудің ұлттық қайнар көздерінің жиынтығына жалпы сипаттағы азаматтық заңнаманың (мәміле нысаны туралы ҚР АҚ) нормалары, арнайы заңдар («Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы», «Сауда қызметі туралы», «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы», «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» ҚР Заңдары), сондай-ақ заңға тәуелді актілер (жай электрондық қолтаңба арқылы куәландыруға жатпайтын мәмілелер тізбесі [105] және т.б.) кіреді. Тұтастай алғанда, бұл нормативтік база дәстүрлі электрондық нысанның функционалдық баламалылығы тұжырымдамасына сүйене отырып, электрондық мәмілелерді жасау және тану үшін заңды негіз қалыптастырады, бірақ сонымен бірге белгілі құқықтық және жүйелік шектеулерді де қамтиды. Атап айтқанда, электрондық құжаттың құқықтық мәртебесін тануда ЭЦҚ-ның міндеттілік сипаты, жай электрондық қолтаңбаны қолдануға қатысты формалистік талаптар,

сондай-ақ құқықтық құрылымдардың жеткілікті деңгейде нақтыланбауы байқалады.

Ғылыми әдебиетте жүргізілген кешенді талдау нәтижелері көптеген мемлекеттерде электрондық мәмілелерді құқықтық реттеу саласында бірізді және тұтастай қалыптасқан доктриналық негіздің әлі де толық қалыптаспағанын, терминологиялық және тұжырымдамалық ала-құлалықтың сақталып отырғанын көрсетеді. Бұл жағдай ұлттық құқықтық жүйелердің цифрлық қатынастардың қарқынды дамуына ілесе отырып, теориялық және нормативтік тұрғыдан жүйелеуді талап ететінін айғақтайды [106].

Салыстырмалы талдау кезінде электрондық мәмілелерді реттеудің екі шартты үлгісін ажыратуға болады: бірыңғай халықаралық-құқықтық (ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңдар түріндегі құжаттармен ұсынылған) және ұлттық үлгілер, олардың арасында ЕО-ның (eIDAS Регламенті) және РФ-ның тәжірибесі ерекше қызығушылық тудырады.

ЮНСИТРАЛ Үлгілік актілері көптеген ұлттық заңнамалардың, соның ішінде қазақстандық заңнаманың негізін қалады. 1996 жылғы «Электрондық коммерция туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңы алғаш рет жазбаша нысан мен қолтаңба талаптарына қатысты функционалдық баламалылық қағидасын тұжырымдады: электрондық нысандағы ақпарат өзінің материалдық емес сипатына байланысты ғана заңды күшінен айырылмайды, ал электрондық хабар кейінірек куәлік ретінде пайдалану үшін қолжетімді болса, онда ол «жазбаша» құжат болып саналады [17]. Сол сияқты, егер оған адамды сәйкестендіруге мүмкіндік беретін және оның құжатпен келісімін растайтын электрондық қолтаңба қосылған немесе қисынды түрде байланысты болса, құжат «қол қойылған» деп танылады. Бұл сенімділік өлшемшарты деп аталады, яғни заң белгілі бір технологияны таңдамайды, бірақ электрондық қолтаңбаның сәйкестендіру үшін жеткілікті болуын және олардың кез келген өзгертілуі көрінетіндей етіп деректермен байланысты болуын талап етеді. 2001 жылғы «Электрондық қолтаңба туралы» Үлгілік Заң бұл идеяларды «сенімді электрондық қолтаңба» ұғымын енгізу арқылы дамытады [80], яғни егер белгілі бір шарттар орындалса (қолтаңба қол қоюшымен ерекше байланысты, оның бақылауында, құжатқа байланған және т.б.) электрондық қолтаңба өз қолымен қойылған қолтаңбаға тең деп танылады. ЮНСИТРАЛ электрондық мәмілелердің заңдылық өлшемшарттарын сипаттайтын әмбебап технологиялық бейтарап тілді қалыптастырды. Халықаралық сауданы қамтамасыз ету мақсатында алдымен БҰҰ-ның Халықаралық шарттардағы электрондық хабарламалар туралы Конвенциясы (Нью-Йорк, 2005) қабылданды, ал кейіннен 2017 жылы электрондық коммерцияның құқықтық режимін одан әрі жетілдіру үшін, нақтырақ айтқанда электрондық берілетін жазбаларды (құжаттарды) ұлттық деңгейде де, трансшекаралық қатынастарда да заңды түрде пайдалануға мүмкіндік беруге бағытталған «Электрондық берілетін жазбалар туралы» БҰҰ-ның Үлгілік Заңы [81] қабылданды.

ЮНСИТРАЛ-дың электрондық коммерция саласындағы құқықтық құралдарының дамуы цифрлық шарттық қатынастардың жаңа кезеңіне ұласты. Қазіргі уақытта мәмілелердің едәуір бөлігі адамның тікелей қатысуынсыз

автоматтандырылған ақпараттық жүйелер арқылы жасалатынын ескере отырып, 2024 жылы «Автоматтандырылған шарт жасасу туралы» Үлгілік Заңы қабылданды. Бұл акт алгоритмдік ортада қалыптасатын оферта мен акцепттің жарамдылығын тануға, автоматтандырылған жүйелердің әрекеттерін тараптарға жатқызу қағидаттарын айқындауға және цифрлық мәмілелердің құқықтық айқындығын қамтамасыз етуге бағытталған [107].

Қазақстан, көптеген елдер сияқты, бұл үрдістерден тыс қалған жоқ. Үлгілік Заңдардың негізгі ережелері «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ұлттық Заңда айқын байқалады. Атап айтқанда, ақпараттың электрондық нысанын көрсету арқылы электрондық құжатты айқындау және оны ЭЦҚ-мен куәландырудың міндеттілігі ЮНСИТРАЛ-дың «сенімді қолтаңба» өлшемшарттарына сәйкес қол қоюшыны дұрыс сәйкестендіру талабын қамтамасыз етуге ұмтылысты көрсетеді. Электрондық сипаты үшін электрондық хабарламаның заңдық күшінен бас тартуға жол бермеу қағидаты қазақстандық доктринада және норма шығаруда бекітілген. Жоғарыда айтылғандардың негізінде дәстүрлі нормалардың ең аз қажетті бейімделуіне (функционалдық баламаларды тану және құқықтық белгісіздікті жою арқылы) негізделген электрондық сауданы реттеудің халықаралық танылған үлгісі қазақстандық заңнаманың даму бағытын да айқындады деп қорытынды жасауға болады.

Салыстыру үшін ЕО-да электрондық мәмілелерді құқықтық қамтамасыз етудің ең озық және кешенді жүйелерінің бірі №910/2014 eIDAS Регламенті қабылданды. Бұл ереже ЕО елдерінде тікелей қолданылады және электрондық сенімгерлік қызметтер саласында бірыңғай ережелерді белгілейді. Аталмыш Регламенттің ЮНСИТРАЛ үлгісінен айырмашылығы, eIDAS электрондық қолтаңбалардың көп деңгейлі классификациясын енгізеді, бірақ мұндай топтастыру ЮНСИТРАЛ ережелеріне қайшы келмейді [83].

eIDAS Регламентіне сәйкес электрондық қолтаңбаның мынадай түрлері ажыратылады: 1) Simple Electronic Signature (SES) - жай ғана электрондық қолтаңба (қолтаңбаның сканерленген кескінінен бастап «Қабылдаймын» батырмасын басуға дейінгі қол қою үшін құжатқа қоса берілген электрондық нысандағы кез келген деректер); 2) Advanced Electronic Signature (AES немесе AdES) - күшейтілген электрондық қолтаңба - мұндай қолтаңба қол қоюшымен біржақты байланысу, оны сәйкестендіруге мүмкіндік берілуі, қол қоюшының бақылауындағы құралдар арқылы құрылуы және деректердің кез келген өзгерісі анықталатындай құжат деректерімен байланысты болуы сынды бірқатар қауіпсіздік өлшемшарттарын орындауды талап етеді; 3) Qualified Electronic Signature (QES) - білікті электрондық қолтаңба - күшейтілген қолтаңбаның ерекше санаты, ол үшін аккредиттелген куәландырушы орталық (ЕО бірыңғай сенімді тізіміне енгізілген сенім білдірілген тұлға) берген сертификат қажет. eIDAS Регламенті бойынша білікті қолтаңба ЕО-ның барлық мемлекеттерінде өз қолымен қол қоюға тең заңды мәртебеге ие және Одақтың бүкіл аумағында сенімділік презумпциясын пайдаланады.

Сонымен қатар, аталмыш Регламент маңызды қағиданы белгілейді: бірде-бір электрондық қолтаңба оның электрондық нысаны негізінде жарамсыз немесе қолайсыз деп таныла алмайды. Бұл дегеніміз, соттар тіпті қарапайым клик-

акцептіні немесе субъектінің атауы жазылған электрондық пошталық хабарламаны автоматты түрде жоққа шығара алмайды, яғни әрбір жағдай осындай қолтаңбаның дәлелді күшіне сүйене отырып бағаланады. Алайда электрондық қолтаңбаның деңгейіне қарай оның заңды күшіне қатысты презумпцияның ауқымы мен дәлелдеу жүктемесінің сипаты өзгереді. Дау туындаған кезде қарапайым электрондық белгі (мысалы, сайттағы құсбелгі) қосымша дәлелдерді қажет етуі мүмкін, ал білікті қолтаңбаның өзі құжаттың тұтастығы мен авторлығын дәлелдейді.

eIDAS Регламенті басқа да сенімгерлік қызметтерді, атап айтқанда, заңды тұлғаларға арналған электрондық мөрлер, уақыт белгілері, жеткізу қызметтері және т.б. қамтиды, олар үшін заңдық маңыздылықтың ұқсас қағидаттарын белгілейді. eIDAS-тың маңызды ерекшелігі оның трансшекаралық әрекеті және жүйелердің өзара әрекеттесу қабілеті, яғни ЕО-ның бір мемлекетінде берілген білікті сертификаттар басқаларында танылады, бұл әртүрлі елдердің резиденттері арасында бірыңғай құқықтық сенім кеңістігінде мәмілелер жасауға мүмкіндік береді.

Қазақстан үшін еуропалық тәжірибе қызықты, өйткені ол технологиялық бейтараптықты (Регламент белгілі бір стандарттарды жанама түрде ынталандырса да, нақты технологияны белгілемейді) сенім деңгейлерінің көп сатылы жүйесімен үйлестіретін икемді реттеу мүмкіндігін көрсетеді.

Қазақстандық құқыққа қатысты біздің заңнамамыз дәстүрлі түрде ЕО-дағы білікті қолтаңбаға ұқсас ЭЦҚ-ның бір ғана санатын білетінін атап өтуге болады. Жай электрондық қолтаңба ұғымының жақында енгізілуі және оны қолданудың пилоттық рұқсаты ЕО игерген сол бағыттағы қозғалысты, яғни жаппай азаматтық-құқықтық мәмілелер үшін заңды күш пен аутентификацияның қарапайым әдістерін (смс-код, бір реттік пароль және т.б.) тануды білдіреді [15].

Сенім инфрақұрылымының көптеген коммерциялық провайдерлері (куәландырушы орталықтар) мен трансшекаралық өзара іс-қимылды қамтитын ЕО-дан айырмашылығы, Қазақстанда ЭЦҚ инфрақұрылымы неғұрлым орталықтандырылған және негізінен ұлттық мұқтаждықтарға бағдарланған болып қалады. Дегенмен, eIDAS қағидалары, яғни электрондық қолтаңбаның барлық түрлерін тану және өзара сенімділікті қамтамасыз ету біздің заңнаманы жетілдіруде нұсқаулық ретінде қызмет етеді. eIDAS жариялаған электрондық нысанды кемсітпеу қағидасы ҚР Азаматтық кодексінің нормаларына енгізілген, ал технологиялық бейтараптық қағидасы, мысалы, ҚР Цифрлық кодексіне енгізіліп, классикалық ЭЦҚ-дан басқа сәйкестендірудің баламалы тәсілдерін заңнамалық шешу арқылы біртіндеп нығайтылуда.

Ресей Федерациясының құқығы Қазақстанмен құқықтық дәстүрлердің ортақтығын және құқықтық жаңалықтарды қабылдаудағы ұқсас үрдістерді ескере отырып, ерекше салыстырмалы қызығушылық тудырады.

Ресей бастапқыда арнайы заң қабылдау бағытында болды және 2002 жылдан бастап қазақстандық заңнамаға өте жақын ұғымдарды қамтитын «Электрондық цифрлық қолтаңба туралы» (қазіргі атауы «Электрондық қолтаңба туралы» [108]) Федералдық Заңы әрекет ете бастады. Алайда соңғы онжылдықта Ресейде мәміленің электрондық нысаны туралы ережелер Азаматтық кодекске тікелей

интеграцияланды, РФ АК 160-бабы [109] 2013-2019 жылдардағы түзетулермен жаңартылды, нақтырақ, мәміленің қарапайым жазбаша түріне қойылатын талаптар белгіленді. РФ АК 160-бабы 1-тармағының қолданыстағы мәтінінде, егер мәміле электрондық немесе басқа да техникалық құралдардың көмегімен жасалса, мәміленің жазбаша нысаны сақталды деп саналады, бұл ретте қол қою туралы талап, егер ерік білдірген адамды сенімді түрде анықтайтын кез келген әдіс қолданылса, онда орындалды деп саналады.

Сондай-ақ, ресейлік заңнама тараптардың басқа актілерімен немесе келісімдерімен осындай сенімді сәйкестендірудің арнайы тәсілдері (мысалы, құжаттардың белгілі бір түрлері үшін білікті электрондық қолтаңбаны пайдалану) көзделуі мүмкін деп бекітеді. Бұл Ресей заңнамасында электрондық мәміле нысанының *de jure* қарапайым жазбаша нысанға теңестірілгенін білдіреді. Мәміле нысанын сақтау үшін цифрлық қолтаңбаның болуы міндетті емес және тараптар пароль, код, қолтаңба баламалары және т.б., қол қоюшының кім екенін анықтауға мүмкіндік беретін әдісті өздері таңдауға құқылы. Мұндай ереже іс жүзінде ҚР Азаматтық кодексінің (152-баптың 3-тармағы) субъектілерді сәйкестендіретін электрондық хабарламалармен алмасу жазбаша нысанға тең екендігі туралы нормасын көшіреді. Салыстырмалы талдау көрсеткендей, ең басты айырмашылық мынада - Қазақстан бұл норманы ертерек (2016 жылы), ал Ресей 2019 жылы енгізді, бірақ сонымен бірге Ресей заң шығарушысы «жай электрондық қолтаңба» және «күшейтілген білікті электрондық қолтаңба» ұғымдарын енгізе отырып, «Электрондық қолтаңба туралы» Федералдық Заңға өзгерістер енгізді.

Ресей заңнамасы бойынша жай немесе қарапайым электрондық қолтаңба - бұл кодтар, парольдер және басқа құралдар арқылы сәйкестендірудің баламасы (біздің ЖЭҚ түсінігімізге жақын), ал күшейтілген қолтаңба - білікті-аккредиттелген орталықтан сертификаты бар ЭЦҚ (іс жүзінде біздің ЭЦҚ-ның нағыз баламасы). ҚР-да күшейтілген біліктілігі жоқ қолтаңба (РФ-та аралық санат ретінде бар) тікелей бөлінбейді, дегенмен Ұлттық куәландырушы орталықтың қатысуынсыз ЭЦҚ пайдалану мүмкіндігімен теңестіруге болады.

Жалпы алғанда, ресейлік реттеу үлгісі қазіргі уақытта қазақстандық үлгіге едәуір жақын. Екі елдің заңнамасы да электрондық нысанның заңды күшін мойындайды, электрондық қолтаңбаның сараланған деңгейлерін белгілейді және күшейтілген қолтаңбаны қолдану міндетті болатын жағдайларды (мысалы, нотариаттық іс-әрекеттер, мемлекеттік тіркеу және заңда көзделген өзге де рәсімдер) нақтылайды. Ресей Федерациясы 2019 жылы азаматтық заңнамаға «цифрлық құқықтар» ұғымын енгізіп (РФ АК 141.1-бабы), автоматтандырылған тәсілмен орындалатын мәмілелердің жекелеген аспектілерін нормативтік деңгейде бекітті [109]. Бұл шарттық қатынастардың цифрлық өзгеруіне берілген жүйелі құқықтық жауап ретінде бағаланады.

Қазақстанда да цифрлық құқықтық реттеу сапалық жаңа кезеңге өтті. Қабылданған ҚР Цифрлық кодексінде смарт-келісімшарт ұғымы заңнамалық деңгейде бекітіліп, белгілі бір жағдайлар туындаған кезде алдын ала келісілген талаптарды цифрлық технологиялар арқылы автоматты түрде орындауды көздейтін шарт ретінде құқықтық танылды [9]. Осылайша, алгоритмдік ортада

жасалатын шарттар ұлттық құқық жүйесінде дербес құқықтық құбылыс ретінде мойындалып, олардың қолданылуы мен құқықтық салдары нормативтік негізге ие болды.

Сонымен қатар, электрондық мәмілелерді кешенді жүйелеу тұрғысынан электрондық агенттердің құқықтық мәртебесін және толық автоматтандырылған шарт жасасу режимін одан әрі нақтылау мәселелері өзекті болып қала береді. Бұл бағытта Ресей Федерациясының тәжірибесі салыстырмалы-құқықтық талдау үшін белгілі бір тәжірибелік маңызға ие.

Жүргізілген кешенді салыстырмалы зерттеу Қазақстанның құқықтық реттеу жүйесі жалпы алғанда халықаралық стандарттарға бағдарланғанын, дегенмен бірқатар жүйелік және мазмұндық олқылықтардың бар екенін айқындады.

Біріншіден, электрондық мәміленің нормативтік анықтамасының тарлығы көзге түседі. Қазақстанның ағымдағы заңнамасында «электрондық мәміленің» жеке анықтамасы жоқ. Іс жүзінде бұл термин ақпараттық жүйелерді пайдалана отырып мәліметтер алмасу арқылы жасалған кез келген мәмілеге қатысты қолданылады. Бірақ кейбір ережелер тым тар өлшемшарттарды қолданады. Мысалы, ұзақ уақыт бойы электрондық құжат тек ЭЦҚ-мен қол қойылған құжат болып танылды, бұл ЭЦҚ-сыз қарапайым шертумен (кликпен) жасалған шарт мәміле мәртебесін алмайды деген пікірді тудырды.

Доктринада ЭЦҚ-ны міндетті пайдалануға байланысты электрондық мәмілені тым тар түсіну қазіргі заманғы онлайн-сауданың шындығын көрсетпейтіні атап өтілген. Күн сайын мыңдаған электрондық қосылу шарттары жасалады (сайттағы оферта және батырманы басу арқылы акцепт), онда тараптар тіпті білікті қолтаңбалармен алмаспайды.

Қазақстандық ғалымдар электрондық мәмілелердің тар заңнамалық анықтамасы онлайн-шарттар шеңберін негізсіз шектейтінін және дәстүрлі жазбаша нысансыз Интернет арқылы жасалатын көптеген келісімдерді жеткілікті құқықтық сенімділіксіз қалдыратынын әділ көрсетеді. Егер ағымдағы тәсілді қолданыстағы ҚР Цифрлық кодексімен салыстырсақ, онда электрондық коммерцияның едәуір бөлігі заңды өрістен тыс немесе сұр аймақта болады.

Сондықтан, ғалымдар кеңірек, технологиялық бейтарап тәсілді ұсынады, яғни тараптардың ерік білдіруін анықтау мүмкіндігі болған жағдайда, ЭЦҚ немесе басқа құралдар пайдаланылғанына қарамастан, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жасалатын кез келген мәмілені электрондық мәміле деп тану ұтымды деп саналады [30].

Екіншіден, электрондық мәмілелерді жасау тәртібін арнайы реттеуде олқылықтар анықталды. ҚР Азаматтық кодексінің жалпы нормалары мен жекелеген заңдар (ЭЦҚ, сауда қызметі туралы және т.б. заңдар) барлық мән-жайларды қамтымайды. Дәлірек айтқанда, электрондық акцепт жіберу және алу кезі туралы, хабарламаны оқуды растаудың заңды күші туралы, электрондық алаң провайдерлерінің жауапкершілігі туралы, шарт жасасу кезінде электрондық агенттерді (автоматтандырылған бағдарламаларды) пайдалану және т.б. туралы толық ережелер жоқ.

Нәтижесінде, бірқатар зерттеулерде айтылғандай, мұндай мәмілелердің жарамдылығы мен орындылығы туралы даулар туындайды, ал құқық қолданушы

дәстүрлі мәмілелер туралы нормаларды ұқсастық түрінде қолдануға мәжбүр [110].

Сондай-ақ, сот тәжірибесінде «Егер акцепт веб-нысан арқылы жіберілсе, бірақ техникалық ақауларға байланысты алынбаса, келісімшарт жасалды деп саналады ма?», «Бұл сәтсіздіктер тәуекелін кім көтереді?» және «Электрондық алмасудағы үнсіздікті келісім ретінде қарастыруға бола ма?» деген сынды сұрақтар туындауы мүмкін. Заң бұл сұрақтардың көпшілігіне тікелей жауап бермейді [111].

Ж.К. Жетибаевтың (2021) диссертациялық зерттеуіне жасалған шолуға сәйкес, ҚР қолданыстағы азаматтық заңнамасы әлі күнге дейін электрондық мәмілелердің мәнін тиісті түрде ашпайды және оларды жасасу және орындау ерекшеліктерін ескеретін арнайы нормаларды қамтымайды. Автор электрондық кеңістікте мәмілелер жасау тәртібін реттейтін жеке нормативтік актінің қажеттілігі туралы қорытындыға келеді. Шынында да, бірқатар елдер осындай жолды таңдады, яғни электрондық транзакциялар немесе электрондық коммерция туралы заңдар қабылдады. Атаулы заңдарда онлайн оферта мен акцепт мәселелері, ақпараттық делдалдардың рөлі, электрондық жазбалардың дәлелді күші және т.б. мәселелер егжей-тегжейлі реттелді [31].

Қазақстанда мұндай кодификацияланған акт әлі жоқ, ал шашыраңқы ережелер кейде бір-біріне қайшы келеді немесе ескірген [112].

Үшіншіден, құқық қолдану мәселелері заңнаманы жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. 2025 жылы тұтынушылардың өтініштері және оларды қарау нәтижелері көрсеткендей, электрондық сауда сегментінде 18 237 өтініш тіркеліп, бұл барлық шағымдардың 21,8 %-ын құрады. Көрсеткіш алдыңғы жылмен салыстырғанда 125,6 %-ға артқан (2024 жылы – 14 520 өтініш тіркелген). Өтініштердің негізгі бөлігі сатушы мен тауар туралы ақпараттың жеткіліксіз берілуіне, жеткізілген өнімнің сипаттамасына сәйкес келмеуіне, интернет-ресурстардың тауарды немесе төлемді қайтарудан бас тартуына, сондай-ақ алаяқтық әрекеттерге байланысты болған. Статистиканың өсуіне Wildberries, Ozon және Kaspi Market платформаларына қатысты шағымдардың жалғасуы да ықпал етті [113].

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитетінің мәліметтері жыл сайын онлайн-дүкендерге қатысты жүздеген шағым тіркелетінін көрсетеді. Оларды қарау барысында интернет-сатушыларды міндетті тіркеудің болмауы, алаяқтық сайттардан келтірілген залалды өндіру тетіктерінің әлсіздігі сияқты құқықтық олқылықтар анықталуда. Тек 2023-2024 жылдардан бастап мұндай кемшіліктерді сауда туралы заңнамаға түзетулер енгізу арқылы жою бойынша шаралар қабылдануда. Сонымен қатар, бизнес-қоғамдастық тарапынан кейбір рәсімдердің шамадан тыс реттелуі туралы пікірлер де айтылуда. Мысалы, барлық жағдайларда электрондық шот-фактураларға тек электрондық цифрлық қолтаңбамен қол қою талабы тәжірибелік қолайсыздықтар туғызды. Осыған байланысты баламалы тетіктерді, соның ішінде транзакцияларды растау үшін блокчейн технологияларын қолдану мүмкіндігін кеңейту мәселесі талқылануда [28].

Стратегиялық тұрғыдан Қазақстан цифрлық құқықтық қатынастар туралы

нормаларды қолданыстағы кодификацияланған актілерге біріктіру немесе жеке «Цифрлық кодекс» қабылдау мәселесін талқылау кезеңінен өтті. Нәтижесінде, цифрлық экономиканың әртүрлі аспектілерін, соның ішінде электрондық мәмілелерге қатысты кейбір ережелерді біріктіретін ҚР Цифрлық кодексі қабылданды.

Академиялық ортада бұл тәсілге қатысты пікір бірлігі болмады және әлі де толық қалыптасқан жоқ. Кейбір сарапшылар (мысалы, М.К. Сулейменов) «цифрлық» нормаларды жеке кодексте оқшаулау азаматтық заңнаманың тұтастығына нұқсан келтіруі және артық егжей-тегжейлілікке әкелуі мүмкін екенін атап өткен. Басқалары, керісінше, арнайы кодекс құқықтық олқылықтарды жоюға және дәстүрлі институттарды цифрлық шындыққа бейімдей отырып, бірқатар ұғымдарды жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді деп есептейді. Қалай болғанда да, қабылданған реформа шеңберінде халықаралық тәжірибені және озық шетелдік үлгілерді ескеру қажеттігі өзектілігін сақтайды [114].

Еуропалық eIDAS қолтаңбаның әртүрлі деңгейлерін тану және өзара тану арқылы электрондық мәмілелерге сенімділікті қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді. Қазақстан үшін ЭЦҚ-ны басқа елдермен, мысалы, ЕАЭО немесе ТМД шеңберінде өзара тану міндеті өзекті.

Ресейлік тәжірибе Азаматтық кодекске жүйелі баптаулар енгізу мүмкіндігін көрсетеді (мысалы, тараптардың өздері ерік білдіруді куәландыру әдісін анықтай алатындығы туралы норма).

ЮНСИТРАЛ-дың халықаралық актілерінде үйлесімділік үшін жұмыс істеуге тұрарлық әмбебап ұғымдарды береді. Қазақстан 2005 жылғы ЮНСИТРАЛ Конвенциясына тікелей қосылмаған, бірақ оның ережелерін ішкі құқыққа енгізе алады.

Жүргізілген зерттеу Қазақстан Республикасы функционалдық баламалылық, технологиялық бейтараптық пен аутентификацияның іргелі қағидаттарын қабылдай отырып, электрондық мәмілелер жасау үшін фундаменталды құқықтық жағдайлар жасағанын көрсетеді.

Ұлттық заңнамада танылған халықаралық үлгілердің, ең алдымен, ЮНСИТРАЛ актілерінің әсері байқалады, ал соңғы реформалар (2016-2026) электрондық қолтаңбаның әртүрлі түрлерін қолдануға және электрондық құжат айналымының аясын кеңейтуге мүмкіндік беретін реттеуді заманауи стандарттарға жақындатады. Сонымен қатар, бірқатар кемшіліктер мен осал тұстар да анықталды. Атап айтқанда, нақты анықтамалық аппараттың болмауы (электрондық мәміленің анықтамасы, электрондық нысан), электрондық өзара әрекеттесудің жекелеген кезеңдері мен элементтерінің жеткіліксіз реттелуі, бірқатар жаппай онлайн-мәмілелерге (ЭЦҚ-сы жоқ клик-мәмілелер) көзқарастың тарлығы және әртүрлі заңдар бойынша шашыраңқы нормалардың фрагменттілігі. Шетелдік үлгілермен (ЕО, РФ) салыстырғанда, қазақстандық құқық электрондық мәмілелерді реттеуді одан әрі үйлестіру және сәйкестендірудің көп деңгейлі тетіктерін енгізуден бастап цифрлық құқықтық қатынастар туралы арнайы нормаларды бекітуге дейін дамиды деп болжанады. Бұл міндеттер анықталған кемшіліктерден тікелей туындайтыны анық.

2 Электрондық мәмілелерді жасау және орындаудың құқықтық құрылымы

2.1 Азаматтық құқықтағы электрондық агент және электрондық мандат

Қазіргі заманғы цифрлық экономика азаматтық құқықтың алдына электрондық мәмілелерге қатысты жаңа сұрақтар қойып отыр, дәлірек айтқанда, мәмілелерді толықтай автоматтандырылған жүйелер арқылы жасау мен орындауды, яғни бағдарламаның іс-әрекеттерді жүзеге асыру сәтінде адамның қатысуынсыз тараптың еркін өз бетінше қалыптастырып, білдіруін жол беруге бола ма? Егер солай болса, бұл заңды салдарды сенімгерге (жүйенің иесіне немесе пайдаланушысына) жүктеуге және сонымен бірге рұқсат етілгеннен тыс салдарды жоюға мүмкіндік беретін, мұндай автоматтандырудың заңды негіздері қандай болуы керек? Басқаша айтқанда, түсінікті азаматтық-құқықтық құрылым қажет: 1) «электрондық агент» тұлғаның атынан мәміле жасасудың ерекше тетігі ретінде және 2) осы агенттің өкілеттіктерінің көлемін айқындайтын, тұлғамен байланысты «электрондық мандат» (цифрлық сенімхат). Аталған мәселені шешу азаматтық-құқықтық реттеу теориясындағы олқылықтарды толтырады және шарт адамның тікелей қатысуынсыз жасалатын жағдайларда болжамдылықты қамтамасыз етеді. Сондықтан, осы тарауда электрондық мәмілелерді жасасудың техникалық аспектілері, алгоритмдердегі қателерді дәлелдеу және олар үшін жауапкершілікті бөлу мәселелері қарастырылмайды. Тек институционалдық сипаттағы мәселені, атап айтқанда, электрондық агент пен азаматтық құқықтағы электрондық мандатты негізгі құқықтық құрылым ретінде тануды қарастырамыз. Бұл келесі бөлімшелерде арнайы ережелер мен жауапкершілікті талдауға негіз болады.

Ең алдымен, азаматтық-құқықтық талдау кезінде анықтамалық және тұжырымдамалық тұрғыдан 1) электрондық коммуникация құралдарын (байланыс үшін техникалық құралдар, мысалы, Интернет-сервистер, хабар алмасу бағдарламалары және т.б.), 2) электрондық агент ретінде дербес атқарушы тетік (алгоритм, бағдарлама, ЖИ - автоматты түрде әрекет етуге қабілетті жүйе) ретінде және 3) басқа тұлғаның атынан әрекет етуге уәкілетті, ерікті тасымалдаушы ретінде өкілді бір-бірінен нақты ажырату қажет.

Құқықтың классикалық теориясында техникалық құралдар тәуелсіз заңды мәнге ие емес, тек құқық субъектісі ғана өкіл бола алады. Электрондық агент құқық субъектісі болып табылмайды және оның өзінің еркі болмайды. Яғни, электрондық агент берілген параметрлер шеңберінде сенім білдірушінің еркін автоматты түрде білдіретін немесе орындайтын автономды бағдарламалық жасақтама тетігі. Электрондық агент әрекеттерінің барлық құқықтық салдары оның атынан немесе оның тапсырмасы бойынша әрекет ететін тұлғаға қатысты болады. Электрондық агенттің құқықтық маңыздылығы электрондық мандат (рұқсат) болған кезде ғана туындайды [115].

Электрондық агент мынадай өлшемшарттар болған кезде азаматтық айналымдағы ерік білдіру тетігі ретінде қарастырылуы мүмкін: 1) заңды маңызы

бар іс-әрекеттер жасалған сәттегі дербестік (адам бағдарламаны алдын ала іске қосып, баптауы мүмкін болса да, адамның жедел араласуынсыз әрекет етеді); 2) алгоритммен немесе ЖИ үлгісімен алдын ала айқындалуы, яғни агенттің мінез-құлқы хаостық сипатта емес, бағдарламалық кодпен айқындалған немесе белгілі бір үлгілер негізінде үйретілген, бұл оның әрекет ету шеңберін болжауға мүмкіндік береді; 3) сенімді сәйкестендіру және инфрақұрылымдық оқшаулау арқылы белгілі бір сенім білдірушіге байланыстыру - агент өзінің тапсырмасы бойынша әрекет ететін тұлғамен (мысалы, есептік жазба, цифрлық сертификат, аутентификация токени және т.б. арқылы) біржақты байланысты болуы керек, әйтпесе нәтижелер кімге тиесілі екендігі белгісіз болады; 4) агенттің іс-әрекетінің бақылануы, яғни әрекеттерді тіркеу мүмкіндігінің болуы, содан кейін ол жасаған операцияларды уақыт бойынша және мазмұны бойынша тексерілуі қажет [116].

Соңғы белгі іс-әрекеттің электрондық журналын, яғни агенттің жұмыс үдерісінде автоматты түрде пайда болатын жазбалар жиынтығын жүргізуді қамтиды, олар агенттің қандай іс-әрекеттерді, қашан және қандай негізде жасағаны туралы ақпараттың өзгермейтіндігі мен тұтастығын қамтамасыз етеді. Осылайша, жазбалар жиынтығы уақыт пен мазмұн бойынша жасалған операцияларды түзетуге және кейіннен тексеруге мүмкіндік береді.

Бұл өлшемшарттар мынадай негізгі мақсаттан туындайды: қатысушылар арасында тәуекелдер мен жауапкершіліктің ашық бөлінуін сақтай отырып, кең таралған операцияларды (онлайн-брондау, сатып алу, биржалық тапсырыстар, үлгілік сұрауларға жауаптар және т.б.) заңды және болжамды түрде автоматтандыруға мүмкіндік беретін мәмілеге электрондық қатысудың үлгісін құру. Егер агент көрсетілген белгілерге сәйкес келсе (автономды, бағдарламаланған, сенімгерге байланған және оның әрекеттері бақыланатын болса), онда оны заңды өрісте уәкілетті тұлғаның еркінің жалғасы ретінде қарастыруға болады.

Бағдарламалық жасақтама алгоритмдері адамның тікелей қатысуынсыз-ақ оферта жіберуге, акцепт қабылдауға, тапсырыс беруге және міндеттемелерді орындауға бастамашы бола алады. Халықаралық коммерциялық құқық осындай автоматтандырылған тәсілдермен жасалған шарттардың заңды күшін тану тәсілдерін әзірлеген. Мысалы, Халықаралық шарттарда электрондық хабарламаларды пайдалану туралы 2005 жылғы (Нью-Йорк) БҰҰ Конвенциясы автоматтандырылған ақпараттық жүйелердің әрекеттері арқылы жасалған келісімшарттардың жарамдылығын тікелей таниды, тіпті бірде-бір адам жүйенің әрбір әрекетін жеке тексермеген жағдайда да құқықтық қамтамасыз етіледі [12]. Осы тәсілдің қисынды жалғасы ретінде ЮНСИТРАЛ-дың 2024 жылғы «Автоматтандырылған шарт жасасу туралы» Үлгілік Заңы автоматтандырылған жүйелердің қатысуымен қалыптасатын оферта мен акцепттің құқықтық салдарын бекітіп, адамның нақты уақыттағы араласуының болмауы шарттың жарамдылығына әсер етпейтінін айқындайды. Осылайша, екі құқықтық құрал да алгоритмдік өзара іс-қимыл нәтижесінде жасалған мәмілелердің заңды күшін мойындау қағидатын орнықтырады [109]. Сол сияқты, АҚШ-тың үлгілік актілері тараптардың электрондық агенттерінің өзара әрекеттесуі нәтижесінде

келісімшарт жасалуы мүмкін екенін мойындайды; мәміленің автоматтандырылу фактісі оны заңды күшінен айырмайды [94; 95]. Демек, халықаралық және шетелдік деңгейде адамның бір мезеттегі тікелей қатысуынсыз алгоритмдермен жасалатын электрондық мәмілелердің жарамдылық презумпциясы қалыптасты.

Осыған орай, ҚР-да мұндай мәмілелер үшін өзіндік құқықтық тетіктерді әзірлеу қажеттілігі туындап отыр. Мәселе мынада, Қазақстанның қолданыстағы заңнамасында автоматтандырылған мәмілелер мен электрондық агенттер туралы арнайы нормалар жоқ. Нысан мен шарттар туралы жалпы нормалар электрондық құжаттар мен хабарламаларды қолдануға мүмкіндік берсе де (бұл электрондық коммерцияның негізін құрайды), автономды бағдарламаның әрекеттерін қалай саралауға болатындығы туралы түсінік жоқ. Интернет желісінде, оның ішінде бағдарламалық агенттердің (software agents) қатысуымен азаматтық-құқықтық мәмілелер жасасу ерекшеліктеріне арналған зерттеуде атап өткеніміздей, ҚР-дағы ағымдағы құқықтық реттеу фрагменттік сипатқа ие және әртүрлі қайнар көздерге (ҚР Азаматтық кодексі, электрондық құжат және ЭЦҚ туралы заңнама, электрондық алаңдар ережелері және т.б.) сүйенеді, бұл құқық қолдануды қиындатады және автоматтандырылған шарттар жағдайында коллизия тәуекелін арттырады [106].

Бағдарламаның әрекеттерін тікелей тараптың ерік білдіруі ретінде тану немесе оларды өкілдік институты арқылы құқықтық рәсімдеу мәселесі, сондай-ақ бағдарламаның ақауы не берілген шектерден тыс әрекет етуі салдарынан туындайтын тәуекелдерді бөлу тәртібі нақты құқықтық реттелмеген. Бұл сұрақтар құқықтық белгісіздікті тудырады. Мәселен, егер адамның қатысуынсыз бағдарламалық жасақтама агенті қарсы тараптың ұсынысын автоматты түрде қабылдаса, келісімшарт жасалды деп санала ма және алгоритм рұқсат етілгеннен асып кетсе, кім жауап береді? Осы аспектілердің толығымен реттелмеуі электрондық мәмілелерге деген сенімділіктің дамуын тежейді және даулардың қаупін арттырады. Аталмыш мәселе бағдарламалық агенттердің іс-әрекеттерін азаматтық айналымның нақты қатысушысына атрибуциялауды қоса алғанда, электрондық мәмілелерді жасасудың, орындаудың және бақылаудың болжамды рәсімін қамтамасыз ететін құқықтық нормалардың кешенді массасын қалыптастыру қажеттілігі туралы қорытындыға сәйкес келеді [89].

Сондықтан, анықталған олқылықтарды жоятын жүйелі азаматтық-құқықтық тетік қажет. Мұндай тетік адамның тікелей қатысуынсыз автоматтандырылған жүйелер арқылы жүзеге асырылатын мәмілелердің заңды күшін оларды жасасу кезеңінде қамтамасыз етуге тиіс [12], жүйеге тиісті параметрлер мен баптауларды берген белгілі бір тұлғаға - пайдаланушыға (сенімгерге) электрондық жүйе әрекеттерінің заңды салдарын атрибуциялау ережелерін бекіту керек. Басқаша айтқанда, «электрондық агент» жасаған мәміле бойынша құқықтар мен міндеттер «ауада қалқып» қалмай, айналымның белгілі бір қатысушысында (бағдарламаның иесінде немесе пайдаланушыда) болжамды түрде туындауы қажет. Сондай-ақ, рұқсат етілген автономияның шектерін заңнамалық түрде анықтау да маңызды, яғни «электрондық агент» (технологиялық орындаушы ретінде) және онымен байланысты, осы арқылы агенттің әрекеті адамның санкциясымен бекітілетін «электрондық мандат»

(машина оқи алатын өкілеттік) ұғымдарын анықтау аса жоғары маңыздылыққа ие.

«Электрондық тұлға» түрінде құқықтың жаңа квази-субъектісін құрмау түбегейлі маңызды деп санаймыз, өйткені электрондық агент өзінің құқық субъектілігіне ие болмай, тек құрал ретінде қарастырылуы керек.

Сипатталған мәселелерді шешу үшін біз ықтимал үлгілерді салыстырмалы талдауға және қатысушылардың мүдделерінің теңдігі мен адалдық қағидаттары тұрғысынан Қазақстан үшін оңтайлы үлгіні негізделген таңдауға жүгінеміз. Бұл ретте біз институционалдық құрылымға назар аударып, автоматтандырылған мәміле кезінде заңды маңызды әрекеттерді кім және қалай жасайды және адам мен бағдарлама арасындағы байланыс қандай құқықтық құралмен рәсімделеді деген сұрақтарға жауап беріледі. Осы тараудың келесі бөлімшелерінде атрибуцияның презумпциялық және дәлелдемелік аспектілері (қателер мен ақаулар жағдайын қоса алғанда), электрондық ортада шарт жасасу сәтін айқындау, өзін-өзі орындаушылық, смарт-орындауды тоқтатудың заңдылығы және қорғау құралдары мәселелері қаралады. Осылайша, электрондық мәмілелердің арнайы мәселелерін одан әрі терең талдау құрылатын негіздер (ұғымдық аппарат және базалық нормалар) қаланады деп ойлаймыз.

Оңтайлы арнайы азаматтық-құқықтық құрылымды қалыптастыру үшін жалпы қабылданған анықтаманы нақты ажырату қажет. Электрондық байланыс құралдары деп мәмілелер жасасу контекстінде тараптардың цифрлық нысанда хабарламалар алмасуын қамтамасыз ететін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар түсініледі. Бұған, ең алдымен, Интернет желісі, сондай-ақ электрондық құжаттарды, хабарламаларды, сигналдар мен командаларды жіберуге және қабылдауға мүмкіндік беретін өзге де деректерді беру жүйелері жатады. Аталған құралдар тараптардың ерік білдіруін электрондық нысанда қалыптастыруға және жеткізуге жағдай жасайды.

Қазақстандық заңнама іс жүзінде электрондық хат алмасуды қағаздағы құжаттармен алмасуға тең деп таниды. ҚР АҚ 152-бабына сәйкес мәмілені жазбаша нысанда жасасу қағаз жеткізгіште де, электрондық нысанда да, атап айтқанда, тараптарды сәйкестендіретін және олардың еркін білдіретін электрондық құжаттармен немесе өзге де электрондық хабарламалармен алмасу жолымен жүзеге асырылуы мүмкін [13]. Нәтижесінде, мәміленің электрондық нысаны дәстүрлі жазбаша нысан сияқты заңнамалық танылады.

Алайда хабарламаларды автоматтандырылған жүйе жасаған жағдайда «электрондық нысан» жеткіліксіз болады. Қазақстандық доктринада ақпаратты тасымалдаушы ретінде нысанды және мәміленің мәні ретінде ерік білдіруді ажырату қажеттілігі әділ түрде ескертіледі. Ю.Г. Басин атап өткендей, мәміле – бұл, ең алдымен, белгілі бір құқықтық нәтижеге қол жеткізуге бағытталған ерікті әрекет, ал мәміле нысаны осы ерікті сыртқа білдіру және бекіту тәсілі ретінде қызмет етеді [117]. Сонымен қатар, А.Г. Диденко мәміленің негізінде жатқан заңды фактілер саналы ерікке негізделуі керек екенін атап көрсетеді [118]. Ал, алгоритмдерді қолданған кезде субъектінің ішкі еркі мен машинамен жасалған сыртқы еріктің көрінісі арасында алшақтық бар. Демек, тұлғаның тапсырмасы бойынша электрондық ортада әрекет ететін және іс-әрекеттері сенім

білдірушінің ерік білдіруі ретінде танылатын цифрлық ортадағы өкіл ұғымын заңнамалық деңгейде енгізу қажеттігі туындайды.

Осылайша, арнайы әдебиеттерде және үлгілік халықаралық актілерде «электрондық агент» түсінігі қолданыла бастады, ол классикалық заңды мағынадағы агент (өкіл) емес, адам берген алгоритм бойынша заңды маңызы бар белгілі бір әрекеттерді автономды түрде орындайтын бағдарламалық-аппараттық тетік. Мысалы, И.Д. Идрисов электрондық агенттерді «адамның қатысуынсыз электрондық байланыс құралдары арқылы шарт жасай алатын роботтық бағдарламалар» ретінде анықтайды, олар өздері енгізілген деректер мен ағымдағы ақпарат негізінде шешім қабылдайды [119].

Демек, электрондық агент - бұл пайдаланушы алдын ала орнатқан параметрлерге сүйене отырып, офертаны өздігінен құруға және жіберуге, акцептті қабылдауға, мәмілені растауға және т.б. қабілетті автоматтандырылған хабар алмасу жүйесі. Мысалы, сатып алушының тапсырысын автоматты түрде растайтын интернет-дүкеннің бағдарламалық модулі немесе биржалық сауда қатысушыларынсыз берілген өлшемшарттар бойынша өтінімдер шығаратын биржалық алгоритм.

Электрондық жүйенің өзіндік заңды еркі жоқ, ол белгіленген ережелермен жұмыс істейді және тәуелсіз мүдделерді көздемейді. Заңды маңызды әрекеттерді (мысалы, акцепт жіберу) агент жасайды, бірақ бастама мен қызығушылық бағдарламаны іске қосқан сенім білдірушіден туындайды. Сондықтан, электрондық агентті тек техникалық делдал, субъектінің қолындағы құрал ретінде қарастырған дұрыс. Электрондық агент дәстүрлі мағынадағы өкіл емес.

ҚР АҚ 163-бабы бойынша өкілдік деп мәмілені бір тұлға (өкіл) өкілеттігі негізінде басқа тұлғаның (өкілдік берушінің) атынан және оның мүддесі үшін жасайтын құқықтық қатынас танылады және тікелей өкілдік беруші үшін құқықтар мен міндеттер туындайды [13]. Өкіл - әрқашан өз еркімен мәміле жасауға қабілетті құқық субъектісі (іс-әрекетке қабілетті жеке немесе заңды тұлға). Классикалық өкілдік, Азаматтық кодекске сәйкес, өкілдің іс-әрекетінің шегін анықтайтын сенімхаттың немесе өзге де заңды өкілеттіктің болуын болжайды, ал егер өкіл өкілеттік шеңберінде әрекет етсе, онда оның жасаған мәмілелері автоматты түрде сенім білдірушіні (өкілдік берушіні) байланыстырады.

Дәстүрлі доктринада өкілдік азаматтық айналымға жанама түрде қатысуға мүмкіндік беретін құқықтық тетік ретінде қарастырылады. Бұл ретте өкіл әрекеттерінің заңдылығы өкілеттіктің көлемі мен шектерінің айқын белгіленуіне тәуелді. [24, 520-534 бб.]. Алайда электрондық агент бұл үлгіге тікелей сәйкес келмейді, өйткені ол субъект емес және оған әдеттегі сенімхат берілмейді.

Бағдарлама заңды әрекетқабілеттілікке ие емес, жауапкершілікті өз бетінше көтере алмайды немесе мәміле бойынша жауап бере алмайды. Сондықтан, электрондық агентті дербес тұлға ретінде - өкіл ретінде де, оған қоса шарттың тарабы ретінде түсіндіруге болмайды.

Бағдарламалық жүйелер үшін арнайы «электрондық құқықсубъектілікті» енгізу әрекеттері негізделген сыннан өтті. Мысалы, 2017 жылы ерекше күрделі роботтарға «электрондық тұлға» мәртебесін беру туралы ұсыныс қарастырылды,

бірақ еуропалық қоғамдастық бұл бастаманы жоққа шығарды. 2020 жылы Еуропарламент ресми түрде ЖИ жүйелерінде заңды тұлға да, сана да жоқ екенін және оларға ерекше мәртебе берудің қажеті жоқ екенін атап өтті, өйткені әрқашан жүйені құрған, қолданған немесе бақылайтын адам жауапкершілікті көтереді [120].

Қазақстандық доктринада да аталмыш тәсіл сынға ұшырады. М.К. Сулейменов «электрондық тұлға» немесе «электрондық субъект» сияқты ұғымдарды негізсіз енгізуден сақтандырады, бұл нақты субъектілердің еркі мен мүлктік жауапкершілігіне негізделген Азаматтық кодекстің қалыптасқан архитектурасын бұзуы мүмкін екенін көрсетеді. Ол цифрлық объектілер (соның ішінде ЖИ және роботтар) құқық объектілері немесе құралдары болып қалатын технологиялық бейтарап тәсілді талап етеді [28].

Жоғарыда баяндалғандарды ескере отырып, ұлттық құқық үшін дұрыс шешім жаңа субъектіні құру емес, атрибуцияның арнайы режимін әзірлеу болып табылады. Бұл ретте электрондық агенттің әрекеті заң бойынша белгілі бір адамның, яғни жүйе пайдаланушысының әрекеттеріне теңестіріледі. Қарапайым тілмен айтқанда, автоматтандырылған әрекеттерді азаматтық айналымға қатысушының еркімен байланыстыруға мүмкіндік беретін құқықтық құрылым қажет. Қазақстанда осындай құқықтық тетіктің бар-жоғын анықтау үшін алдымен қолданыстағы нормативтік актілердің электрондық мәмілелерді реттеу аясын саралап, одан тыс қалатын аспектілерді жүйелі түрде белгілеу қажет.

ҚР Азаматтық кодексінде бастапқы нүкте болып табылатын мәмілелер, оларды жасау нысаны және өкілдік туралы негізгі ережелер бар. ҚР АҚ 152-бабының 2016 жылдан бастап қолданыстағы мәтінінде электрондық құжаттармен немесе электрондық хабарламалармен алмасуды қарапайым жазбаша нысандағы шарт жасасуға теңестіре отырып, жазбаша мәміленің электрондық нысанына жол берілетіні атап өтілген. Осылайша, нысан және дәлелдемелер тұрғысынан электрондық цифрлық қолтаңбаны және электрондық хат алмасуды пайдалана отырып жасалған электрондық мәмілелер заңмен танылады.

Оған қоса, шарт туралы нормалар (ҚР АҚ 393-396-баптары) шарт жасасудың жалпы қағидаларын белгілейді, яғни тараптар арасында барлық елеулі ережелер бойынша қажетті нысанда келісімге қол жеткізілген кезде шарт жасалған болып есептеледі (ҚР АҚ 393-бабы). Бұл ретте, шарт жасасу уақыты мен орны offerentтің акцепт алу сәтімен анықталады (ҚР АҚ 395-бабы) [13] - бұл ережелер электрондық шарттарға да қолданылады, дегенмен, электрондық акцептті «алу» ерекшелігі жеке талдауды талап етеді (шарт жасасу сәті туралы бөлімшені қараңыз). ҚР Азаматтық кодексінде адамның тікелей қатысуынсыз мәміле жасасу туралы тікелей айтылған бап жоқ. Тиісінше, жалпы нормаларды қолдану керек.

Өкілдік институты да ерекше назар аударуға лайықты. ҚР Азаматтық кодексінің жалпы бөлімінің 5-тарауында жеке және заңды тұлғалардың өкілдері арқылы өкілдік етуі құқықтық реттелген. ҚР АҚ 167-бабы сенімхаттың классикалық анықтамасын бір адамның екіншісіне бірінші адамның атынан өкілдік ету үшін беретін жазбаша өкілеттігі ретінде бекітеді. Өкілдің өкілеттігі

заңға немесе өзге де актіге негізделуі мүмкін (ҚР АҚ 163-бабы). Осы жерде өкілдің өкілеттік шегінде жасаған мәмілесі тікелей өкілге құқықтар мен міндеттерді туындатады деген жалпы ереже қалыптасады. ҚР АҚ 165-бабы өкілдіксіз өкілдік мәселесін қарастырады, яғни өкілдің іс-әрекеттері өкілдік беруші мақұлдағанға дейін өкілдік беруші үшін міндеттер туғызбайды [13].

Қарастырылып отырған жағдайда электрондық агентке қатысты өкілдіксіз өкілдік институтының жалпы қағидаларын қолдану орынды болып көрінеді. Мұндай тәсілге сәйкес, өкілеттігі жоқ тұлға жасаған мәміле бастапқыда оны жасаған адам үшін құқықтар мен міндеттер туындатады. Ал өкілдік беруші тұлға үшін құқықтық салдар тек мәміле кейіннен оның тарапынан мақұлданған жағдайда ғана пайда болады [121]. Өкілеттіктің болуына сүйенген адал үшінші тұлғаны қорғау туралы арнайы ескертпелер ҚР азаматтық заңнамасында бекітілмеген. Демек, өкілеттіктер көлемінің сақталмауына байланысты құқықтық тәуекел, жалпы қағида бойынша, қарсы тарапқа жүктеледі.

Сонымен, ҚР Азаматтық кодексі қажетті жалпы құралдарды (электрондық нысан, шарт еркіндігі қағидасы, сенімхат институты) ұсынады, бірақ іс-әрекеттерді адам емес, бағдарлама жасайтын жағдайларды қамтымайды. Қолданыстағы азаматтық заңнама акцепттің автоматты түрде жіберілуін тараптың «еркі» деп санауға бола ма деген сұраққа тікелей жауап бермейді. Арнайы заңнамалық актілер де нақты нормаларды бекітпейді. «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» №370-II ҚР Заңы электрондық құжаттардың құқықтық режимін айқындайды. Осы Заңға сәйкес, ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжат өз қолымен қол қойылған қағаздағы құжатпен бірдей заңды күшке ие (Заңның 7-бабы) [15]. Сондай-ақ, заң ЭЦҚ-ны классикалық қолтаңбаның функционалдық баламасы деп таниды. Аталған Заңның 10-бабының 1-тармағы белгіленген шарттар орындалған кезде ЭЦҚ-ны дәстүрлі қолтаңбамен қол қоюға тең екендігін белгілейді. Тиісінше, электрондық сауданы оның нысанына байланысты ғана жарамсыз деп тануға болмайды.

Бұл ретте, ЭЦҚ туралы заңнама құжаттардың сәйкестендірілуіне және түпнұсқалығына назар аударады, бірақ бұл құжаттарды автоматты түрде қалыптастыру алгоритмдерін реттемейді. Ф.С. Карагусов мәмілелерді рәсімдеу кезінде цифрлық технологияларды пайдалануды зерттей отырып, электрондық нысанды заңнамалық танудың өзі жеткіліксіз екенін көрсетеді. Цифрлық ортадағы іс-әрекеттерді еркі құқықтық салдар жасауға бағытталған белгілі бір адамға бірегей түрде атрибуциялауға, сондай-ақ дәлелдеу мақсаттары үшін осы әрекеттерді бекітуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тетіктер қажет [69]. Басқаша айтқанда, заң «электрондық хабарламаларға қалай қол қоюға және тануға болады» деген сұраққа жауап береді, бірақ «автоматты жүйе жіберген хабарламаның авторы кім болып саналады» деген сұрақ жауапсыз қалады. Сондықтан, электрондық агенттер мәселесі үшін заң қажетті инфрақұрылымдық база ретінде қызмет етсе де, нақты құқықтық реттеуді ұсынбайды. Шынында да, ЭЦҚ көмегімен бағдарламаның әрекеттерін қол қою кілті бар, нақты адаммен байланыстыруға болады. Ф. Карагусов, А. Бондарев және Е. Пак сонымен қатар электрондық ортаның ерекшелігі сотта оқиғалардың барысын қайталауға және

ерік авторлығын растауға мүмкіндік беретін заңды фактілерді (жүйелік тіркеу жазбалары, «цифрлық із», уақыт белгілері) бекітудің сенімді тетіктерінің болуын талап ететінін атап өтті [69].

Қазақстанда «Электрондық коммерция туралы» деп аталатын арнайы заң жоқ, бірақ тиісті ережелер «Сауда қызметін реттеу туралы» ҚР Заңына біріктірілген. Осы Заңның 1-бабында «электрондық коммерция» ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жүзеге асырылатын тауарлар мен қызметтерді сату жөніндегі кәсіпкерлік қызмет ретінде айқындалады. Осыған ұқсас «электрондық сауда» іс жүзінде коммерциямен бірдей, бірақ тауарларды сатуға қатысты болады. Сондай-ақ, «электрондық сауда алаңы» - электрондық саудаға қатысушылар арасында мәмілелер жасау үшін инфрақұрылымды қамтамасыз ететін интернет-ресурс және «электрондық саудаға қатысушылар» - сатушылар, сатып алушылар және платформалар ұғымдары енгізілді [103]. Көрсетілген нормалар интернет-алаңдар арқылы қашықтықтан мәмілелер жасалуы мүмкін және бұл заңды кәсіпкерлік қызмет деп тану фактісін нақты бекітеді.

Сонымен бірге, делдалдарға қойылатын талаптарды белгілейтін электрондық сауданы жүзеге асыру жөніндегі заңға тәуелді актілер (ережелер) бекітілді. Мысалы, электрондық сауда алаңдарында тауарларды, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерді сатып алуды жүргізу қағидалары [122].

Алайда сауда қызметін реттеуге бағытталған арнайы заң да, онымен байланысты актілер де мұндай электрондық мәмілелерді жасасудың ішкі тетіктерін реттемейді. Тараптар байланыс алаңын пайдаланатын қарапайым субъектілер (сатушы және сатып алушы - жеке және заңды тұлғалар) болып табылады. Егер нарық немесе сатушы автоматтандырылған алгоритмдерді (мысалы, тапсырыстарды автоматты түрде растау, сатып алуды рәсімдеу үшін чат-агент/чат-бағдарламалық агент) қолданса, онда бұл тікелей реттеуден тыс қалады, себебі заң терминологияны («электрондық агент» туралы көрсетілмейді) немесе атрибуция ережелерін қамтымайды.

Басқа іргелес құқықтық актілер біздің қарастырып отырған тақырыбымызға жанама түрде ғана қатысты. ҚР «Ақпараттандыру туралы» Заңы, Жасанды интеллектті дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы цифрлық технологияларды, оның ішінде мемлекеттік қызметтер мен нотариатта енгізуді ынталандырады. Мысалы, цифрлық нотариат және құжаттарды қашықтықтан куәландыру мүмкіндігі дамуда, 2020 жылдан бастап eGov және банктік қосымшалар арқылы «цифрлық сенімхат» жүйесі енгізілді, яғни азаматтар нотариусқа бармай-ақ, ЭЦҚ-ға қол қоя отырып, нотариат куәландырған сенімхатты онлайн рәсімдей алады. Бұл адамнан адамға берілетін әдеттегі сенімхат, тек рәсімдеу электрондық түрде онлайн режимінде жасалады, ал мәні қағаз сенімхатпен бірдей болады [123]. Біздің зерттеу міндетіміз үшін аталмыш тәжірибе пайдалы, себебі өкілеттікті электрондық (цифрлық) түрде рәсімдеуге және мемлекеттік жүйеде сақтауға болады, бұл оны тексеруді жеңілдетеді деген қағида расталады. Алайда мұндай өкілеттік тағы да субъект, яғни адамға бағытталған. Бағдарлама мұндай нотариаттық сенімхатты ала алмайды.

Сонымен, Қазақстан заңнамасы электрондық мәмілелерді таниды, оларға қағаз жүзіндегі классикалық мәмілелермен тең күш береді (ЭЦҚ болған жағдайда) және қашықтықтан сауданың жалпы мәселелерін реттейді. Дегенмен, тұлғаның тапсырмасы бойынша бағдарламамен мәмілені автоматты түрде жасау туралы арнайы норма қарастырылмаған. Электрондық агент туралы ұғым берілмеген, мұндай автоматты мәміле өкілдік берушіні растаусыз байланыстыра ма, жоқ па және қандай негіз және шарттармен байланысты екендігі туралы ережелер де жоқ.

Мұндай олқылық тек теориялық мәселе емес. Тәжірибеде, мысалы, алгоритмнің бұзылуына байланысты даулар туындаған кезде де маңыздылығы айтарлықтай. Шет елдердің сот тәжірибесінде интернет-сатушы қателесіп, қате бағамен тапсырысты растауды бағдарламамен жіберген, содан кейін мәмілені орындаудан бас тартқан жағдайлар бар. Осы орайда келісімді растау автоматты түрде жіберілген сәттен бастап жасалған деп санау керек пе деген заңды сұрақ туындайды.

Германияда бұл мәселе бойынша екі қарама-қарсы инстанциялық ұстаным шығарылды [124]. Адамның қатысуынсыз орын алатын, дұрыс емес бағамен автоматты түрде қабылдау техникалық қателікке байланысты жарамсыз деп танылуы мүмкін (және шарттың күшін жоюға болады) деген бірінші ұстаным. Екінші ұстаным - сатушы тапсырысты қабылдау туралы автоматты жауап беруді орнатқандықтан, ол саналы түрде бақылаудан бас тартты және тәуекелді мойнына алуы керек; сот сатушы авто-акцептті тандап, келісімшарт жасасқанға дейін қатені түзету мүмкіндігін жоғалтқанын, сондықтан мәмілені жою үшін қатеге сілтеме жасауға құқылы емес екенін көрсетті. Бұл прецеденттер (Франкфурт, 2002 және Кельн, 2003) автоматты сауда-саттық мәселесі тәуекелдерді бөлуге және адал қарсы тарапты қорғауға байланысты әртүрлі құқықтық бағалауды тудыратынын көрсетеді.

Қазақстанда мұндай даулар жария түрде тіркелмеген (бұл, бәлкім, әзірге толық дербес сатылымдардың аз таралуымен түсіндіріледі), бірақ цифрландырудың өсуімен ұқсас даулардың өрбитіні сөзсіз. Норманың болмауы тәжірибеде құқықтық белгісіздікті тудырады, яғни сот жалпы қағидаттарға (ҚР АҚ 8-бабы - адалдық, 382-бабы - шарт еркіндігі) сүйене отырып шешім қабылдайды және мұндай тәсіл түрлі салдарға әкелуі мүмкін. Осы жерден электрондық агенттер жасайтын мәмілелер туралы, оның ішінде осындай мәмілелерді атрибуциялау тетігі және бағдарлама тапсырмалардан ауытқыған кезде тәуекелдерді бөлу туралы норманың қажеттілігі туындайды.

Аталмыш мәселені шешу үшін электрондық агенттер мәселесі шетелде және халықаралық актілерде қалай шешіліп құқықтық тұрғыдан реттелетінін талдау қажет. Біз үш деңгейді, яғни халықаралық реттеу үлгісі, әлемдік деңгейдегі құқықтық жүйелер (АҚШ, ЕО, Азия), сондай-ақ ғылыми-теориялық тәсілдерді салыстырамыз.

Ғылыми қызығушылық бірінші ауатын, ауқымды және кешенді реттеуді ұсынатын құжат - халықаралық үлгілік актілер. ЮНСИТРАЛ электрондық коммерциядағы автоматтандыруға алғашқылардың бірі болып назар аударды. 1996 жылғы ЮНСИТРАЛ-дың «Электрондық коммерция туралы» Үлгілік Заңы

электрондық хабарламаларды атрибуциялау қағидатын енгізді. Осыған орай, егер электрондық хабарлама жіберуші бағдарламалаған немесе оның атынан әрекет ететін ақпараттық жүйемен жіберілсе, онда ол сол жіберушінің хабарламасы болып саналады [17]. Бұл іс жүзінде бағдарламаның әрекеттері оны іске қосқан адамның әрекеттеріне теңестірілгенін мойындау.

БҰҰ-ның 2005 жылғы Халықаралық шарттар жасасу кезінде электрондық хабарламаларды пайдалану туралы Конвенциясы [17] автоматтандырылған жүйелерді қолдана отырып келісімшарттар жасау туралы түбегейлі маңызды ережелерді бекітті. Аталмыш Конвенцияның 12-бабына сәйкес шарт, егер ол әр кезеңде адамның тікелей қатысуынсыз автоматтандырылған хабар алмасу жүйесінің жұмыс істеуі нәтижесінде қалыптасқан болса да, ондай шарт жасалған деп танылады. Бұл ретте Конвенция электрондық агенттің құқық субъектісі болып табылмайтынын, бірақ іс-әрекеттері шарт тараптары үшін заңдық салдарға әкеп соғатын техникалық жүйені білдіретінін тікелей көрсетеді. Құжат, сонымен қатар, іргелес мәселелерді де біріктіреді. Мәселен, 11-бап Интернет желісінде тікелей бір адамға арналмаған офертаны орналастыру, егер басқаша тікелей көзделмесе, жалпы ереже бойынша оферта жасауға шақыру ретінде қарастырылатынын бекітеді. 14-бап, өз кезегінде, егер автоматтандырылған жүйе оны уақтылы түзетуге мүмкіндік бермесе, енгізу қатесі анық болған жағдайда тарапқа электрондық ерік білдіруді кері қайтарып алу құқығын береді. Бұл ереже пайдаланушыларды техникалық қателіктерден және кездейсоқ әрекеттерден қорғау үшін ерекше маңызға ие.

ЮНСИТРАЛ-дың 2024 жылғы «Автоматтандырылған шарт жасасу туралы» Үлгілік Заңы мазмұны мен реттеу бағыты бойынша бұрынғы үлгілік актілерден едәуір ерекшеленеді. Себебі 2024 жылғы акт шарт жасасу процесінің автоматтандырылған сипатын дербес құқықтық құбылыс ретінде реттеуге бағдарланған. Ол электрондық құжаттың жарамдылығынан гөрі алгоритмдік ортада қалыптасатын оферта мен акцепттің құқықтық салдарын, адамның тікелей қатысуынсыз жасалған мәмілелердің танылуын және автоматтандырылған жүйелердің әрекеттерін құқықтық атрибуциялау мәселелерін алдыңғы қатарға қояды. Осылайша, аталған Үлгілік Заң электрондық нысанды құқықтық мойындаудан алгоритмдік ерік білдіруді құқықтық жүйелеу кезеңіне өтуді білдіреді [109].

Қазіргі уақытта ҚР-сы 2005 жылғы Конвенцияға қосылмағанымен, осы Конвенцияның және аталған Үлгілік Заңдардың ережелері электрондық мәмілелер саласындағы ұлттық заңнаманы одан әрі дамыту кезінде ескерілуі мүмкін.

АҚШ құқығында «электрондық агент» санаты 1990-жылдардың аяғында электрондық сауданы реттеу шеңберінде бекітілді. Көптеген штаттар қабылдаған UETA (1999) Заңы электрондық агентті әрекеттерді бастауға немесе оларды жүзеге асыру сәтінде адамның қатысуынсыз электрондық хабарламаларға жауап беруге қабілетті компьютерлік бағдарлама немесе өзге де автоматтандырылған тетік ретінде айқындайды [94]. UETA (§14) негізгі мынадай қағиданы бекітеді: келісімшарт электрондық агенттердің өзара әрекеттесуі арқылы жасалуы мүмкін және оларды пайдалану фактісі мәміленің

жарамдылығына әсер етпейді. Осыған ұқсас тәсіл АҚШ-тың «Жаһандық және ұлттық коммерциядағы электрондық қолтаңбалар туралы» Заңында (E-SIGN, 2000) бекітілген. E-SIGN құқықтық актісінің 101(h)-тармағына сәйкес, егер оның қызмет етуі осы тұлғаға атрибуцияланған болса, тарап электрондық агенттің әрбір қызметіне тікелей бақылау жүргізбегені үшін келісім жарамсыз деп танылмауы керек [95].

Осылайша, америкалық үлгі жарамдылық презумпциясы мен атрибуция қағидатына негізделген, яғни автоматтандырылған жүйені қолданатын адам оның іс-әрекетінің заңды салдарын бетпе-бет, жеке келісім жасасу сияқты қабылдайды. Бұл ретте электрондық агент өкіл ретінде сараланбайды. Автоматтандырылған шарттар үшін арнайы «*sui generis*» режимі құрылған. Тек айқын қателіктер немесе теріс пайдалану жағдайында ғана ерекшеліктерге жол беріледі, ол үшін аталған UETA Заңы электрондық хабарламаларды түзету туралы арнайы ережелерді қарастырады (§ 10).

Жалпы АҚШ-тың сот тәжірибесі де жоғарыдағы екі презумпцияға сәйкес келеді. АҚШ-та бағдарламалық жасақтама агенттерінің «рұқсат етілмеген» әрекеттеріне байланысты мәмілелерді жарамсыз деп танудың тұрақты мысалдары жоқ.

Акциялармен жасалатын мәмілелердің 60-70%-ы автоматты түрде жасалатын алгоритмдік сауда нарығы ерекше қызығушылық тудырады. Егер алгоритм пайдасыз мәміле жасаса, биржа қатысушысы техникалық ақау болса да, ол бойынша міндеттемелерді орындайды. Knight Capital оқиғасы (2012) ерекше мысал бола алады, компания алгоритм қатесіне байланысты миллиардтаған долларлық мәмілелер жасап, шығындарды жабуға мәжбүр болған. Реттеуші мәмілені жарамсыз немесе биржа анық аномальды деп таныған кезде ғана, мысалы, нарықтық мәндердің шегінен шығатын «қате баға белгілеу» кезінде ерекшеліктер белгіленуі мүмкін [125].

ЕО құқығында электрондық агенттер туралы арнайы нормалар тікелей бекітілмеген, алайда автоматтандырылған мәмілелердің жарамдылығы жалпы ережелер арқылы қамтамасыз етіледі. 2000/31/ЕО Электрондық коммерция туралы Директива автоматтандырылған тапсырыс жүйелерін пайдаланатын жеткізушілерден тапсырыс жіберілгенге дейін енгізу қателерін анықтау және түзету үшін тұтынушыға техникалық құралдарды ұсынуды талап етеді (11-бап) [126]. Осылайша, тараптардың тікелей өзара іс-қимылынсыз шарт жасасу мүмкіндігі танылады және сонымен бірге қателер мәселесі шешіледі.

Тұтастай алғанда, автоматтандырылған келісімшарт жасасу қашықтықтан жасалатын шарттың бір түрі ретінде қарастырылады. Еуропалық құқық «жеке қолтаңбаны» қажет етпейді және тұтынушының ақпараттық міндеттері мен қорғау стандарттарын сақтай отырып, электрондық құралдарды пайдалануға мүмкіндік береді. Ал, Францияда «бағдарламалық өкілдік» идеясы талқыланды, бірақ Франция Азаматтық кодексі электрондық хабарламалардың заңды маңыздылығын мойындаумен шектелді. Автономды жүйелерге арнайы мәртебе беруге бағытталған әрекеттер доктрина деңгейінде де жасалды. 2017 жылы Еуропарламент күрделі ЖИ жүйелері үшін электрондық құқыққа білеттілік мүмкіндігін зерттеуді ұсынды, бірақ бұл идеядан артынша бас тартылды. ЕО-да

ЖИ әрекеттері үшін жүйелердің өздері емес, әзірлеушілер, жүйе иелері немесе пайдаланушылар жауап беретін тәсіл бекітілген. «Электрондық тұлғаларды» құру жоспарланбаған [120].

Сонымен, еуропалық тәсіл автономды түрде жасалған шарттар жарамды деп танылатындығын анықтайды, дегенмен бұл арнайы нормалардан емес, жалпы қағидаттардан туындайды. Бірқатар елдерде бөлшектік кепілдіктер енгізілген. Мысалы, Германиядағы BGB §312i көрсетілген ереже бойынша интернет-сатушы электрондық тапсырыс жіберілмес бұрын, тұтынушыны қателерді түзету мүмкіндігімен қамтамасыз етуге міндеттейді және бұл автоматты сауда-саттықта тұтынушыны қорғауға бағытталады [127]. Ұлыбританияда тек автоматты келісімшарттарға ғана қатысты сот тәжірибесі аз. Бірақ Argos (1999) кейсі ерекше назар аудартады - теледидарлар қатеге байланысты 2,99 еуро бағасымен көрсетілген кезде, компания тапсырыстарды растамады және келісімшарт жоқ деп мәлімдеді, өйткені онлайн-витрина тек ұсыныс жасауға шақыру болып табылады. Бұл ұстаным ағылшын құқығының жалпы тәсіліне сәйкес келеді [124].

Kodak (2002) кейсінде мүлде басқаша жағдай орын алды, онда камера бағасы 329 еуро орнына 100 еуроға ұсынылды және компания автоматты түрде «келісімшартты» көрсететін растауды жіберді. Бастапқы бас тартуға қарамастан, қоғамдық қысыммен Kodak тапсырыстарды қате бағамен орындады. Бұл мысалдар ағылшын құқығы сатушының растауы болған кезде және айқын қателік болмаған кезде тұтынушыны қорғауға бейім екенін көрсетеді. Егер компанияның «мінез-құлқы» ұсыныстың жарамдылығы туралы ақылға қонымды әсер қалдырса, ол мәмілемен байланысты болады [124].

Азия мен Океания елдерінің көптеген юрисдикциялары ЮНСИТРАЛ үлгісін қабылдады. Сингапурдың 2010 жылғы Electronic Transaction Acts (ETA) [128] Заңында АҚШ-тың UETA заңнамасына ұқсас норма бар, нақтыласақ, 15-бап электрондық агент пен адамның немесе екі электрондық агенттің өзара әрекеттесуімен жасалған келісімшартты, тіпті егер адам қатыспаса да, жарамды және байланыстырушы деп таниды. Австралияның 1999 жылғы Electronic Transaction Acts (ETA) Заңы енгізілген түзетулерден кейін автоматты хабарламалармен шарт жасауға мүмкіндік береді және электрондық байланыс хабарламасын алу сәтін реттейді [129].

Ресей 2019 жылы РФ АК 431.2-бабы электрондық немесе басқа техникалық құралдар арқылы жасалған шарттар туралы өзгертулер енгізді, онда шарт электрондық хабарламалармен алмасу арқылы немесе тараптың ақпараттық жүйелерді қолдана отырып, шарт жасасуға ерік білдіретін конклюденттік әрекеттерді орындау арқылы жасалуы мүмкін екендігі нақты бекітілген [109]. Бұл норма егер бір тарап өз веб-сайтында офертаны орналастырса, шарт жасасу автоматтандырылған түрде, жеке қолтаңбасыз жүзеге асырылуы мүмкін дегенді білдіреді, дегенмен Ресей «электрондық агент» ұғымын әлі енгізген жоқ. Сонымен бірге, ресейлік доктринада «робот агент» бастамасы белсенді талқылау объектісі болып отыр. Электрондық агенттердің құқықтық сипатын анықтау үш тәсілге жіктеледі: 1) оларды құрал ретінде қарастыру (агенттің іс-әрекеті - тұлғаның іс-әрекеті, яғни тікелей атрибуция); 2) оларға өкілдік тұрғысынан қарау

(бағдарламаның арнайы мандат бойынша өкіл ретінде қызмет ететіндігі туралы норманы енгізу); 3) электрондық тұлға идеясы (қабылдауға ерте деген себеппен көпшілік тараптан қолдау таппады). Ресейлік зерттеушілер бұл тәсілді таңдау агенттің қателіктеріне байланысты бағдарламалық жасақтаманың бұзылуы мен дау қаупін бөлумен тығыз байланысты екенін атап өтті [130]. Атап айтқанда, егер бағдарламалық жасақтама агентінің әрекеттерін тек пайдаланушының әрекеті деп санасақ, онда кез келген ақау пайдаланушының тәуекелі болып табылады және дәл әрекет еткен үшінші тұлға қорғалады. Егер сенімхат арқылы рәсімделсе, бағдарламалық жасақтама агенті белгіленген шектен ауытқыған жағдайда, шектеулер қоюға және тіпті өкілдік берушімен байланыстырмауға болады. Дәл осы сұрақтар біз үшін де аса өзекті.

Сонымен, барлық қарастырылған шетелдік жүйелер автоматтандырылған мәмілелердің заңды күшін мойындайды, бірақ атрибуция тетігін таңдау өзгеше. Ағылшын-америкалық құқық тікелей атрибуцияға (агенттің әрекеттері = тараптың әрекеттері) және адал қарсы тарапты қорғауға бейім, бұл мәмілені тек айқын қате болған жағдайда ғана жоюға мүмкіндік береді. Ал континенттік құқық әлі де сақтықпен қарайды, өйткені арнайы заң баптары жоқ, бірақ қажет болған жағдайда жалпы қағидаттар өкілдік берушіні (Қазақстандағыдай) немесе қарсы тарапты (соттар қолданатын көрінетін өкілеттіктер доктринасы арқылы) қорғауға мүмкіндік береді. ЮНСИТРАЛ үлгілік жолы автоматтандырылған жүйелер арасындағы келісімшарттарды нақты мойындау және электрондық агент тұжырымдамасын құрал ретінде енгізу түріндегі бейтарап таңдау ұсынады. Бұл жол ұлттық шындыққа бейімделу үшін негіз ретінде ең қолайлы болып көрінеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Қазақстан теориялық тұрғыдан әзірлеп, заңнамалық тұрғыдан енгізе алатын электрондық агенттің құқықтық құрылымының кем дегенде үш мүмкін үлгісін бөліп көрсетеміз. Біз олардың он және теріс жақтарын талдаймыз, әсіресе адал үшінші тұлға және бағдарламаның өкілеттіктерін асыра пайдалану тәуекелі тұрғысынан ашуға тырысамыз.

Бірінші үлгі - «техникалық орындаушы» үлгісі. Бұл тәсілде электрондық агенттің әрекеттері жеке сенімхатсыз-ақ, алдын ала белгіленген алгоритм шегінде пайдаланушының (өкілдік берушінің) әрекеттері ретінде бағаланады. Өкілдік берушінің еркі жүйе параметрлерінде алдын ала көрініс тапты деп болжанып, сол параметрлер аясында жүзеге асырылған барлық әрекеттер заңды тұрғыдан оның өз әрекеттеріне теңестіріледі.

Алайда бағдарлама белгіленген шектерден шығып әрекет еткен жағдайда өкілеттіксіз өкілдік қағидалары қолданылуы мүмкін: мұндай мәміле өкілдік берушіні тек ол оны кейіннен (*ex post*) мақұлдаған жағдайда ғана байланыстырады. Мысалы, егер бағдарламалық агент адамның қатысуынсыз қарсы тараптың ұсынысын автоматты түрде қабылдап, міндеттеменің туындауына әкелсе, өкілдік беруші жүйе баптауларындағы қателіктерге немесе техникалық ақауларға сілтеме жасай отырып, шарттың салдарын мойындаудан бас тарту мүмкіндігін көтере алады.

Бірінші үлгінің артықшылығы өкілдік берушіні қажетсіз міндеттемелерден қорғаудың жоғарылауы. Ал кемшіліктеріне келсек, алгоритмнің ішкі қателігі

туралы объективті түрде біле алмайтын адал қарсы тарап қорғаныссыз қалады. Бұл электрондық сауда-саттықтың болжамдылығын төмендетеді, өйткені қарсы тарап бағдарламалық жасақтама агентінің техникалық ақауына сілтеме жасай отырып, екінші тараптың шартты орындаудан жалтару қаупін ескеруге мәжбүр. Сонымен қатар, өкілдік берушінің адал емес әрекет ету қаупі бар, яғни жүйені жеткіліксіз дәл баптау экономикалық қолайсыз мәмілелерден шығу үшін дәлел ретінде пайдаланылуы мүмкін. Мұндай асимметрия айналымның тұрақтылығы мен сенім қағидатына қайшы келеді. Сол себепті халықаралық тәсілдер (ЮНСИТРАЛ, АҚШ) автоматтандырылған мәмілелердің шартты «ратификациялауын» емес, олардың жарамдылық презумпциясын басшылыққа алады. Қарастырылған қатаң үлгі көбінесе посткеңестік типтегі құқықтық тәртіпте саналы нормативтік таңдау нәтижесінде емес, арнайы нормалардың болмауының салдары ретінде сақталып келеді.

Екінші үлгі - «көрінетін өкілеттіктердің» икемді үлгісі. Бірінші үлгіге қарама-қайшы екінші тәсіл адал қарсы тараптың мүдделерін қорғауға бағытталады. Егер электрондық агенттің әрекеті үшінші тұлғада шарт жасасу туралы негізді сенім қалыптастырса, шарт жасалды деп танылады. Бұл ретте агент белгіленген өкілеттік шектерінен асып әрекет еткен жағдайда, егер үшінші тұлға мұндай асып кету туралы білмесе және оны білуге тиіс болмаса, өкілдік беруші шарттың талаптарымен байланысты болады. Басқаша айтқанда, бұл үлгі халықаралық сатып алу-сату шарттары туралы Вена Конвенциясының қағидатына [131] ұқсас, яғни мінез-құлық өкілдік берушіден немесе оның жүйесінен шыққан кезде, үшінші тұлға мәміленің жарамдылығына сенуге құқылы. Егер бағдарламалық агенттің әрекеті нәтижесінде онлайн-жүйе тапсырысты растау құжатын қалыптастырса, сатып алушы мұндай растауға негізді түрде сене алады деген қағида қолданылады. Алайда баға айқын түрде шынайы нарықтық құнға сәйкес келмесе (мысалы, неміс интернет-дүкеніндегі іс бойынша тауар құнының 1%-ы ретінде көрсетілген жағдай [124]), адал қарсы тарап стандарты қолданылмайды, себебі сатып алушы бағаның қате екенін түсінуге тиіс еді. Сонымен қатар, егер бағадағы ауытқу анық емес болса, тіпті ішкі алгоритмдік қателік орын алған күннің өзінде, мәміленің жарамдылығы сақталады және шарт күшінде қалады.

Тұрақтылық пен электрондық өзара әрекеттесуге деген сенімнің болуы екінші үлгінің артықшылығын құрайды. Үшінші тұлғалар құқықтық қорғаусыз қалмайтынын біле отырып, автоматтандырылған мәмілелерді сенімді түрде жасай алады. Мұндай бастама өз кезегінде нарықтың дамуын ынталандырады, яғни ұйымдар мен кәсіпкерлер өздерінің бағдарламалық агенттерін орнықтыруды аса зор жауапкершілікпен жүзеге асырады, өйткені олар кейінірек орын алған олқылықтарды агенттерге жаба алмайтынын алдын ала біледі. Кельн соты 2003 жылы дәл осындай ұстанымда болғаны бекер емес, себебі авто-жауап таңдаған сатушы бағаны бақыламағандықтан ғана акцепттен бас тарта алмайды [124].

Алайда екінші үлгінің кемшілігі де жоқ емес, бұл үлгіге сәйкес, өкілеттік берушіге шамадан тыс жүктеме түсуі мүмкін. Қарсы тарапты абсолютті түрде қорғай отырып, жүйенің пайдаланушысына кез келген, тіпті ең күтпеген

кателіктердің барлық шығындарын жүктеу тәуекелін тудырамыз. Мынадай еңсерілмейтін жағдайды елестетіп көрелік. Хакер алгоритмді бұзып, ессіз тапсырыстар жасады – бұл жерде икемді үлгіге сәйкес шығындарды көтеру өкілдік берушіге жүктеледі (бірақ мұндай жағдайларда жарамсыздықтың жалпы негіздері жиі кездеседі, бірақ даулы жағдайлар болуы мүмкін). Сонымен қатар, жүйенің өкілеттік шегін белгілеу үшін ешқандай құрал қарастырылмаса, тәуекелдерді бақылау қиындай түседі, өйткені қарсы тарап бағдарламаның «рұқсат етілгендерін» мүлдем білмейді, ол тек нәтижені көреді. Көрінетін өкілеттіктердің абсолютті үлгісі сонымен қатар жосықсыз қарсы тараптарды айқын ақауларды пайдалануға ынталандыруы мүмкін. Мысалы, ақаудан туындаған баға жағдайында мәмілені мәжбүрлеп орындатуға ұмтылуы мүмкін, бұл Kodak ісіндегі жағдайға ұқсас: тұтынушылар 100 фунт мөлшеріндегі баға айқын қате ретінде қабылдануға тиіс емес деген уәж келтіріп, шарт талаптарының орындалуын талап етті [124].

Үшінші үлгі – ерекше жағдайлар (аномалия) шегіне негізделген «электрондық мандат» келісімдік үлгісі. Бұл тәсіл алғашқы екі үлгінің артықшылықтарын біріктіруге тырысады. Осы үлгіге сәйкес, электрондық мандат дегеніміз - үшінші тұлғалардың тексеруі үшін қолжетімді, электрондық агенттің өкілеттік шегін анықтайтын цифрлық құжат. Өкілдік беруші жүйеге белгілі бір мандат береді (мысалы, X сомаға дейін сатып алу мәмілелерін жасау немесе тауарды Y бағадан төмен емес, Z мерзімде сату). Егер агент мандат шегінде әрекет етсе, онда шарт жарамды, өкілдік беруші бір сәтте нақты іс-әрекет туралы жеке өзі білмесе де байланысты (өйткені ол мандат арқылы алдын ала келісім берген) болады. Агент мандат шегінен тыс әрекет еткен болса, бірнеше құқықтық салдар туындауы мүмкін:

- а) мәміле өкілдік беруші үшін құқықтық салдар туындатпайды (қатаң үлгі);
- ә) мәміле даулы деп танылады және өкілдік беруші үшінші тараптың өкілеттіктің шектен тыс асқанын білгенін немесе білуге тиіс болғанын дәлелдеген жағдайда, ол мәмілемен байланысты болмайды (икемді үлгі);
- б) егер үшінші тарап агенттің өкілеттігі шегінен шыққанын білмесе және білуге тиіс болмаса, өкілдік беруші мәмілемен байланысты болып танылады (көрінетін өкілдік қағидасы).

Қарсы тараптың адалдығы мен хабардарлығы үшінші үлгідегі басты ереже болып табылады. Осындай қарсы тараптың өкілеттілік шегін білу үшін оған мандат қолжетімді болуы керек. Мысалы, ашық тізілімде жариялау немесе сұрау бойынша ұсыну. Содан кейін ғана үшінші тұлға агентпен мәміле жасамас бұрын мұқият тексере алады. Ол мандаттан тыс сатып алуды ұсынған жағдайда, сақтық таныту қажет. Егер аталған мандат қолжетімді болмаса, үшінші тарапты жосықсыз деп айыптау қиын, сәйкесінше агенттің берілген өкілеттілік шеңберінен шығуы да көп жағдайда өкілдік берушіге жүктелуі керек. Келісімдік үлгі екі тірекке сүйенеді - өкілеттіліктің ашықтығы және айқын ерекше жағдайлар шегі. Шекті мәннен ауытқу кез келген адал бақылаушы үшін айқын болуы керек. Айталық, егер көлік сатып алушының алгоритмі кенеттен 1 машинаның орнына 1000 машинаға тапсырыс берсе, онда бұл айқын аномалия (техникалық ақау), ал сатушы тауарды жеткізбес бұрын «дұрыс емес, қате болуы

мүмкін» деп күдіктенуі керек. Егер ауытқу минималды немесе оны анықтау қиын болса, онда үшінші тұлғаның қорғанысы күшіне енеді.

Біздіңше, келісімдік үлгі ең әділ болып көрінеді, бірақ оны жүзеге асыру күрделі мәселе - мандаттардың инфрақұрылымын және олардың «анықтығының» өлшемдерін құру қажет. Алайда доктринада оның бірнеше нұсқалары ұсынылады. Мысалы, электрондық агент іс-әрекет хаттамасын (log) екі тарапқа да, даулар кезінде сотқа да қолжетімді уақыт пен параметр белгілерімен беруі керек деген ой бар [130]. Содан кейін ғана сот шектен асып кету анық болды ма, қарсы тарап түсінуі мүмкін болды ма деген сұрақтарға жауап іздейді. Егер жауап иә болса, мәмілені жарамсыз (немесе жасалмаған) деп тануға болады. Теріс жауап болған жағдайда, өкілдік беруші тәуекелге барады. Бұл үлгі екі тарапты да адалдыққа ынталандырады, өкілдік беруші - агентті мұқият бағдарламалайды және мандатты нақты шектейді (әйтпесе тәуекелдерді өзі көтереді), қарсы тарап - мандат туралы қолжетімді мәліметтерді тексеріп, айқын олқылықтарды теріс пиғылда пайдаланбайды (әйтпесе ол қорғаныссыз қалады).

Мұндай үлгі азаматтық құқық ғылымында дамыған тәсілдермен де байланысты. А.Г. Диденко «Вызовы времени: теория недействительных сделок» еңбегінде құқықтың әділеттілікті қамтамасыз ету және айналымды қорғау үшін мәмілені жарамсыз деп тануға мүмкіндік беретін негіздерін талдайды [132]. Электрондық агенттерге қатысты бұл, егер бағдарламалық жасақтаманың ақауы нақты аномальды шарттармен (бағаның айқын қателігі, абсурдтық көлем) мәміле жасауға әкеліп соқса, онда құқықтық тәртіп қорғаныс (даулау) тетігін қамтамасыз етуі керек [130]. Е.В. Нестерова да мүдделер теңгерімі үшін маңызсыз және даулы мәмілелер арасындағы айырмашылықтарды реттеудің маңыздылығын атап өтеді [133]. Біздің үлгі шеңберінде, егер агенттің мандат шегінен шығуы қарсы тарап үшін «айқын аномалия» сипатында болса, мұндай мәміле дауласуға жатады. Себебі бұл жағдайда қарсы тараптың адалдығы презумпциясы қолданылмайды.

Сондықтан, біздің ойымызша Қазақстан үшін үшінші үлгі ең қолайлы болып көрінеді. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы айналымға қатысушылардың адалдығы (ҚР АҚ 8-бабының 3-тармағы) және парасаттылығы қағидаттарын бекітеді. Келісімдік үлгі аталған қағидаларды тәуекелдерді үлестіру тетігі арқылы іске асыруға бағытталған. Бұл ретте аномалияның қолайсыз салдары, әдетте, тиісті тәуекелдің туындауына көбірек ықпал еткен тарапқа жүктеледі. Егер өкілдік беруші тиісті бақылауды қамтамасыз етпесе және бағдарламалық жасақтама агентіне шектеулер қоймаса, оның салдары өзіне жүктеледі. Қарсы тарап сәйкессіздікті көрсе, бірақ айқын қателіктен пайда табуға тырысса, онда ол үшін құқықтық қорғау көлемі айтарлықтай тарылады. Осылайша, азаматтық заңнаманың жалпы қағидаттарына сәйкес келетін тепе-теңдікке қол жеткізіледі.

Сонымен, біздің авторлық ұстанымымызға сәйкес, Қазақстанда бірнеше үлгілер негізінде электрондық агенттің арнайы институтын енгізу керек. Бағдарламалар арқылы жасалған мәмілелерді жарамды деп танитын, бірақ бір уақытта тексерілетін өкілеттілік шектері бар электрондық мандатты орнататын

және өкілдік берушіні жүйенің айқын қате әрекеттерінен қорғайтын нормалар қажет. Мұндай аралас құрылым адалдық, тәуекелдерді ақылға қонымды бөлу қағидаттарына сәйкес келеді және айналымның барлық қатысушылары үшін болжамдылықты қамтамасыз етеді. Оны бекіту арқылы адал қарсы тарап зардап шегуі мүмкін қазіргі асимметрияны жоямыз және сонымен бірге қарсы тараптың жүйенің «қателіктерін» теріс пиғылмен пайдалануына жол бермейміз.

Таңдалған тәсіл шеңберінде электрондық агент ұғымын заңнамалық тұрғыдан айқындау орынды. Анықтама технологиялық бейтараптық қағидатына сәйкес келуі және сонымен бірге электрондық агентті тек хабарламаларды жеткізуші техникалық құралдардан функционалдық тұрғыдан ажыратуға мүмкіндік беруі қажет.

Осыған байланысты электрондық агент ретінде автоматты режимде мәміле тарапының еркін білдіретін, хабарламаларды қалыптастыра және/немесе жібере алатын, сондай-ақ келісімшартта көзделген басқа да құқықтық мәні бар әрекеттерді әрбір әрекет кезінде адамның тікелей қатысуынсыз орындай алатын бағдарламаланған ақпараттық жүйе (бағдарлама немесе құрылғы) танылуы тиіс деп айтуға болады.

Электрондық агенттің негізгі белгілері: 1) әрекет жасау сәтіндегі дербестік (автономия) және 2) өкілдік беруші тарапынан алдын ала баптау, бағдарламалау.

Дербестік жүйенің автоматты түрде жұмыс істейтінін білдіреді. Мысалы, интернет-скрипт өзі төлемді алған кезде клиенттің өтініміне акцепт жібереді немесе «ақылды» келісімшарт шарт ережелері туындаған кезде ақшаны автоматты түрде есептен шығарады. Адамның еркі орындау кезеңінде емес, тек бағдарламалау (баптау) кезеңінде көрініс табады. Бұл электрондық агентті жай электрондық құжат айналымынан ажыратады (мұнда адам «жіберу» батырмасын қолмен басады). Екінші маңызды аспект – өкілдік берген тұлғамен байланыс. Агент белгілі бір тұлғаның «атынан» әрекет етеді, алгоритмге енгізілген оның еркін жүзеге асырады. Сондықтан, анықтамада «мәміленің ерік білдіретін тараптары» туралы айтылады. Агенттің өзі, әрине, ерік білдірудің субъектісі болмаса да, ол алдын ала берілген ерікті таратады. Бұл «бағдарламаның өзі шарт жасасу туралы дербес шешім қабылдайды» деген түсіндіру қаупін жояды. Шын мәнінде, бағдарлама дербес ерік иесі болып табылмайды және тек алдын ала белгіленген параметрлерге сәйкес оферта немесе акцепт түріндегі хабарламаларды қалыптастыруға қабілетті.

Заңнамада электрондық агентке қойылатын талаптардың ең аз шегін ғана бекіту орынды деп санаймыз. ҚР Азаматтық кодексінің деңгейінде тез ескіретін техникалық мәліметтерді тізімдеуге болмайды. Электрондық агент дәлелдемелік мақсаттар үшін өзінің жасайтын әрекеттері тіркеліп, қайта жаңғыртылатындай жұмыс істеуі керек деген қағиданы бекітуге болады.

Яғни, агенттің іс-әрекетінің мазмұны мен уақытын дәлелдеудің техникалық мүмкіндігі болуы керек. Бұл барлық жіберілген хабарламаларды оқиғалар жазбасында тіркеу, уақыт белгілерін қою, бастапқы кодты немесе алгоритмді өзгеріссіз сақтау және т.б. болуы мүмкін. Қазір тәжірибеде бұл іс жүзінде ЭЦҚ, екі факторлы аутентификация, блокчейн-жазбалар және т.б. арқылы жүзеге асырылады. Электрондық агенттер жүйесіне қойылатын нақты талаптар заңға

тәуелді актілермен белгіленуі мүмкін. Заңда жүйенің тиісті жұмысы мен бақылауын қамтамасыз ету жөніндегі агент пайдаланушысының жалпы міндетін бекіту жеткілікті. Дау туындаған жағдайда агент жұмысының қалыптылығын дәлелдеу ауыртпалығы өкілдік берушіге жүктеледі, ол журналдарды немесе басқа куәліктерді ұсынуы керек деген ережені тікелей бекітуге болады.

Осы зерттеуде ұсынылған электрондық агенттің анықтамасы агент үшін субъект мәртебесін тудырмайды. Оның әрекеттері тек тиісті өкілеттік берушіге атрибуциялау призмасы арқылы жанастырылады. Мысалы, электрондық агенттерге электрондық алаңдардағы автоматтандырылған сауда бағдарламалық агенттер; тапсырыстарды дербес рәсімдейтін және растайтын интернет-дүкендердің бағдарламалары, қаржы нарықтарында мәмілелер жасасуға арналған алгоритмдер (скрипт) (оның ішінде жоғары жиілікті сауда алгоритмдері); бағдарламаланған мәміле ережелерін орындайтын таратылған тізілімдердегі ақылды келісімшарттар жатқызылуы тиіс. Мұндай тізімді заңның өзіне енгізудің қажеті жоқ, бірақ бұл жағдайлардың анықтамадан анық шығуы (көрінуі) маңызды.

Ұсынылған үлгінің негізгі элементі - электрондық мандат. Бұл электрондық агентті өкілдік берушінің еркімен байланыстыратын және жауапкершілік шекараларын анықтайтын құрал. Электрондық мандат – электрондық құжатта не ақпараттық жүйеде бекітілген, өкілдік беруші автоматтандырылған жүйеге өз атынан құқықтық маңызы бар әрекеттерді жүзеге асыруға өкілеттік беретін жазба. Басқаша айтқанда, электрондық мандат - бұл машина оқитын сенімхат. Дәстүрлі сенімхаттан айырмашылығы ол адамға емес, бағдарламаға қатысты беріледі. Мандатта бағдарламаның әрекет ету шектері белгіленеді: мәміле түрлері, максималды сомалар, мандаттың қолданылу мерзімдері, қарсы тараптар немесе қарсы тараптардың түрлері, өзге де параметрлер (мысалы, «тауарды жеткізу шарттарын Х-тен төмен емес және аптасына Y-дан аспайтын мөлшерде жасасуы мүмкін»). Іс жүзінде мандат өкілдік берушінің ЭЦҚ-мен қол қойылған параметрлер файлы немесе қорғалған тізілімдегі жазба ретінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Электрондық мандаттың құқықтық табиғаты қосарлы сипатқа ие. Бір жағынан, бұл біржақты мәміле болса, екінші жағынан, өкілдік беруші мен болашақ үшінші тұлға арасындағы шарттың элементі болып табылады. Өйткені, іс жүзінде мандаттың жариялылығы арқылы өкілдік беруші аталған параметрлер шегінде мәмілелер ол үшін міндетті болатынына декларативті түрде келіседі. Бұл тұрғыда М.К. Сулейменовтың смарт-келісімшарттарға қатысты ұстанымын атап өткен жөн, ол смарт-келісімшарттарды екі мәндік көріністің бірлігінде қарастыруды ұсынады: бағдарламалық код (техникалық тарап) және азаматтық-құқықтық шарт (құқықтық тарап) [134]. Электрондық мандат та техникалық құрылымды (машинада оқылатын код, агент үшін параметрлер) және заңды (ерік білдірудің шекарасын анықтайтын біржақты мәміле) біріктіреді. Мұндай түсінік жаңа технологияларды азаматтық құқық жүйесіне оның классикалық институттарын бұзбай біріктіруге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, электрондық мандат - бұл өкілдік берушінің белгісіз адамдар тобына агент арқылы беретін, шектеулі шеңберде ұсынылатын шарттар

бойынша келісімшарт жасауға шақыруы (оферта) болып табылады. Мысалы, егер «біздің агентке 1000 данаға дейін тауарды жеткізу мәмілелерін бір данасы 50 доллардан төмен емес бағамен жасауға рұқсат етілген» деген мәтіндегі мандатты ұйым ашық, қолжетімді етіп жарияласа, онда қарсы тарап осы параметрлер негізінде бағдарламалық агентпен мәміле жасай отырып, мәмілені ұйым мақұлдады деп санауға құқылы. Осы тұрғыдан алғанда, мандат ақпараттық қызметті де атқарады.

Технологиялық тұрғыдан электрондық мандат бұрмалауды болдырмайтын және оның шығу тегін тексеруге мүмкіндік беретін сенімді тәсілмен куәландырылуы тиіс. Мандатқа өкілдік берушінің білікті электрондық қолтаңбасымен (ҰКО арқылы беріледі) қол қоюы ең айқын нұсқа болып саналады. Содан кейін кез келген тарап қолтаңбаны тексеріп, өкілеттіктің аталған адамнан шыққанына көз жеткізе алады. Мандаттарды сенімді әрі қорғалған арна арқылы жүктеу мүмкіндігі бар арнайы тізілімде сақтау балама тәсіл ретінде қарастырылуы мүмкін. Мысалы, Қазақстанда электрондық құжаттарды сақтауға арналған инфрақұрылым - «Цифрлық құжаттар» мемлекеттік базасы белсенді жұмыс істейді, сондықтан электрондық мандат салыстырмалы ұқсас жүйеде орналастырылуы мүмкін. Агент мәміле жасаған кезде қарсы тарап бірегей сәйкестендіргіш арқылы (немесе API арқылы) жазбаны сұрата алады. Тағы бір балама нұсқа - өкілеттіктерді токендау. Мысалы, электрондық мандатты растау мақсатында арнайы NFT-таңбалауышты шығару немесе таратылған тізілімде (блокчейнде) тиісті жазба қалыптастыру және оны өкілдік берушінің агентіне бекіту тәсілі қолданылуы мүмкін. Қарсы тарап токенді көріп, өкілеттік параметрлері туралы ақпарат алады. Мұндай нұсқа технологиялық жағынан күрделі болғандықтан, іс жүзінде сирек қолданылады.

Үшінші тұлғалардың мандатқа қолжетімділігі мен тексерілуін қамтамасыз ету негізгі тәжірибелік мәселе болып табылады. Егер мұндай тетік болмаса, «шектен асып кету туралы білді немесе білуі керек» деген ұғым мағынасын жоғалтады және қарсы тарап әрқашан білмедім деп мәлімдейді. Сондықтан, электрондық агенттерді пайдаланушыларды (өкілдік берушілерді) мандат туралы ақпаратты мәміле жасалғанға дейін немесе оны жасасу сәтінде әлеуетті қарсы тараптар үшін қолжетімді етуге міндеттеу орынды деп санаймыз. Мұны қамтамасыз ету үшін бірнеше шешімді қарастыруға болады деп пайымдаймыз.

Атап айтқанда, мандаттардың қоғамдық тізілімін енгізуге болады, яғни барлық берілген электрондық мандаттар (мүмкін, өкілдік берушінің өтініші бойынша құпия мәліметтер шектеле отырып) жарияланатын мемлекеттік немесе жеке өкілеттілік тізілімі қалыптастырылады. Агенттен ұсыныс алған қарсы тарап агент сәйкестендіргіші бойынша (мысалы, оның бірегей нөмірі немесе мекенжайы) тиісті мандатты тізілімнен таба алады. Бірақ бұл жағдайда қауіпсіздік тәуекелдері (теріс пиғылдылар да шектеулерді көре алады) мен әкімшілік жүктемелер бар.

Келесі кезекте өкілеттікті растайтын құжатты (сенімхатты) электрондық ортада ашып көрсету тетігін қарастыруға болады. Егер мәмілелер белгілі бір электрондық сауда жүйесінде (сауда алаңы, биржа және т.б.) жасалса, қарсы тарап өкіл туралы жазбаның үстіне меңзерді апарған кезде жүйе сол өкілдің

сенімхатын (не оған теңестірілген электрондық өкілеттік құжатын) қарап шығуға мүмкіндік беретін қызметті іске қоса алады.

Балама ретінде, өзара іс-қимыл басталған сәтте өкіл өз өкілеттігін растайтын қол қойылған электрондық сенімхатты алдын ала белгіленген алмасу тәртібімен екінші тарапқа жолдайды. Мәселен, шарт жасасуға ұсыныс ретінде жіберілетін хабарламада «Электрондық сенімхат туралы мәлімет» деген бөлім енгізіліп, онда: «Өкілдің тіркеу нөмірі: 12345; Сенімхат №XYZ: мынадай әрекеттерді жасауға өкілетті; өкілеттіктің шектері мен шарттары: ...» деп нақты көрсетілуі мүмкін.

Мұндай ұсынысты алған екінші тарап мәміле жасамас бұрын өкілдің өкілеттігін тексеріп, растайды. Егер өкіл сенімхатта көзделген өкілеттік шегінен тыс әрекет ұсынса немесе өзге сәйкессіздік байқалса, екінші тарап растауды тоқтатуға не қосымша дәлелдеме/растауды талап етуге құқылы.

Әрі қарай, мандаттың параметрлерін толық ашпайтын (мысалы, коммерциялық құпия үшін), адалдықты тексеретін, жабық тізілімді қарастырсақ болады. Бұл жағдайда қарсы тарап мәміле шарттарының агент мандатына сәйкестігі туралы сұрау жібере алатын сервис құру қажет. Жүйе егжей-тегжейлі жауап береді деп болжанғанымен, бұл техникалық күрделі шешім болып табылады.

Бастапқыда алғашқы екі тәсілді біріктіруге болады. Мысалы, Әділет Министрлігі немесе Жасанды интеллект және цифрлық даму Министрлігі электрондық мандаттар тізілімін жүргізе алады, онда кәсіпорындар мен азаматтар өз агенттерінің мандаттарын үшінші тұлғаларға толық қолжетімділігін қаласа, өз еркімен енгізеді. Сонымен қатар, ірі электрондық платформалар бағдарламалық агенттерді қосу кезінде заңды тұлғалардан олардың өкілеттіктері туралы ақпаратты ашып көрсетуді талап ете алады, бұл жүйеге өкілеттік шегінен асу тәуекелдерін алдын ала бақылауға мүмкіндік береді. Мұндай талапты цифрлық платформалардың қызметін реттейтін арнайы нормативтік актілерде бекіту орынды.

Осылайша, мандаттық режим бастапқы кезеңде тәуекел деңгейі жоғары және ішкі бақылау хаттамаларын енгізу мүмкіндігі бар кәсіби қатысушылар (бизнес субъектілері, платформалар) шеңберінде қалыптасуы ықтимал. Кейіннен тиісті инфрақұрылым мен сервистік шешімдердің дамуына қарай бұл үлгі кеңірек қатысушылар тобына таралуы мүмкін.

Заңды түрде электрондық мандат өкілдік құрылымының ажырамас бөлігі болып табылады. Ол, шын мәнінде, адамдарға да, машиналарға да түсінікті және санмен көрсетілген сенімхат рөлін атқарады. Қолданыста электрондық мандат болған кезде электрондық агенттің іс-әрекеттері өкілдік берушінің атынан өкілдік етуге тиісті уәкілеттілікпен жасалған болып есептелетінін бекіту қажет. Керісінше, электрондық мандатсыз агент өкілдік берушіні байланыстыра алмайды, тек кейінгі мақұлдау туралы әдеттегі нормалар жағдайды құтқаруы мүмкін.

Заң мандаттарды қолдануға түрткі болуы қажет деп санаймыз. Атап айтқанда, егер тұлға ресми мандатсыз бағдарламалық жасақтама агентін іске қосқан болса, онда бұл сол тұлғаның таңдауы, бірақ кейіннен әдеттегі

өкілеттіктің жоқтығы үшін тәуекелдерді көтереді (яғни, қарсы тарап мәмілені жарамсыз немесе даулы деп санауы мүмкін). Осыған байланысты, мәміле жасау үшін автоматтандырылған жүйені пайдаланатын тұлға жүйені пайдалану басталғанға дейін осындай жүйенің өкілеттіктерінің көлемін (электрондық мандатты) анықтауы керек деген ережені заңнамалық түрде бекітуге болады. Электрондық мандат болмаған кезде, мәміленің екінші тарабы мандаттың жоқтығы туралы білмеген және біле алмаған жағдайларды қоспағанда, жүйенің іс-әрекеттері тұлға үшін міндеттер туғызбайды. Бұл ереже өкілеттілік берушіні де (егер мандат болмаса, ол байланысты емес) және аномальды жағдайларда қарсы тараптарды да қорғайды.

Қысқаша қорытындылай келе, электрондық мандат енгізуге ұсынылатын қажетті жаңалық екенін тағы бір рет атап өтеміз. Оның негізгі атқаратын қызметтері мынадай: 1) агентті заңдастыру - бағдарламаның іс-әрекетін тұлғамен байланыстырады; 2) өкілеттіктерді шектеу - өкілдік беруші үшін шарт міндетті емес негіздерді белгілейді; 3) ақпараттық ашықтық - үшінші тұлғаларға автоматты мәміленің шекараларын алдын ала білуге мүмкіндік береді; 4) дәлелдемелік негіз - тапсырма көлемінің жазбаша дәлелі ретінде қызмет етеді, бұл сотта техникалық сипаттағы ақауларды зерттеу кезінде аса маңызды.

Баяндалған идеяларды талдау мен бағалауға сүйене отырып, қажетті анықтамалық негізді, ұғымдар мен ережелерді қамтитын ҚР Азаматтық кодексіне жаңа бапты енгізу қажет, ал қалған барлық техникалық-құқықтық аспектілерді Үкімет пен Министрліктер деңгейінде пысықтауға болады деп санаймыз. Бұл ҚР Азаматтық кодексі жалпы ережелерді анықтайтын отандық тәжірибеге сәйкес келеді, ал арнайы заң аталмыш институтты одан әрі дамытады.

Осыған байланысты, ҚР АҚ 4-тарауын мынадай мазмұндағы 147-1-баппен толықтырған жөн деп санаймыз: «147-1-бап. Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелер

147-1-бап. Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелер

1. Мәміле мәмілені жасасу үшін қажетті жекелеген іс-әрекеттерді жасау кезінде жеке тұлғаның тікелей қатысуынсыз автоматтандырылған ақпараттық жүйелердің өзара әрекеттесуі арқылы жасалуы мүмкін. Мұндай мәміле электрондық агентті пайдалану арқылы жасалған деп танылады және мәмілелерді жасаудың мазмұнына, нысанына мен жасалу тәртібіне қатысты осы Кодекстің талаптары сақталған жағдайда жарамды болып табылады.

2. Электрондық агент - берілген параметрлер бойынша офертаны, акцептті жөнелтуді немесе қабылдауды жүзеге асыратын не өзге де заңды маңызы бар әрекеттерді тұлғаның (пайдаланушының) тікелей қатысуынсыз автономды режимде орындайтын бағдарламаланған автоматтандырылған ақпараттық жүйе (бағдарламалық-аппараттық құрал). Электрондық агент - оны мәміле жасау үшін пайдаланатын тұлғаның техникалық құралы болып табылады.

3. Электрондық мандат - электрондық агентті қолдана отырып заңды маңызы бар әрекеттерді орындау үшін пайдаланушы белгілейтін өкілеттіктің машинамен оқылатын нысаны. Электрондық мандат электрондық құжат түрінде рәсімделеді және ол пайдаланушының электрондық цифрлық қолтаңбасымен немесе заңда көзделген өзге де тәсілмен куәландырылады.

4. Электрондық агентты қолдана отырып, электрондық мандат шегінде жасалған пайдаланушының іс-әрекеттері пайдаланушының азаматтық құқықтары мен міндеттерін туындатады, өзгертеді және тоқтатады және өкілдік берушінің іс-әрекеттеріне теңестіріледі.

5. Электрондық мандат шегінен тыс электрондық агент арқылы жасалған мәмілелер, егер бұл адал қарсы тараптың құқықтарын қорғау үшін қажет болмаса, пайдаланушы үшін құқықтық салдар туындатпайды. Мандат шегінен тыс әрекет туралы қарсы тарап білмеген әрі білуге тиіс емес жағдайларда пайдаланушы мұндай мәміле бойынша байланысты деп саналады; ал егер қарсы тарап үшін өкілеттіктен асып кету айқын болса немесе қарсы тарапқа агент жұмысының ақауы не қатесі жөнінде уақтылы хабарланғаны дәлелденсе, пайдаланушы өзіне міндеттеме жүктелмеуіне құқылы.

6. Егер заңда өзгеше көзделмесе, электрондық агентті пайдалану кезінде электрондық мандаттың болмауы өкілдік берушіге мәміле жасауға берілген өкілеттіктің жоқтығына теңестіріледі.

7. Электрондық мандаттар олардың қолданылу мерзімі ішінде және қолданысы тоқтатылғаннан кейін кемінде үш жыл бойы сақталуға тиіс. Сақтау электрондық мандаттың тұтастығын және оның қалыптасу және өзгеру уақытын заңнамада көзделген құралдармен растау мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс.

8. Электрондық журнал - электрондық агенттің әрекеттері туралы электрондық жазбалардың хронологиялық тізбесі.

Электрондық журналдың деректері электрондық құжат нысанындағы дәлелдеме ретінде қабылданады. Егер өзгеше дәлелденбесе, электрондық журналдағы деректердің толықтығы мен өзгермегендігі сақталған деп есептеледі.»

Ұсынылған үлгідегі жауапкершілікті бөлу ерекше назар аударуға тұрарлық. Егер бағдарламалық жасақтама агенті мандаттан асып кетсе және үшінші тарап оны объективті түрде тани алмаса, өкілеттік беруші мәмілемен байланысты болады (мандат параметрлерінің ішкі бұзылуына қарамастан), өйткені қарсы тарап адал әрекет етеді. Егер мандаттан ауытқу айналымның адал қатысушысы үшін айқын болса, өкілдік беруші байланысты деп саналмайды. Іргелес жағдайларда байланыс презумпциясынан шегінуге мүмкіндік беретін мән-жайларды дәлелдеу ауыртпалығы өкілдік берушіге жүктеледі.

Біз ұсынатын электрондық агенттің және электрондық агент арқылы жасалатын мәмілелердің құқықтық құрылымы дәстүрлі өкілеттік (мандат) институтын автоматтандырылған цифрлық құралдармен және қарсы тараптың адалдық өлшемшарты арқылы өкілеттіктердің «көріну» тетігімен байланыстырады. Доктринада, әдетте, «атрибуциялық тәсіл» (UETA-дағы сияқты, жүйенің әрекеттері тараптың әрекеттерімен теңестірілген) және «өкілдік тәсіл» (мұнда өкілеттік пен оның шегіне баса назар аударылады) қарсы қойылады. Ұсынылған үлгі электрондық мандат арқылы өкілеттіктерді рәсімдейді және, сонымен бірге, UETA типі бойынша атрибуция презумпцияларын енгізеді. Бұл белгілі бір істің нақты жағдайларын, соның ішінде бағдарламалық жасақтама агентінің аномалия деңгейін ескере отырып, икемді құрылым қалыптастырады.

Халықаралық реттеумен салыстыру ұсынылған шешімнің қолданылу жарамдылығын растайды. Жобаланған бап ЮНСИТРАЛ тәсілдеріне сәйкес келеді: егер шарт автоматтандырылған жүйе арқылы жасалса жарамды деп танылады (1 және 4-тармақтар). Сонымен қатар, құрылым электрондық мандатты өкілеттік шегін анықтау құралы ретінде енгізу арқылы халықаралық минимумды біршама егжей-тегжейлі көрсетеді. Бұл тәуекелдерді атрибуциялауды және бөлу шарттарын нақтылауды ұлттық құқықтық тәртіптердің еншісіне беретін 2005 жылғы Конвенцияның ережелеріне сәйкес келеді және Конвенцияның 12-бабы өкілеттіктерді рәсімдеуді талап етуге тыйым салмайды [12].

Талқылауға және реттеу мақсаттарына байланысты адалдық нормасын нақтылаудың бірнеше нұсқалары болуы мүмкін. Мысалы, пайдаланушының (өкілеттік беруші ретінде) аномалияның анықтығына сілтеме жасау құқығын жоққа шығаруға болады. Онда, үлгі қарсы тарапты қорғауға бағытталған болады (бұл кейбір жағдайларда оны Kodak кейсінің айналасындағы пікірталастардың тәжірибелік нәтижесіне жақындатады: егер қате анық болмаса, келісімшарт рұқсат етілген шектен асып кетсе де күшін сақтайды). Сонымен қатар, айқын аномалия жағдайында қорғаудың шектеулі шеңберін сақтау өкілеттік беруші үшін тәуекелдерді әділ бөлу қағидаты тұрғысынан негізді болып табылады.

Мұндай нормалар енгізілгеннен кейін заңға тәуелді инфрақұрылымды ойластыру қажет. Электрондық мандаттардың тізілімін жүргізу ережелерін (егер оны құру туралы шешім қабылданса) және мандат форматтарына қойылатын талаптарды (машинада оқылатын схемалар, соның ішінде XML болуы мүмкін) әзірлеу қажет болуы мүмкін. Бұл диссертациялық зерттеу шеңберінен асып кетеді, алайда тәжірибелік бөлікте уәкілетті органдар (атап айтқанда, Жасанды интеллект және цифрлық даму Министрлігі және/немесе Әділет Министрлігі) тарапынан ұйымдастырушылық-техникалық сүйемелдеу қажеттілігін көрсеткен жөн.

Осы бөлімшеде жүргізілген талдау мен ұсынылған шешімнің нәтижесінде:

1. Мәмілелерді автоматтандырылған түрде жасасу мүмкіндігі заңды түрде танылды. Ұсынылған құрылым электрондық агенттер жасаған мәмілелерді дәстүрлі агенттермен бір жазықтыққа қою арқылы заңдастырады. Бұл «өзін-өзі орындайтын» келісімшарттардың жарамдылығына деген күмәнді жояды, яғни жарамсыздық негіздері тікелей заң нормаларында қарастырылуы керек.

2. «Электрондық агент» және «электрондық мандат» ұғымдары енгізілді. Бұл негізгі жаңашылдықтар. Электрондық агент тұлға мәртебесі жоқ техникалық орындаушы ретінде, ал электрондық мандат – өкілеттік берушінің еркін цифрлық нысанда рәсімдейтін машинада оқылатын өкілеттік ретінде айқындалады. Осы ұғымдар арқылы цифрлық шындықтар дәстүрлі құқық категорияларына (мәміле, сенімхат) «қосылады», оларды бұзбай, керісінше толықтырады. Сонымен қатар, ЖИ үшін «электрондық тұлға» идеясынан бас тартудың әлемдік бағдарларына сәйкес келетін, машинаның жасанды заңды тұлғасын енгізуден алшақ болу таңдалды.

3. Теңдестірілген атрибуция және жауапкершілік режимі жасалды. Авторлық үлгі өкілеттіктің (мандаттың) және адалдық қағидатының үйлесіміне

негізделген. Берілген мандат шегіндегі агенттің әрекеттері өкілеттік берушімен толығымен байланысады. Шектен шыққан кезде - егер қарсы тарап мандаттан асып кетуді тани алмаса ғана, өкілеттік беруші оның салдарына жауап береді (әйтпесе оған мәміле жанастырылмайды). Осылайша, адал қарсы тараптар қорғалған, яғни олар бағдарламалық жасақтама агентінің әрекеттеріне сене алады. Бірақ пайдаланушы өкілеттік беруші ретінде айқын ақаулар алдында мүлдем дәрменсіз емес. Мұндай тетік тәуекелдерді әділ бөлу қағидасына сәйкес келеді: әр тарап қателіктердің алдын алуға үлес қосады (өкілеттік беруші - мандатты бақылау арқылы, қарсы тарап - сақтық пен мұқияттылық арқылы) және өзінің іс-әрекетімен көбірек тәуекел жасаған тарап жауап береді.

4. Заңнамаға өзгерістер енгізу туралы ұсыныстар жасалды. Азаматтық кодекске жаңа бап енгізу - ең төте жол. Жоғарыда келтірілген тұжырымдар ҚР-ның қолданыстағы құқық жүйесімен үйлесімді. Мысалы, электрондық мандат ЭЦҚ және мәміленің электрондық нысаны туралы ережелермен оңай біріктіріледі. Тәжірибелік жүзеге асыру заңға тәуелді актілерді (мандаттар тізілімі, стандарттар) әзірлеуді талап етеді, бірақ негіз заң деңгейінде қаланып, қажетті құқықтық нақтылықты береді.

Алынған нәтижелердің тәжірибелік маңыздылығы - олар цифрлық мәмілелерге деген сенімділікті арттыруға ықпал етеді. Электрондық агенттерді заңнамалық бекіту ұйымдар мен азаматтар үшін келісімшарттар «танылмай» қалады деп қорықпай, автоматтандыруды белсенді қолдануға мүмкіндік береді. Ұйым қызметкерінің қатысуынсыз 24/7 мәмілелер жасау мүмкіндігі пайда болады (мысалы, алгоритмдік сауда жүйелері сатып алу-сату келісімшарттарын санаулы секундтарда жасайды және қарсы тараптар олардың жарамдылығына сенімді болады). Ақаулар орын алған жағдайда, сот шығындарын төмендететін нақты құқықтық реттеу тетігі болады.

Осы бөлімше азаматтық құқықтың дәстүрлі құрылымдарын автоматтандырылған электрондық мәмілелер тәжірибесімен байланыстыратын ұғымдық аппарат пен негізгі ережелерді бекітеді. Электрондық агент пен электрондық мандаттың тұжырымдалған құрылымы бөлімшенің арнайы сұрақтарын одан әрі талдауға негіз береді.

Осылайша, электронды агент пен мандаттың біртұтас құқықтық құрылымы ұсынылды. Бұл құрылым инновациялар мен құқықтық болжамдылық арасындағы теңгерімді қамтамасыз етеді, бұл цифрлық өзгеріс жағдайында азаматтық айналымды дамытудың сенімді негізі бола алады.

2.2 Электрондық мәміле жасасу кезінде автоматтандырылған жүйенің әрекеттерін тұлғаға атрибуциялау және оны қолдану шектері

Цифрлық экономика жағдайында заңды маңызы бар әрекеттердің автоматтандырылған түрде, яғни бағдарламалар, алгоритмдер, боттар немесе өзге де автоматтандырылған жүйелер арқылы адамның тікелей қатысуынсыз жүзеге асырылуы кеңінен таралуда. Осыған байланысты электрондық мәміле жасасу кезінде автоматтандырылған жүйенің жұмыс нәтижелерін оны іске қосқан пайдаланушының (тараптың) әрекеттеріне теңестіруге қатысты

материалдық-құқықтық презумпцияны Қазақстан Республикасының азаматтық құқығында нормативтік тұрғыдан айқындау қажеттілігі туындайды.

Сонымен қатар, аталған презумпциядан бас тартудың негіздері мен тәртібін белгілеу де маңызды. Осы тұрғыда, жүйе арқылы жасалған автоматты әрекеттерді тиісті тұлғаға атрибуциялау, сондай-ақ мұндай атрибуция қолданылмайтын жағдайларды, атап айтқанда, адал қарсы тарап таныған «айқын аномалия» шартының мазмұнын анықтауға мүмкіндік беретін құқықтық өлшемшарттарды әзірлеу талап етіледі.

Автоматтандырылған әрекеттерді атрибуциялаудың технологиялық бейтарап, заңнамаға сәйкес стандартын қалыптастыру қажет. Бұл стандарт классикалық мәміле және өкілдік доктриналарына сәйкес келуі шарт, бірақ соңғысынан автономды болғаны жөн, өйткені бұл сенімхаты бар агент туралы емес, мәміле тарабы пайдаланатын алгоритмнің әдеттегі автоматты әрекеті туралы. Бағдарламаның «жасағанының» бәрін оның пайдаланушысы жасаған деп санайтын мән-жайларды және, керісінше, автоматтандырудың нәтижесі пайдаланушыға құқықтық салдар туғызбауы керек екенін нақтылайтын жағдайларды анықтау қажет.

Қазақстандық цивилистикада жеке құқықты цифрландыру технологиялық бейтараптық қағидатына негізделуі және мәміле мен шарттың негізгі құрылымын бұзбауы тиіс екендігі дәйекті түрде атап көрсетілген; атап айтқанда, М.К. Сулейменов технология терминологиясы бойынша «қайта жазудан» сақтандырады және азаматтық құқықтың дәстүрлі категориялары арқылы жаңғыртуды талап етеді [28]. Автоматтандырылған мәмілелерге қатысты бұл атрибуция стандарты нақты ақпараттық-техникалық үлгілерге немесе электрондық алаңға емес, тәуекелдерді бақылау мен бөлудің жалпы ережелеріне байланысты болуы керек дегенді білдіреді.

Қарастырылып отырған мәселе цифрлық айналымның тәжірибелік қажеттіліктеріне байланысты. Қазіргі кезеңде электрондық мәмілелер ЖИ жүйелерінің өзара іс-қимылы, цифрлық платформалар, желілік коммуникациялық құралдар, мобильдік қосымшалар, бағдарламалық қамтамасыз ету нысандары және автоматтандырылған бағдарламалық көмекшілер арқылы кең ауқымда жасалуда. Жүйе оферта, тапсырысты растау және т.б. хабарламаларды автоматты түрде жібере алады. Сәйкесінше, бұл әрекеттер құқықтық тұрғыдан кімнің әрекеті болып саналады деген қисынды сұрақ туындайды. Егер адамның қатысуынсыз бағдарлама ұсыныс жіберсе немесе акцепт қабылдаса, бұл пайдаланушының еркі болып саналады ма? Ал ақау орын алып, жүйе витринаға әдейі дұрыс емес баға қойса, онда сатушы осы нәтижеге байланысты бола ма? Арнайы нормалардың болмауы құқықтық белгісіздік пен сот тәжірибесіндегі айырмашылықтарды тудырады. Сондықтан, ең алдымен, қазақстандық құқық үшін негізгі доктриналық шешім табу маңызды.

Қойылған сұрақтарға оңтайлы шешімді әзірлеу үшін қолданылатын ұғымдар мен олардың шекараларын нақтылау қажет. Біріншіден, автоматтандырылған жүйенің нәтижелерін атрибуциялау классикалық өкілдіктен ерекшеленуі керек. Дәстүрлі өкілдік болған жағдайда басқа субъект (өкіл) өкілдік берушінің атынан заңды маңызды әрекеттерді жасайды. Мұнда

агент-адамға сенімхат беріледі және оның ерікті әрекеттері тікелей өкілдік беруші үшін құқықтар мен міндеттерді тудырады. Егер агент өкілеттіктен асып кетсе, екінші тарап мұндай асып кетуді білген немесе білуі керек болған жағдайда, шарт өкілдік беруші үшін міндетті болып табылмайды.

Қазақстандық құқықта өкілдің баламасы ретінде «электрондық агент» ұғымын енгізу идеясы талқылануда. Мысалы, Ф. Карагусов және өзге де авторлар тобы жазған мақалада тараптың ерік білдіруін адамның қатысуынсыз орындайтын бағдарламалық жүйені субъективті емес техникалық құрал ретінде қарастыру және оның «электрондық мандат» шегіндегі әрекеттерінің заңдық салдарын өкілдік берушіге жанастыру ұсынылады [69]. Уәкілетті электрондық агент үшін өкілдікке жақын құрылым қолданылады. Электрондық мандаты бар алгоритм дегеніміз - дұрыс әрекеттері оны пайдаланатын тұлғаның әрекеттеріне толығымен теңестірілген техникалық делдал. Егер агент мандаттан асып кетсе, жасалған мәміле өкілдік берушімен байланыстырылмайды және мандат шегінен шығу фактісін екінші тарап міндетті түрде тануы қажет [14].

Дегенмен, электрондық мәміледегі автоматтандырылған жүйелер әрқашан «мандаты бар өкіл» ретінде рәсімделмейді. Кең тараған тәжірибеде сандық процестердің көпшілігі бағдарламаға арнайы сенімхат беруді көздемейді. Мысалы, интернет-сайт тапсырысты автоматты түрде растайды, бағдарламалық-көмекші сұрауға жауап береді, бағдарламалық-сценарий деректемелерді толтырады, алгоритм бағаны ұсынады. Аталған жағдайлардың барлығында өкілеттікке ие жеке субъект жоқ және классикалық өкілдік институты тікелей қолданылмайды. Сонымен қатар, техникалық тұрғыдан алғанда, мұндай жүйелер адамның еркіне сәйкес әрекет етеді. Пайдаланушы бағдарламаны іске қосады, оны белгілі бір алгоритмге сәйкес баптап, орнықтырады. Осы орайда, атрибуцияның материалдық-құқықтық фикциясына қажеттілік туындайды. Атап айтқанда, әдеттегі автоматты процестердің (бағдарламалық-көмекшілердің) нәтижелерін мәміле тарабының (жүйені пайдаланушының) әрекеттері деп санаған дұрыс. Ол үшін, ең алдымен, құқық доктринасында «атрибуция» ұғымы автоматтандырылған бағдарламаның жұмыс істеу нәтижелерін тараптың өзінің ерікті актілеріне ұқсас, құқықтық маңызды іс-әрекеттері деп тану ретінде түзетілуі тиіс.

Атрибуция, шын мәнінде, құқықтық презумпция сипатына ие, яғни заң машинаның жасаған әрекетін адам жасады дегенге сүйенеді. Бұл, әрине, жасанды құрылым, бірақ толық автоматтандырылған мәмілелерді заңдастыру үшін қажет. Сонымен қатар, өкілдіктен айырмашылығы, автоматты жүйенің өз еркі мен құқықсубъектілігі жоқ. Ол тек белгіленген алгоритм бойынша әрекет ететін құрал. Сондықтан, атрибуция - бұл бағдарламаның әрекеті кезінде адамның тікелей еркінің жоқтығын толтыруға мүмкіндік беретін құқықтық фикция. Мұндай презумпцияның шегін белгілеу маңызды.

Біріншіден, алгоритмнің кез келген әрекетін пайдаланушыға жатқызуға болмайды. Мұнда автоматтандырылған жүйенің «қалыпты режимі» (болжамды режимі) өлшемшартын енгізу қажеттілік деп санаймыз және осындай режимдегі машинаның әрекеттері пайдаланушыға құқықтық салдар тудыруы керек. Пайдаланушы тек бағдарламаның қалыпты әрі болжамды әрекеттері үшін жауап

береді, ал объективті түрде күтілмейтін ақаулар мен аномалиялардан туындайтын тәуекелдер оған жүктелмеуі тиіс. Сондықтан, біз бірнеше маңызды қағидаларды негіздейміз.

Автоматтандырылған жүйе жұмысының оның штаттық және көзделген функционалдық шегінде алынған нәтижелері пайдаланушыға жатқызылады және ол үшін азаматтық-құқықтық салдарды тудырады. Бұл режим жүйені орнатқан және қолданған адамның еркін көрсетеді және «қалыпты жұмыс қағидасы» деп аталатын бірінші қағиданы құрайды.

Келесі қағида нәтиженің «болжамдылық қағидасы» мынаны білдіреді - айналымның әдеттегі ережелеріне сәйкес келетін және оны қолданудың болжамды нәтижесі ретінде қарастыруға болатын жүйенің әрекеттері ғана құқықтық маңызды деп танылады.

Әрі қарай, «аномальды ауытқуларды жою қағидаты» міндетті болуы керек. Егер автоматтандырылған жүйенің нәтижесі әдеттен тыс, экстремалды сипатта болып, екінші тарап әдеттегі тексеру кезінде сәйкессіздікті байқаса, онда мұндай нәтиже пайдаланушыға автоматты түрде жанастырылмауы орынды. Мысалы, егер автоматтандырылған жүйе ешқандай акциясыз нарықтық бағадан 100 есе төмен баға ұсынса, бұл айқын ақау немесе бағдарламалық жасақтама көмекшісі техникалық мүмкін емес қызметті растаса, бұл да айқын ауытқу.

«Дәлелдеу ауыртпалығын бөлу қағидатын» белгілеу де аса маңызды, яғни аномалиялық ауытқуға сілтеме жасайтын пайдаланушы оның әдеттен тыс сипаты мен оның сыртқы танылу мүмкіндігін дәлелдеуге міндетті. Нәтиженің жарамдылығын талап ететін қарсы тарап өзінің адалдығын және қалыпты тексеру кезінде аномалияны байқай алмайтындығын дәлелдеуі керек. Басқаша айтқанда, штаттан тыс ауытқу туралы дауда дәлелдеу ауыртпалығы презумпцияны теріске шығаратын және ақпаратқа қол жеткізу мен оны бақылау мүмкіндігі басым тарапқа тиесілі болуы керек.

Аталған қағидалар атрибуция стандартының доктриналық негізін құрай отырып, тараптардың мүдделері арасындағы теңгерімге қол жеткізуге құқықтық алғышарттар қалыптастырады. Яғни, бір жағынан, қарсы тарап үшін автоматты мәмілелер жарамды екендігін қамтамасыз етеді және оларды тек тірі ерік білдірудің болмауына байланысты жоққа шығаруға болмайтынын кепілдендіреді. Екінші жағынан, олар теріс пиғылды пайдаланушылардан және айқын қателіктерден қорғауға мүмкіндік береді, осылайша адал емес қатысушы жүйенің айқын ақауынан пайда таба алмайды.

Аталмыш тәсіл әлемдік даму бағыттарына сәйкес келеді. АҚШ, Сингапур, ЮНСИТРАЛ халықаралық және үлгілік актілерінде автоматтандырылған мәмілелер бағдарламаның әрекеттерін адамның әрекеттерімен теңестіру арқылы заңи күш тудыратынын растайды. Бірақ, сонымен бірге, жалпы құқық «айқын қателік» доктринасын таниды, яғни егер бір тарап екінші тарап білетін немесе білуі керек нақты қателік жіберген болса, онда шарт даулануы мүмкін. Ұсынылған «айқын аномалия» өлшемшарты бұл идеяны автоматтандырылған бағдарлама алгоритмдеріне қолдануға бейімдейді. Жекелеген еуропалық тәсілдермен, оның ішінде Германия құқығының тәжірибесі бойынша салыстыруды Ж.К. Жетибаев жүргізді [135].

Нәтижесінде, теориялық тұрғыдан атрибуцияның жалпы материалдық-құқықтық презумпциясын тұжырымдауға болады: автоматтандырылған жүйенің қалыпты режимде жасайтынының барлығы оны пайдаланатын тараптың әрекеті болып саналады.

Егер басқа қатысушы аномалияны таныған немесе тануы керек болса, ондай нәтижелер тарапқа атрибуцияланбайды (жатқызылмайды) деген презумпциядан ауытқитын ерекше жағдай туындайды.

Тәжірибеде оферта, акцепт немесе өзге де құқықтық маңызы бар хабарлама алгоритм, бағдарламалық сценарий арқылы автоматты түрде жасалып, қарсы тарапқа жіберілетін, ал мәміле жасалған сәтте адамның тікелей ерікті іс-әрекетінсіз ақпараттық жүйенің іске қосылуы жиі кездеседі. Мысалы, желідегі электрондық алаң тапсырыстарды растауды өзі жібереді, биржаның сауда алгоритмі баға өтінімдерін өзі белгілейді, таратылған тізілімдегі өзін-өзі орындайтын ақылды-келісімдер берілген шарттар бойынша мәмілені дербес орындайды.

Қазақстандық доктринада М.К. Сулейменов өзін-өзі орындайтын келісімді бағдарламалық код пен азаматтық-құқықтық шарттың үйлесімі ретінде түсіндіреді [134], ал А.К. Кусаинова смарт-шарттың құқықтық табиғатын талдай отырып, автоматты орындауды тараптардың алдын ала айтылған, білдірілген еріктерін жүзеге асыру деп түсіну керек екенін атап көрсетеді [136]. Бұл тұрғыда, мұндай электрондық әрекеттер мәміленің тиісті тарабының ерік білдіруі болып санала ма және осы әрекеттерді құқықтар мен міндеттер тудыра отырып, тарапқа атрибуциялауға болады ма деген қисынды сұрақтар туындайды.

Бір жағынан, автоматтандырылған жүйе белгілі бір адамның (жүйе иесінің) мүдделері мен бақылау аумағында әрекет етеді. Екінші жағынан, хабарлама пайда болған кезде адамның тікелей еріктік әрекеті жоқ. Мәміле туралы дәстүрлі доктриналар саналы ерік білдіруден келіп шығады және оларды автоматтандырылған көмекшілер мен автономды бағдарламалардың нәтижелеріне дәлме-дәл қолдану теориялық қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Сонымен, З.А. Бучаева [137], М.К. Сулейменов [28], С.К. Идрышева [30] және М.М. Садыкова [32] «машинаның еркі» деген технократиялық фикцияға жол беруге де, керісінше, алгоритмнің айқын ақауы жағдайында жәбірленушіні құқықтық қорғаныссыз қалдыруға да болмайтынын атап көрсетеді. Мұндай шектен шығуларды болдырмай, тараптардың мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз ететін арнайы құқықтық үлгіні қалыптастыру қажеттігі туындайды.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында нақты субъектіге толық автоматтандырылған жүйелердің іс-әрекеттерін атрибуциялау мәселесін шешетін тікелей нормалар жоқ.

ҚР Азаматтық кодексі электрондық коммуникация үшін ресми кедергілерді жойды. ҚР АҚ 152-бабының 1-1-тармағына сәйкес, мәміленің жазбаша нысаны қағазда да, «электрондық нысанда» да көрсетілуі мүмкін [13]. Субъектілерді сәйкестендіруге және ерік білдірудің мазмұнын тіркеуге мүмкіндік беретін электрондық құжаттармен алмасу, егер заңда немесе тараптардың келісімінде өзгеше белгіленбесе, мәміленің жазбаша нысанына теңестіріледі. Нысан деңгейінде заң дәстүрлі және электрондық мәмілелерді ажыратпайды.

Сонымен қатар, азаматтық заңнама электрондық оферта мен акцепт туралы нақты баяндайды. Мысалы, егер жазбаша офертаға арналған ережелерге ұқсас, электрондық офертаға да акцепт уақтылы алынса, шарт жасалды деп есептеледі. Сондай-ақ, Азаматтық кодекс азаматтық қатынастарға қатысушылардың іс-әрекеттерінің адалдығы мен негізділігі презумпциясын бекітеді. Бұл жалпы қағидалар автоматты электрондық әрекетті мәміле тарабының еркі деп санау туралы мәселені шешкен кезде сот, егер керісінше дәлелдемелер ұсынылмаса, автоматтандырылған электрондық әрекетті тараптың ерік білдіруі ретінде қарастыра отырып, адалдық презумпциясын басшылыққа алуға тиіс. Сонымен бірге, Азаматтық кодексте ақаудың салдарынан тараптың еркі мен ерік білдіруі сәйкес келмеген (алдау, зорлық, қорқыту, мәжбүрлеу және т.б.) жағдайларда тарапты қорғауға мүмкіндік беретін мәмілелердің жарамсыздығы туралы нормалар бар. Алайда бұл нормалардың автоматты түрде жасалған хабарламаларға қолданылуы айқын емес. Алдымен, мұндай хабарламаны осы тараптың ерік білдіруі деп санауға болатындығын мойындау керек, содан кейін оның жарамдылығын немесе ерік кемшілігі талқылануы керек.

Азаматтық кодекстен басқа «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңы [15] тиісті ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжат өз қолымен қол қойылған қағаз құжатқа тең екенін белгілейді. Бұл ретте Ф.С. Карагусов, С.К. Идрышева және М.М. Садыкова мәміленің электрондық нысаны тек ЭЦҚ-ны пайдаланумен ғана шектелмеуі тиіс екенін атап көрсетеді. Тәжірибеде көпшілік мәмілелер арнайы пайдаланушы нысандары (келісімді растау арқылы қосылу шарты/пайдалану шарттары арқылы қосылу шарты), хат алмасу, сканерлеу және басқа да сандық арналар арқылы жасалады, ал құқық осы функционалдық шындықты ескеруі керек [69; 30; 32]. Бұл электрондық хабарламаларға деген сенімді арттырады. Мысалы, егер автоматты жүйе құжатты жасаса және оған уәкілетті тұлғаның ЭЦҚ-сымен қол қойылса, оның заңды күші қағаздағы әдеттегі шартпен бірдей. Алайда бұл заң нысанның түпнұсқалығын баса көрсетеді және жүйенің әрекеттерін кімге жатқызу керектігін шешпейді.

«Сауда қызметін реттеу туралы» ҚР Заңының 7-бабы электрондық сауда ұғымын айқындайды және электрондық сауда [103] офертасында (мысалы, интернет-дүкенде) шарттың елеулі ережелері не оларды айқындау тәртібі болуын талап етеді. Бұл желіде жасалатын автоматтандырылған мәміленің негізгі ережелері нақтылап келісілмей жасалатын жағдайлардың алдын алуға бағытталған. Бұл ретте электрондық сауданы құқықтық реттейтін заңнама техникалық ақау тәуекелін кім көтеретінін белгілемейді, ол тек сауданы ұйымдастырушыны толық ақпарат беруге, тапсырыстың алынғанын растауға және т.б. міндеттейді, бірақ сатушыға ол пайдаланатын жүйенің кез келген әрекетін сөзсіз атрибуциялау туралы норманы қамтымайды.

ҚР Азаматтық процестік кодексі тараптарға дәлелдемелерді электрондық құжаттар нысанында ұсынуға мүмкіндік береді. ҚР АПК 100-бабының 6-тармағына сәйкес, электрондық құжаттарды (немесе олардың ЭЦҚ-мен куәландырылған көшірмелерін) сот жазбаша дәлелдемелердің түпнұсқаларымен қатар қабылдайды. Сондай-ақ, тараптар мен соттың іс жүргізу актілері ЭЦҚ-мен

(АПК 133-2-бабы) қол қойыла отырып, электрондық түрде рәсімделуі мүмкін [74]. Бұл ретте заң «цифрлық» дәлелдемелер үшін презумпциялар белгілемейді. Материалдық құқық автоматтандырылған хабарламаны тарапқа тиесілі деп танығанның өзінде, бұл оқиғаларды тіркейтін электрондық журналдардың сотта автоматты түрде басым дәлел ретінде қабылданатынын білдірмейді. Мұндай жазбалар дәлелдемелердің жалпы жол берілетіндігі қағидасына бағынады және өзге дәлелдермен қатар кешенді түрде бағаланады.

Электрондық мәміленің сот дәлелдемесі ретіндегі ерекшеліктеріне арналған зерттеуімізге сәйкес, әдеттегі сот дауында дәлелдемелік база тек «электрондық шарт» айналасында ғана емес, сонымен қатар цифрлық іздердің жиынтығымен де қалыптасады, мысалы, тараптардың хат-хабарлары, электрондық алаңның растамалары, ақпараттық жүйелердің журналдары, метадеректер, скриншоттар, пайдаланушы ортасындағы іс-әрекеттердің бейнежазбалары [76]. Бұл өте маңызды мәселе, өйткені атрибуцияның материалдық-құқықтық презумпциясы дәлелдемелерді бекіту, іс материалдарына біріктіру және қайнар көздің тұтастығы пен тексерудің нақты рәсімдік ережелері болған кезде ғана толыққанды мәнге ие болады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, отандық заңнаманың қолданыстағы нормалары толық автоматтандырылған жүйелердің іс-әрекеттерін атрибуциялау мәселесін реттеу үшін жеткіліксіз. ҚР Азаматтық кодексі және арнайы заңдар электрондық мәмілелер үшін формальды кедергілерді ғана жояды (электрондық нысанды, ЭЦҚ, электрондық сауданы таниды), бірақ кімнің еркі автоматты түрде жасалған хабарламада көрсетілген деген басты сұраққа жауап бермейді. Ерік кемшілігі туралы доктринаның жалпы ережелері ішінара ғана қолданыла алады, өйткені техникалық ақауды адасу, ал жүйені бұзуды алдау деп санауға тырысуға болады. Бірақ алдымен мұндай мәміле болғанын және тараптың еркіне сәйкес келетінін бекіту қажет. Бұл жерде құқықтық олқылық анықталады, себебі «электрондық агент» туралы норма, арнайы электрондық әрекеттерді атрибуциялау презумпциясы жоқ. Соттар бұл олқылықтың орнын тек заңға ұқсас немесе адалдықтың жалпы қағидаттарына сүйене отырып толтыра алады.

Азаматтық-құқықтық құрылымдарды технологиялық бейтарап және жүйелі жаңғырту қажеттілігін М.К. Сулейменов пен Ф.С. Карагусов тікелей атап көрсетеді. С.К. Идрышева «цифрлық кодификация» және электрондық төлемдердің құқықтық қайшылықтары мәселелерін талқылай отырып, «цифрлық» нормаларды үйлестіру және цифрлық айналымды реттеудегі қайшылықтарды жою қажеттілігін көрсетеді [138]. А.А. Амангельды, сондай-ақ Н.С. Нусипжанов, Е.Юхневичюс және А.С. Кошкинбаева ҚР заңнамасына цифрлық технологиялар туралы нормаларды енгізу фрагментті түрде жүретінін және әдістемелік сүйемелдеуді талап ететінін көрсетеді, бұл автоматтандырылған хабарламаларды атрибуциялау туралы түсінікті норманы енгізуді қосымша негіздейді [139; 140]. Мысалы, жүйесі ақауға байланысты қарсы тарапқа қате ұсыныс жіберген (айталық, бірнеше рет төмендетілген баға) тарап, арнайы нормасыз бір уақытта келісімшарттың жоқтығына (мұндай шарт ережелерімен келісімшарт жасасу ниеті жоқ) және елеулі жаңылысуға сілтеме жасай алады. Қарсы тарап ақау туралы білмей, мәмілені адал орындай алады

және оның дұрыстығын талап ете алады. Нақты ережелер болмаса, әртүрлі соттар дауды әртүрлі жолмен шешуі мүмкін.

Теория мен халықаралық актілерде көрініс тапқан атрибуция мәселесіне қатысты ықтимал доктриналық тәсілдерді қарастырсақ. Мұнда шартты түрде үш тәсілді ажыратуға болады.

Бірінші тәсілді шексіз атрибуция фикциясы деп атауға болады. Бұл тәсілге сәйкес, автоматтандырылған жүйенің кез келген әрекеті осы жүйені басқаратын адамға жатқызылады. Алгоритм - бұл тек құрал, және оның «жасағанының» бәрі заңды түрде алгоритм иесінің өзі жасағандай қарастырылады. Бұл тәсілдің элементтері электрондық коммерция алғаш пайда бола бастаған кезеңдерде байқалды. Мысалы, сауда автоматы арқылы жасалған мәміле, егер сатушы сатылым сәтінде болмаса да, машинаның иесіне құқықтар мен міндеттер тудырады деп бұрыннан танылған. Осындай құрылым ертеректегі бірыңғай нормаларда заңнамалық көрініс тапты. 1996 жылғы ЮНСИТРАЛ-дың «Электрондық коммерция туралы» Үлгілік Заңы (13-бап), егер ол бастамашы бағдарламалаған ақпараттық жүйемен немесе оның атынан автоматты түрде әрекет ету үшін жіберілсе, электрондық хабарлама бастамашының хабарламасы болып саналады деп бекітеді [17]. Осылайша, бастамашының (пайдаланушының) еркі оның бағдарламасының әрекеттерін қамтиды деп болжанатын құқықтық фикция енгізіледі. Сонымен қатар, жауапкершіліктің бәрі сөзсіз бағдарлама иесіне жүктеледі. «Технологияны кім қолданады, сол жауап береді» қағидасы АҚШ құқығында (UETA E-SIGN) нормативтік көрініс тапты. UETA актісі мәміле электрондық агенттердің өзара әрекеттесуі арқылы жасалуы мүмкін екенін ашық мойындайды [141]. Сол сияқты, Сингапурдың ETA («Электрондық транзакциялар туралы») Заңының 2010 жылғы мәтіні автоматтандырылған жүйелер арқылы жасалған келісімшарттардың заңдылығын растайды, яғни мұндай мәмілелерді тек жүйе жүзеге асырған жеке әрекеттерді ешбір нақты тұлға көрмегендігіне сүйене отырып қана даулауға болмайды [128]. Дәл осындай тәсіл 2005 жылғы Халықаралық шарттар жасасу кезінде электрондық хабарламаларды пайдалану туралы БҰҰ-ның Конвенциясында көрсетілген (12-бап) [12].

Бірінші тәсіл ыңғайлы болып көрінеді, өйткені ол айналым үшін айқындылық тудырады, яғни қарсы тарап жүйенің автоматты жауабы кәсіпкердің еркін көрсетеді деп қабылдауы мүмкін. Алайда оны дәлме-дәл қолданған кезде, тарап техникалық қателік салдарынан туындаған мәмілемен байланысты болу қаупі бар. Мұндай жағдайды қарсы тарап жосықсыз пайдалана алады және адалдық қағидатына қайшы келеді (ҚР АҚ 8-бабы). Дегенмен, тәжірибеде бірінші тәсіл кейбір ескертулермен қолданылады және іс жүзінде екінші, теңестірілген тәсілге ауысады.

Екінші тәсіл белгіленген ерекшеліктермен автоматты хабарламаларды атрибуциялау презумпциясына негізделген. Жалпы ереже автоматтандырылған жүйенің нәтижелерін пайдаланушыға жатқызады, бірақ ерекше жағдайлар болған кезде осы презумпцияға түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл бірыңғай халықаралық актілерде және ұлттық заңнамада бекітілген.

«Электрондық коммерция туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңының 13-бабы автоматтандырылған жүйемен жіберілген хабарлама бастамашыға

жанастырылатынын белгілейді, алайда хабарламаны алушы хабарлама бастамашының еркіне сәйкес келмейді деп есептеуге негіз болмаған жағдайда ғана жүйеге сенім артуға құқылы. Егер хабарламаны алушы жүйенің дұрыс жұмыс істемеуі немесе бұрмалануы туралы ақылға қонымды тексеру кезінде білсе немесе білуі керек болса, оның мұндай хабарламаға сенуге құқығы жоқ [17].

Осыған ұқсас теңгерім БҰҰ-ның 2005 жылғы Конвенциясында қарастырылған және оның 14-бабына сәйкес, егер енгізу қателігі орын алса және жүйе оны түзетуге мүмкіндік бермесе, қарсы тарапқа уақтылы хабарланған және пайда табу болмаған жағдайда, тұлғаға автоматтандырылған жүйемен өзара әрекеттесу кезінде жіберілген электрондық хабарламаның күшін жою құқығын береді [12]. Осылайша, Конвенция автоматты мәмілелердің жарамдылық презумпциясын қателіктердің әділетсіз салдарынан қорғау тетігімен біріктіреді.

БҰҰ 2024 жылғы Үлгілік Заңының 7-бабы автоматтандырылған жүйелер орындайтын операцияларды тараптарға жатқызу тәртібін айқындайды. Ең алдымен, мұндай атрибуция тараптардың өзара келісімімен белгіленеді. Егер арнайы келісім болмаса, операция сол жүйені пайдаланатын тұлғаға тиесілі деп танылады. Операция күтпеген немесе болжанбаған нәтижеге әкелгені оның тиесілігін жоққа шығаруға негіз бола алмайды. Сонымен қатар, аталған норма автоматтандырылған әрекеттерді белгілі бір тұлғаға жатқызудың құқықтық салдарын реттейтін өзге құқық нормаларының қолданылуын шектемейді [107].

Баламалы шешімдер ұлттық актілерде де бекітілген. Сингапурдың ЕТА Заңы ұқсас шарттар орындалған кезде автоматтандырылған жүйемен өзара әрекеттесу кезінде қате хабарламаны қайтарып алуға мүмкіндік береді [128]. АҚШ-тың UETA Заңы, егер ол қатені түзете алмаса және екінші тарапқа дереу хабарласа, пайдаланушы қате хабарламаның салдарын болдырмауы мүмкін деп болжайды [94].

Аталған нормалар бірыңғай тәсілді көрсетеді. Жалпы ереже бойынша автоматты хабарлама тараптың жарамды ерік білдіруі деп танылады, бірақ заң шығарушы айқын қателіктер мен ақаулар үшін ерекшеліктер енгізеді. Мұндай тетік электрондық айналымның тұрақтылығы мен адал қатысушыларды технологиялық қателіктердің әділетсіз әсерінен қорғау арасындағы теңгерімді қамтамасыз етеді.

Келесі тәсіл - дау туындағаннан кейін жарамды ерікті жеке бағалау. Бұл тәсіл арнайы презумпциялардан бас тартып, автоматты жүйе арқылы мәміле жасасудың әрбір жағдайын жалпы қағидаттар мен нақты жағдайлардың объективі арқылы қарастырады. Сот дау туындағаннан кейін тараптың мәмілені жасау ниетінің бар-жоғын, оның алдын ала еркі бағдарлама берген нәтижелерді қамтығанын және т.б. анықтайды. Ақауға байланысты тараптар арасында келісім болмаған жағдайда шарт жасалмаған деп саналады. Егер бір тарап қате түсінікте болса, ал екінші тарап бұл туралы білсе, онда мәмілені даулауға және шығындарды өтеуге негіз қалыптастырылады.

Үшінші тәсілдің артықшылығы оның жоғары икемділігінде және тараптардың шынайы ерікке байланыстырылуында. Мысалы, егер кәсіпкерлік ұйым тауарды ешқашан нөлдік бағамен сатқысы келмейтінін дәлелдесе, сот

келісімнің жоқтығын мойындауы мүмкін. Алайда шешімдердің болжанбауы және дәлелдеу шығындарының жоғарылауы бұл тәсілдің басты кемшілігін құрайды. Әрбір олқылықтан зардап шеккен тарап нақты нормаға сүйенбестен, екінші тараптың «айқын» қателігі мен адалсыздығына сотты сендіруі керек. Сондықтан, талдау көрсеткендей, қазіргі заманғы зерттеулер мен халықаралық бастамалардың көпшілігі екінші тәсілге, яғни белгілі бір шарттар мен ерекшеліктермен теріске шығарылатын атрибуция презумпциясына сүйенеді.

Баяндалғанды ескере отырып, Қазақстан Республикасының заңнамасына теріске шығарылатын атрибуция презумпциясының құрылымын енгізу ұсынылады. Мұндай тәсіл ұлттық құқықтық тәртіптің ерекшеліктерін ескере отырып, ЮНСИТРАЛ актілерінде және көшбасшы мемлекеттердің құқығында әзірленген үздік шешімдерді ала отырып, оларды бейімдеуді көздейді. Сонымен қатар, тәуекелдерді мақсатты бөлу қажет, олардың көпшілігі техникалық процестерді объективті бақылайтын және ақаулардың алдын алуға қабілетті тарапқа жүктелуі керек. Бұл ретте екінші тарапқа электрондық мәмілелерге қатысу кезінде ақылға қонымды және негізгі сақтық шараларын сақтау міндеттері жүктеледі.

Салыстырмалы-құқықтық тұжырымдар, ҚР Азаматтық кодексінің қағидаттарын жүйелі түсіндіру (адалдық презумпциясы, формальдылықтан нақты еріктің басымдығы, құқықты теріс пайдалануға жол бермеу) әдіснамалық тұрғыдан мұндай құрылым отандық құқық қағидаттарымен үйлесетінін көрсетеді.

Сондықтан, ҚР Азаматтық кодексіне автоматтандырылған жүйелермен жасалатын мәмілелерді арнайы реттейтін жаңа норма енгізу қажет деп санаймыз. Мысалы, ҚР АҚ 4-тарауын (мәмілелер) 147-2-бап. «Автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау» деп толықтырып, оны былайша баяндауға болады:

«1. Осы Кодексте немесе тараптардың келісімінде өзгеше көзделмесе, ақпараттық жүйе, бағдарламалық құрал немесе өзге де автоматтандырылған жүйе арқылы автоматты режимде қалыптастырылған және жіберілген электрондық хабарлама, оферта, акцепт не өзге де заңдық маңызы бар ерік білдіру оны тиісті мақсатта пайдаланатын тұлғаның (жіберушінің) атынан жасалған деп есептеледі,

Автоматтандырылған жүйенің әрекеттері жіберушінің ерік білдіруімен қамтылады деп ұйғарылады.

2. Осы баптың 3-5-тармақтарында өзгеше көзделмесе, жіберушінің ақпараттық жүйесі мен қарсы тараптың ақпараттық жүйесі арасында заңдық маңызы бар хабарламаларды автоматтандырылған түрде алмасу нәтижесінде жасалған мәміле бойынша азаматтық құқықтар мен міндеттер жіберушіде туындайды.

3. Егер заңдық маңызы бар хабарлама үшінші тұлғалардың санкцияланбаған араласуының, оның ішінде ақпараттық жүйені бұзудың, зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді енгізудің немесе қол жеткізуді құқыққа қайшы пайдаланудың салдарынан қалыптасқаны дәлелденсе және жіберуші мұндай араласудың алдын алу үшін ақылға қонымды және жеткілікті шаралар қабылдаған болса, мұндай хабарлама жіберушіге атрибуцияланбайды.

Бұл жағдайда осындай хабарлама негізінде жасалған мәміле жіберушінің еркі бойынша жасалған деп есептелмейді.

4. Автоматтандырылған ақпараттық жүйеден заңдық маңызы бар хабарламаны алған тарап (адресат), егер айқын техникалық қате болмаса, мұндай хабарлама жіберушінің еркін білдіреді деп есептеуге құқылы.

Мәміленің мән-жайларын және адресатқа қолжетімді ақпаратты ескере отырып, ақылға қонымды сақтық танытқан тұлға үшін анық байқалатын қате айқын техникалық қате деп танылады.

Егер адресат мұндай қатенің бар екенін білген немесе тиісті сақтық танытқанда білуге тиіс болған болса, ол мұндай хабарламаға сүйене отырып құқықтық салдар туындатуға құқылы емес. Мұндай жағдайда жіберуші мәмілені жасалмаған немесе жарамсыз деп тануды осы Кодексте көзделген тәртіппен талап етуге құқылы.

5. Адамның қатысуынсыз басқа тарапқа тікелей өзара іс-қимыл жасау мүмкіндігін беретін автоматтандырылған ақпараттық жүйені пайдаланатын жіберуші жекелеген әрекеттердің автоматты түрде жүзеге асырылғанын негізге ала отырып қана мәміле жасалмады деп мәлімдеуге құқылы емес.

Мұндай жағдайда автоматтандырылған жүйенің дұрыс және сенімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету міндеті жіберушіге жүктеледі.

Сонымен бірге, осы баптың 3 және 4-тармақтарында көзделген негіздер болған кезде, жіберуші аталған тармақтарға сілтеме жасауға құқылы.

Осы баптың 3 және 4-тармақтарында көрсетілген мән-жайларды дәлелдеу ауыртпалығы оларға сілтеме жасайтын тарапқа жүктеледі.»

Баптың мұндай ұсынылып отырған мәтіні атрибуция презумпциясын нақты белгілейді және екі негізгі «санкцияланбаған араласу» және «айқын техникалық қателік» ерекшелікті егжей-тегжейлі реттейді, сондай-ақ шарттық тетіктер, жария автоматтандырылған оферталар және дәлелдеу ауыртпалығы туралы қосымша ережелер қамтылады. Ұсынылған норманың негізгі элементтерін қарастырсақ.

«Хабарламаны жіберуші» деп аталатын жүйені пайдаланушы тұлғаның ерік білдіруі автоматты хабарлама деп ұйғарылады. Бұл термин ЮНСИТРАЛ актілеріндегі бастамашы ұғымына жақын [17]. Ол жүйе тұлғаның өзі белгілеген алгоритмдер бойынша әрекет ететін немесе сол тұлғаның атынан үшінші жақ орнатқан, баптауларын жасаған жағдайларды қамтиды (мысалы, заңды тұлға үшінші тараптың автоматты тарату бағдарламалық шешімін пайдаланады). Барлық осындай жағдайларда құқықтық салдарды жүйе оның мүдделері үшін жұмыс істейтін субъект көтереді. Осылайша, тарап ақпараттық жүйенің автоматты әрекеттеріне сілтеме жасай отырып, шарттан жалтаруы мүмкін ықтимал олқылық жойылады. 2-тармақтың нормасы бастамашыға (жүйе пайдаланушысына) өзінің автоматтандырылған жүйесімен жасалған мәміле бойынша құқықтар мен міндеттерді тікелей жүктейді, бұл 2005 жылғы БҰҰ Конвенциясының 12-бабына сәйкес келеді [12] және АҚШ-тың «Электрондық мәмілелер туралы» Бірыңғай Заңының түсініктемесіне толықтай сәйкес келеді: «адамның қатыспауы еріктің қалыптасуына кедергі келтірмейді - ерік машинаны бағдарламалау мен пайдаланудан туындайды» [141], [94]. Егер тараптар өзгеше

тәртіп белгілемесе, автоматты оферта немесе акцепт тиісті тараптың ерік білдіруі ретінде қарастырылып, оны өзі жіберген хабарлама сияқты құқықтық міндеттемелермен байланыстырады.

Пайдаланушының өзі киберқауіпсіздікке қатысты тиісті сақтық шараларын қабылдаған жағдайда, егер хабарлама үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттері (қасақана бұзу, зиянды кодты енгізу, жүйеге рұқсатсыз кіру) нәтижесінде туындаса, пайдаланушының мұндай хабарламамен байланысы жоқ деп көзделеді. Бұл тармақ сыртқы араласу қаупін жіктейді, егер хабарлама іс жүзінде бастамашының еркімен емес, теріс пиғылды тұлғалармен жасалса, оны бастамашының еркі деп санауға негіз жоқ.

Алайда осындай ерекшелікпен теріс пиғылды пайдаланудың алдын алу үшін, егер жүйені бұзу бастамашының өрескел абайсыздығынан туындаса (мысалы, сервердегі өте қарапайым «1234» паролі), онда жүйені пайдаланушыны мәміленің салдарынан толықтай босату әділетсіз екендігі анықталады. Бұл тәсіл ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңының 13-бабының ережелеріне сәйкес келеді, яғни егер адресат оның бастамашыдан емес екендігі туралы уақтылы хабарлама алса немесе адресат заңсыз қолжетімділік туралы білсе немесе білуі керек болса, онда хабарлама бастамашыдан келді деп есептелмейді [12]. Бұл дегеніміз, заңсыз ұсталып алынған хабарламаға негізделген келісім бастамашының еркімен жасалмайды (еңсерілмейтін күштің баламасы). Бұл цифрлық айналымға қатысушыларды киберқауіпсіздіктің негізгі шараларын қамтамасыз етуге ынталандырады, әйтпесе араласу тәуекелі оларға жүктелуі мүмкін екенін біледі. Ұсынылған норма тарапты жүйенің айқын ақауы нәтижесінде жүктелген мәміле бойынша міндеттерден қорғауды енгізеді. Аномалияның айқындығы шешуші өлшемшарт болып табылады, яғни әдеттегі жағдайларда адал адресатқа айқын болатын хабарламадағы қисынсыздықтар немесе ауытқулар. Егер қарсы тарап хабарламаны ала отырып, оның анық ақауы бар екенін білсе немесе білуі тиіс болса (мысалы, тауардың бағасы 100,000 теңгенің орнына 100 теңге деп көрсетілсе, бұл анық ақылға қонымсыз жағдай), онда бастамашы мәмілені мойындамауға қол жеткізуге құқылы. Жағдайдың сипатына байланысты оның салдарын не шарттың жасалмауы (елеулі ережелер бойынша нақты келісімнің болмауы), не дауласу (ерік кемшілігіне байланысты мәмілені жарамсыз деп тану) ретінде жіктеуге болады. Біз айқын алшақтау болған жағдайда мәміле жасалмады деп тану тұжырымдамасын анағұрлым дұрыс деп санаймыз: егер ақаулар қарсы ерік білдірулердің мәміленің елеулі ережелері бойынша бір-біріне объективті түрде сәйкес келмеуіне әкеліп соқтырса, заң бойынша шарт жасалмайды. Бұл ҚР Азаматтық кодексінің жалпы нормаларына сәйкес келеді. Мысалы, ҚР АҚ 395-бабы елеулі ережелер бойынша келісімнің болмауы шарттың жасалмағанын білдіреді деп көрсетеді.

Баламалы тәсіл ретінде мәмілені жасалды деп танып, оны жаңылысу негізінде (ҚР АҚ 159-бабы) даулау ұсынылуы мүмкін. Алайда бұл үлгі тиімді емес деп пайымдаймыз, өйткені ол тараптан белсенді талап қоюды және сот тәртібімен жарамсыз деп тануды талап етеді. Ал мәміле жасалмады деп тану режимі 4-тармақта көзделген талаптар дәлелденген жағдайда міндеттемелерді автоматты түрде жояды. Әрине, бұл ретте бастамашы адресаттың айқын қателік

туралы білгенін немесе білуге тиіс болғанын дәлелдеуге міндетті (7-тармақ). Егер ақау жасырын сипатта болып, объективті түрде анықталмаса, тәуекел бастамашыға жүктеледі. Қарсы тарапқа көрінбейтін ішкі алгоритмдік қателікке сілтеме жасау арқылы мәміледен бас тарту мүмкін емес.

Мұндай тәсіл 2005 жылғы БҰҰ-ның Халықаралық шарттарда электрондық хабарламаларды пайдалану туралы Конвенциясының 14-бабының бағытына, сондай-ақ Сингапур мен АҚШ-тың электрондық мәмілелер туралы актілеріне сәйкес келеді; аталған құжаттар айқын автоматты қателіктерді тек қарсы тарапты дереу хабардар ету шартымен түзету немесе жою мүмкіндігін көздейді [12], [94], [128].

Ұсынылған норма тараптардың ерік автономиясын таниды. Олар автоматтандырылған алмасу кезінде хабарламаларды тексеру мен растаудың арнайы рәсімдері туралы келісе алады. Егер мұндай рәсім (мысалы, бақылау кодтарымен алмасу, екі сатылы аутентификация, хабарлама деректерімен электрондық алмасу) белгіленсе және тиісті түрде орындалса, онда бастамашының хабарламаның оның еркіне сәйкес келмеуіне сілтеме жасауға құқығы жоқ. Тексеру және растау рәсімі атрибуция мәселесін шешеді. Бұл ереже келісілген хаттамаларды орындауға ынталандырады және олардан ауытқу қаупін азайтады. «Электрондық коммерция туралы» ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңының 13-бабында көзделгендей, егер адресат келісілген растау әдісін дұрыс қолданса, ол хабарламаны түпнұсқа деп санауға құқылы [17]. АҚШ-тың электрондық мәмілелер туралы Бірыңғай Заңының (UETA) §9-ы сонымен қатар атрибуцияны «қауіпсіздік рәсімінің тиімділігін қоса алғанда, кез келген тәсілмен» дәлелдеуге мүмкіндік береді және мұндай рәсімді орындамау қателік қаупін оны бұзған тарапқа жүктейді деп нақтылайды [94]. Кәсіпкер өзінің қатысуынсыз, сайттағы жария ұсыныс, интерактивті экран нысаны немесе өзін-өзі орындайтын келісім арқылы мәмілелер жасау мүмкіндігін алдын ала жасаған жағдайлар арнайы ескертіледі. Жария оферта орналастыру немесе мәмілелер жасау үшін электрондық алаң беру арқылы кәсіпкер оларды автоматты режимде жасасуға ерік білдірді. Осылайша, теріс пиғылды пайдалану ескерілмейді.

Алайда мұндай жағдайларда, мысалы, интернет-дүкен жүйесінің бұзылуы немесе бағаның айқын әрі өрескел қате көрсетілуі орын алса, бастамашы ҚР АҚ 147-2-бабының ұсынылып отырған мәтінінің 3 және 4-тармақтарында көзделген негіздер бойынша қорғау құқығын сақтайды.

Айта кетейік, «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңында қарастырылып отырған жағдайда қолданылатын кейбір кепілдіктер көзделген. Мысалы, тауар туралы дұрыс емес ақпарат беру (бағаның өрескел қателігі) тұтынушыға мәмілені бұзуды немесе жарияланған бағамен міндеттемені орындауды талап ету құқығын береді. Ұсынылған норма бейтарап, бірақ іс жүзінде күшті (сатушы) әлсізге (сатып алушыға) зиян келтіріп, өзінің автоматтандырылған жүйелерінен пайда көретін жағдайлардың алдын алады. Бұл «жеке іс-әрекеттерді адам көрмегендіктен ғана шарттан бас тартылмайды» деген халықаралық танылған қағидаға сәйкес келеді [128].

ҚР Азаматтық кодексінің жаңа бабының ұсынылған мәтінінде айрықша мән-жайлардың (араласудың немесе айқын қатенің) болуын көрсететін тарап

оларды дәлелдеуге тиіс екендігі бекітіледі. Бұл қатысушылардың адалдық презумпциясының жалпы құқықтық қағидатын көрсетеді (ҚР АҚ 8-бабы) және логикаға сәйкес, әдетте атрибуция презумпциясы қолданылады, ал оны жоққа шығару дәл сол ерекшелік болып табылады, оны тек осыған мүдделі субъект жүзеге асыруы тиіс. Іс жүзінде бұл мынадай салдарға әкеледі:

– егер сатушы зиянкестік шабуылға сілтеме жасаса, ол құқық бұзушылық фактісін және өз тарапынан ақылға қонымды сақтық шараларының қабылданғанын растайтын сенімді дәлелдер ұсынуға тиіс;

– егер сатушы техникалық ақауға байланысты мәмілені жасалмаған деп тануды талап етсе, ол ақаудың болғанын, сондай-ақ сатып алушының бұл ақауды білгенін немесе білуге тиіс болғанын дәлелдеуі қажет.

Егер сатып алушы тапсырысты жібердім деп мәлімдесе және сатушы оны жоққа шығарса, онда керісінше жағдай орын алуы мүмкін. Содан кейін жіберу және алу фактісін дәлелдеу ауыртпалығы сатып алушыға жүктеледі, ол оқиғаларды тіркеу, поштаны растау және т.б. электрондық журналдарға сүйене алады. Презумпция әдеттегі жағдай бойынша қолданылады және оны жоққа шығару дәлелдеуді қажет ететін ерекше жағдай болып табылады. Мұндай мән-жай ерекшеліктерді жосықсыз өзгертуге жол бермейді. Мысалы, жіберуші (бастамашы) электрондық деректердің сенімді мазмұнын, қайнар көзін және өзгермейтіндігін және дәлелдеменің өзге де цифрлық нұсқаларын анықтау үшін маман және (немесе) сот-техникалық сараптаманы тарту қажет болатынын біле отырып, «вирус» туралы айтылған мәлімдемелердің мәнсіздігін түсінеді.

Сипатталған материалдық-құқықтық құрылымды енгізу ҚР Азаматтық процестік кодексінде түбегейлі өзгерістерді қажет етпейді, бірақ сот тәжірибесінің белгілі бір бағытта дамуын болжайды. Атап өтілгендей, электрондық дәлелдемелер сотта жазбаша (ҚР АПК) қағаз құжаттармен тең дәрежеде рұқсат етілген. Біз бұрынғы жұмысымыздың біреуінде сипаттаған электрондық дәлелдемелерді ұсыну тәжірибесін ескере отырып, соттарды цифрлық із қалыптастыру тізбегін (жүйелік тіркеу журналдары, қызметтік деректер, бақылау сомалары, ЭЦҚ) тексеруге және техникалық ақауларды деректерді бұрмалаудан ажыратуға бағдарлау керек [76]. А.А. Амангельды цифрлық технологиялар туралы процессуалдық және материалдық нормалардың дамуының жалпы векторын талдай отырып, соттар үшін әдістемелік сүйемелдеу қажеттілігін атап көрсетеді [139]. Осыған байланысты, егер олардың түпнұсқалығы куәландырылса, іс жүргізу нормаларын электрондық жазбалардың тұтастығы презумпциясымен толықтырған жөн. Мысалы, керісінше дәлелденгенге дейін оқиғаларды тіркеу журналдары немесе жауапты тұлғаның ЭЦҚ-сымен қол қойылған өзге де цифрлық жазбалар олардың өзгермейтіндігі мен авторлығының бір бөлігі бойынша дұрыс деп танылуы бекітілгені орынды. Алайда тікелей норма болмаса да, соттар дәлелдерді еркін бағалау қағидатына сәйкес электрондық журналдардың шығу тегі мен дұрыстығын сыни тұрғыдан бағалау мүмкіндігінен айырылмайды (ҚР АПК 77-бабы). Бұл ретте, соттарға цифрлық дәлелдемелермен қалай жұмыс істеу керектігін, техникалық сараптаманы қашан тағайындау керектігін, жүйелік сәтсіздікті деректерді бұрмалаудан қалай ажыратуға болатынын түсіндіру қажет

болады. Осы орайда, ҚР Жоғарғы Соты оларды қолданудың халықаралық тәжірибесін көрсете отырып, жаңа нормалар бойынша ұсынымдармен нормативтік қаулы қабылдауы мүмкін.

Сот тәжірибесін талдау Қазақстанда автоматтандырылған жүйелер құқықтық салдарды автоматты түрде туындататын, кейіннен мәміле параметрлерінің айқын ауытқуына байланысты дауланатын жағдайлардың кездесетінін көрсетеді. Мәселен, Technodom интернет-дүкенінің сайтында қате көрсетілген бағаға қатысты тұтынушылық сипаттағы азаматтық дауда Астана қаласының Алматы аудандық соты тауарды қате бағамен сату фактісі орын алмаған деген қорытындыға келген. Сонымен қатар, тапсырыс расталғаннан кейін одан бас тартқаны үшін сатушыдан моральдық зиян өндірілген [142]. Аталған тәсілдің мәні мынада: «айқын аномалия» бастамашыны қате оферта бойынша шартпен байланыстырудан босатуы мүмкін. Егер қарсы тарап жүйенің растауына негізді түрде сеніп әрекет еткен болса, бастамашы адалдық қағидатын бұзудан туындайтын құқықтық салдардан толық босатылмайды.

Басқа даулар тобы параметр қатесімен емес, есептік жазбаны үшінші тарап нақты пайдаланған кезде цифрлық интерфейсті көрсететін әрекеттермен байланысты. Павлодар облыстық сотының 2024 жылғы 3 маусымдағы тауарды Kaspi.kz қосымшасы арқылы сатып алудан туындаған дау бойынша қаулысында жауапкер интернет-дүкенді «жалға» берді және ұсыныстың орналастырылуын және төлемнің қабылдануын бақыламады деп мәлімдеді. Сот міндеттемені орындауды тіркелген аккаунт иесіне жүктеді, бұл сатып алушы үшін мәміле платформа арқылы тиісті түрде жасалғанын және әдеттегідей қабылданғанын көрсетті [143]. Мұндай логика іс жүзінде тіркелген тұлғаға қатысты «штаттық» хабарламалар мен операцияларды атрибуциялау презумпциясын іске асырады және дәлелденген сыртқы араласу болмаған және адресатты уақтылы ақпараттандыру орын алмаған кезде есептік жазбаның бұзылу тәуекелі цифрлық арнаның бастамашысына жүктелетінін атап көрсетеді.

Несиелік қатынастарда атрибуция туралы дау аса өткір болып көрінеді, өйткені мәміле автоматтандырылған режимде қалыптасады және оның салдары борыштық міндеттемеде көрінеді. Е. Брагинаның «First Heartland Jusan Bank» АҚ-ға қатысты ісінде апелляциялық саты банктің ақпараттық жүйесінде сәйкестендіру рәсімдері дұрыс орындалғанына және растау кодтары енгізілгеніне назар аудара отырып, банктік қарыз шартын жарамсыз деп танудан бас тартты, әйтседе талапкер зиянкестердің қашықтықтан қол жеткізуіне сілтеме жасап, техникалық зерттеу материалдарын ұсынды [144].

Қашықтықтан микрокредиттеу туралы істерді қарастырсақ, онда соттар қарыз алушының ерік білдіруін қатаң дәлелдеуді талап ете алады. Даулардың бірінде бірінші сатыдағы сот екінші факторсыз тек бір реттік смс-кодпен расталған электрондық шарт жасасуды сыни тұрғыдан бағалады, ал апелляция міндеттеменің болуы туралы қорытындыны кейіннен ішінара орындаумен байланыстырды [145]. Қарыз алушының қолтаңбасы болмаған кезде және соманың нақты берілгені дәлелденбеген кезде, тіпті кредитор қол қойған шарт мәтіні болған кезде де онлайн-микрокредит бойынша өндіріп алуды жойған Қарағанды облыстық сотының ұстанымы да ерекше назар аудартады [146].

Сот тәжірибесінде байқалатындай, араласу тәуекелдерін заңнамалық деңгейде нақты бөлусіз және цифрлық сәйкестендірудің айқын стандарттары болмаған жағдайда даулар көбіне жүйе жазбасының «дұрыстығын» формальды тексерумен шектеледі. Ал шын мәнінде дәлелдеу пәні тараптың ерік білдіруінің шынайылығы және әдеттегі режимнен ауытқудың себептері болуы тиіс.

Ақырында, атрибуция презумпциясының тәжірибелік жарамдылығы соттың электрондық деректердің шығу тегін және олардың өзгермейтіндігін қалай айқындайтынына тәуелді.

Мәселен, қарыз шарты бойынша борышты өндіріп алу туралы Қарағандыда орын алған дауда кредитор «WhatsApp» мессенджерінде хат алмасуға сілтеме жасаған. Іс қайта қараудың бірнеше кезеңдерінен өтті және түпкілікті бас тарту электрондық хабарламалардың дұрыстығына күмәнданумен және оларды тексерудің сенімді рәсімдерінің болмауымен байланысты болды [146].

А. Жилкибаева ісінде кассациялық сот тыйымдалған мүлікті өткізуге арналған мемлекеттік электрондық платформада өткен аукционның нәтижелерін цифрлық сауда хаттамасындағы кемшіліктерге байланысты жарамсыз деп таныды. Жүйе тиісті әрекетті іс жүзінде орындай алмайтын адамның электрондық қолтаңбасы бар құжатты қалыптастырды [147]. Басқа бір корпоративтік дауда экономикалық сот, керісінше, ЭЦҚ-ның жеке сипатын түсінбейтіндігін көрсетіп, бұрынғы басшыны өзінің қолтаңбасын жаңа директорға беруге міндеттеді, бұл электрондық қолтаңба туралы заңнамаға қайшы. Ұсынылған құрылым үшін аталған мәселе қағидаттық мәнге ие. Материалдық құқықтағы атрибуция цифрлық іздердің іс жүргізу кезіндегі жарамдылығында ғана жұмыс істейтінін көрсетеді, яғни сот операциялар журналдарына, техникалық қорытындыларға және электрондық деректердің тұтастығы мен қайнаркөзін тексерудің басқа құралдарына сүйенуге дайын болуы қажет.

Танылатын «айқын аномалия» мәселесі тек жеке сот актілерінде ғана емес, сонымен қатар платформалық сауданың қызметі барысында да көрінеді. Цифрлық сауда алаңдарындағы қате жағдайларға байланысты жекелеген оқиғаларды біз Kaspi.kz/shop сауда платформасының мысалында талдадық [148]. Біз Kaspi дүкеніндегі жағдай бойынша электрондық сайтта бірнеше рет төмендетілген бағамен көпшілікке арналған оферта орналастырылған жағдайды сипаттадық. Тапсырыс платформа арқылы расталды, содан кейін сатушы күшін жоюды сұрады және іс жүзінде біржақты орындаудан бас тартты. Бұл тәжірибені Technodom ісінің тәсілімен салыстырсақ, онда сот сатушыны тауарды қате бағамен беруге міндеттемеген, бірақ тұтынушының құқықтарын бұзғаны үшін өтемақы өндіріп алған, бұл цифрлық ортадағы қателерді түзетудің алдын ала түсінікті режимінің қажеттілігін көрсетеді [142]. Мұндай режим бір уақытта айқын қатеден пайда табу әрекеттерін тоқтатып, егер жүйені растау қарсы тараптың ақылға қонымды сенімін қалыптастырса, бастамашының жаңылыстыратын байланыс үшін жауапкершілігін сақтауы керек.

Зерттеу нәтижелері цифрлық ортадағы автоматтандырылған әрекеттерді атрибуциялау үшін арнайы азаматтық-құқықтық құрылымның қажеттілігін көрсетеді. Мұндай құрылым классикалық өкілдіктен және электрондық

нысанның жазбаша нысанға қарапайым теңестірілуінен ерекшеленуі керек. Автоматты ақпараттық жүйенің өзіндік құқықсубъектілігі жоқ, бірақ оның әрекеттері ерекше норма-презумпция негізінде азаматтық айналымға қатысушылар үшін құқықтық салдарды тудыруы мүмкін. Жүйе иесінің еркі алдын ала бағдарламалау және алгоритмді іске қосу арқылы көрінеді. Дәл осы ерік білдіру құқықтық атрибуциялауға және қорғауға жатады.

Қорытындылай келе, Қазақстан заңнамасы қарастырылған мәселенің барлық аспектілерін толық қамтымайтынын тағы да атап өтеміз. Мәмілелердің электрондық нысаны және электрондық құжаттардың заңды күші танылғанғанымен, автоматтандыру қателіктерін кімге жатқызу және кибершабуыл қаупін кім көтеретіні туралы ережелер жоқ. Бұл белгісіздік пен пікірталасқа негіз тудырады. Азаматтық құқықтың жалпы қағидаттары (адалдық, парасаттылық, құқықты теріс пайдалануға жол бермеу) мұндай дауларды шешудің жалпы нұсқаулығын белгілейді, бірақ арнайы атрибуция құрылымынсыз оларды қолдану әртекті болып қалуы мүмкін.

Осы орайда, доктриналық және нормативтік нақтылау қажеттілігін М.К. Сулейменов (азаматтық заңнаманы цифрландыру контекстінде) [28], С.К. Идрышева («цифрлық кодификация» және электрондық төлемдердің қайшылықтары туралы пікірталаста) [30], [138], сонымен бірге Н.С. Нусипжанов, Е. Юхневичюс және А. С. Кошкинбаева (салыстырмалы түрде азаматтық құқықты цифрландыруды талдау) [140] сынды беделді цивилист-ғалымдар алға тартады.

Халықаралық тәсілдерге сәйкес (ЮНСИТРАЛ, АҚШ, Сингапур және т.б.) теріске шығарылатын презумпцияның құрылымы кең тараған қолданысқа ие, яғни егер өзгеше көзделмесе, автоматты хабарлама жарамды болып саналады және тарапқа жанастырылады, бірақ жалпы ережеден кейбір ерекшеліктер (айқын қателік кезінде мәмілені жою; дәлелденген сыртқы араласу кезінде мойындамау) қарастырылуы мүмкін.

Қазақстандық құқық отандық доктринаны және цифрлық жетілу деңгейін ескере отырып мұндай құрылымды бейімдеуі тиіс. ҚР Азаматтық кодексті нүктелік жаңғырту, атап айтқанда, біз ұсынған 147-2-бапты аталмыш Кодекске енгізу қажет. Сонымен қатар, атрибуция презумпциясын заңнамалық деңгейде бекітіп, оны теріске шығару негіздерін, атап айтқанда, «рұқсат етілмеген араласу» мен «айқын аномалия» жағдайларын, сондай-ақ соған байланысты мәселелерді (верификацияның шарттық рәсімдері, жария автоматтандырылған мәмілелер, дәлелдеу ауыртпалығы) кешенді түрде реттеу қажет.

Осылайша, автоматтандырылған процестерді басқаратын адам олардың дұрыстығы мен қауіпсіздігіне тиісті түрде «қамқорлық» жасауы керек. Бұл ретте адал қарсы тарап орындаудан ерікті түрде бас тартудан қорғалады. Сонымен қатар, сапалы ақпараттық-техникалық инфрақұрылымға инвестиция салған тарап сыртқы араласу нәтижесінде туындаған алаяқтық әрекеттер мен техникалық ақауларға қатысты құқықтық қорғауға ие болуы тиіс. Ұсынылған реттеу мәміле нысаны, оның жарамсыздығы және жауапкершілік туралы ҚР Азаматтық кодексінің қолданыстағы нормаларымен үйлеседі, ҚР Азаматтық процестік кодексті түбегейлі қайта қарауды немесе арнайы құқықтық актілерді

кабылдауды талап етпейді. Сонымен бірге, мұндай құқықтық реттеу бизнестің мүдделерін (электрондық шарттардың болжамдылығы мен тұрақтылығы) және тұтынушылардың мүдделерін (айқын қателіктерді теріс пайдалануға жол бермеу) теңгерімді түрде ескереді.

Осылайша, ұсынылған үлгі тәуекелдерді оларды болдырмау немесе бақылау мүмкіндігіне қарай тараптар арасында бөліп, адал мінез-құлықты ынталандырады.

2.3 Электрондық өзара іс-қимыл жағдайында шарт жасау кезін айқындау және электрондық акцепт өлшемшарттары

Электрондық хабарламалармен алмасу Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы үшін өзара байланысты екі мәселені туындатады - 1) егер келісім электрондық құралдармен білдірілсе, шартты қашан жасалған деп санау керек және 2) қандай жағдайларда автоматтандырылған растаулар мен өзге де іске қосу сигналдары оферта мен акцепттің классикалық үлгісі шеңберінде акцепт ретінде саралануы мүмкін. Негізгі міндет электрондық акцепт алу өлшемшартын рәсімдеу болып табылады, атап айтқанда, шарт жасасу сәті хабарламаны жіберу фактісімен және субъективті мәтінді оқумен емес, келісілген байланыс арнасында алу үшін хабарламаның объективті қолжетімділігімен, яғни оференттің бақылау саласына кіруімен айқындалуы тиіс. Біздің ойымызша, бұл тәсіл технологиялық тұрғыдан бейтарап, дәлелдену барысында қайта жаңғыртыла алады және акцепт алу туралы ҚР Азаматтық кодексінің диспозитивті ережелеріне сәйкес келеді.

Электрондық өзара әрекеттесу кезінде шарт жасасу сәтін айқындау ерік білдіруді жеткізу, коммуникация тәуекелдерін бөлу және шарттың құқықтық жай-күйінің айқындылығын қамтамасыз етудің мәселесі болып табылады.

Отандық әдебиеттерде электрондық мәмілелер мен электрондық ерік білдірудің азаматтық-құқықтық сипаттамасының үзіктілік сипатына баса назар аударылады. Атап айтқанда, электрондық хабарламалар үшін нақты азаматтық-құқықтық «негіздің» болмауы құқықтық маңызы бар сәт - келісімді жеткізу сәті туралы дауларды тудырады [149]. Электрондық ортада (электрондық поштада, интернет-платформаларда, жеке кабинеттерде және т.б.) оферта мен акцепттің классикалық ережелері автоматтандырылған өңдеумен және «шекаралық» ақаулармен тоғысады. Алдыңғы бөлімшеде автоматтандырылған жүйелердің әрекеттерін субъектілерге қалай атрибуциялауға болатындығы көрсетілген. Ал осы бөлімшеде біз келісімшарттың электрондық ортада қашан жасалғанына және электрондық (оның ішінде автоматтандырылған) акцептті қалай саралау қажеттілігіне назар аударамыз.

Белгілі болғандай, міндеттемелік құқықтың классикалық теориясына және ҚР Азаматтық кодексінің жалпы ережелеріне сәйкес (395-398-баптары), шарт акцептант жіберген акцептті оферент қабылдаған сәтте пайда болады.

Шарттық байланыстың пайда болуын ұсынушыға келісімді жеткізумен байланыстыратын осындай тәсіл отандық доктринада дәйекті түрде зерттелген. Акцепт тек ұсыныс берушіге жеткен жауап ретінде ғана құқықтық маңызға ие

болады, бұл байланыс тәуекелдерін дұрыс бөлуге мүмкіндік береді [150]. Алу теориясы дәстүрлі поштаға қолданылатын және лездік байланыс арналарымен нашар үйлесетін «жіберу теориясымен» салыстырылады [151]; [152]. Халықаралық деңгейдегі актілер де (мысалы, Вена Конвенциясы, 18-бап. Офертаның акцепті, акцепттің күшіне ену сәті) мұндай коммуникациялар үшін акцепттің күшіне енуін келісім білдірудің оферентке жеткен сәтімен байланыстыратын тәсіл басымдыққа ие [131].

Бұрын жүргізілген зерттеуде «электрондық мәміле» мен «электрондық нысан» ұғымдарын ажырату шарттың жасалу сәті мен оның нысаны мәселесін теориялық тұрғыдан бөлек қарастыруға мүмкіндік беретіні негізделген. Электрондық нысан жазбаша нысанның түрі ретінде қарастырылады, ал келісімге қол жеткізудің және тараптардың ерік білдіруінің бекітілген сәті осы жерде шешуші рөл атқарады [72]. Сондықтан, электрондық байланыс үшін акцептті алу өлшемшартын енгізу аса үлкен қажеттілік, оны келісілген байланыс арнасында ұсыныс берушіге қабылдаудың объективті қолжетімділігі арқылы жүзеге асыруға болады.

Акцептті алу өлшемшарты электрондық коммуникациялар үшін айрықша маңызға ие, өйткені олардың сипаты жылдамдығы мен тараптардың күтуі тұрғысынан дәстүрлі пошталық алмасуға қарағанда телефон немесе факсимильдік байланысқа анағұрлым жақын. Негізгі мәселе – келісім білдіруді жөнелту фактісінде емес, оның адресатқа жеткізілуінде (немесе келісімнің алынуында) [151].

Осы бөлімшенің мақсаттары үшін электрондық акцептті алу деп келісім білдіруді қамтитын электрондық хабарламаның оферент көрсеткен немесе тараптар келіскен электрондық мекенжайға (не ақпараттық жүйеге) объективті түрде қолжетімді болған сәтін, яғни оның оференттің бақылау саласына енген уақытын түсіну қажет [153; 154; 155]. Алу фактісі хабарламамен іс жүзінде танысумен теңестірілмейді: құқықтық салдар адамның оны нақты оқығанына емес, хабарламаның қолжетімді болуына байланысты туындайды. Электрондық сауда жағдайында бұл мәселе автоматтандырылған өңдеумен (сервердің адамның қатысуынсыз қабылдауы), уақыт белгілерінің жүйелік тіркелуімен және «шекаралық» техникалық ақаулармен (спам-сүзгілердің жұмысы, сервердің уақытша қолжетімсіздігі, хабарламаның бүлінуі) күрделене түседі.

Англо-саксондық құқықтық дәстүрде электронды делдалдық арқылы жүзеге асырылатын немесе іс жүзінде жедел, лезде болатын байланыс үшін «алу» логикасы концептуалды түрде Entores Ltd-ге vs Miles Far East Corporation (1955) ісінде бекітілген. Бұл дау бойынша сот телекс-хабарламаларына «пошта ережесін» қолданудан бас тартты және келісімшарт жасасу сәтін ұсыныс берушінің акцептіне қол жеткізу фактісімен байланыстырды. Осылайша, адресаттың бақылау саласына кіргенге дейін хабарламаның «келіп түспеу» тәуекелі акцептантқа жүктелсе, ал жүйеге кіргеннен кейін ол адресатқа ауысады. Мұндай үлгі ұсынылған электрондық акцепттің техникалық қолжетімділік өлшемшартына тікелей сәйкес келеді [156].

Аталған сот ісіндегі ереже электрондық поштаға және хабарлама алмасуға да жақсы көшіріледі. Бұл ретте құқықтық маңызы бар сәт ретінде акцепттің

оференттің ақпараттық жүйесіне түсуі және ақпаратты шығарып алу үшін объективті қолжетімді болуы танылады, ал «Жіберу» батырмасын басу фактісі шарттың жасалу сәтін айқындамайды. Сондықтан, «бақылау саласына ену» өлшемшарты техникалық бейтарап формула ретінде ыңғайлы. Электрондық пошта үшін мұндай сәт, әдетте, адресаттың пошта серверінің хабарламаны қабылдап, оны пайдаланушы немесе корпоративтік жүйе алып (өшіріп) тастай алатын пошта жәшігіне орналастырумен айқындалады.

Жеке кабинет немесе цифрлық платформа жағдайында балама ретінде хабарламаның не тиісті оқиғаның адресаттың аккаунтында тіркелуі және оған интерфейс арқылы қол жеткізу мүмкіндігінің қамтамасыз етілуі танылады. API арқылы өзара әрекеттесу жағдайында сұрау мен жауаптың жүйелік журналдарда тіркелуі және алынған нәтижеге оны әрі қарай өңдеу үшін қолжетімділіктің қамтамасыз етілуі шешуші мәнге ие. Мұндай тәсіл тәуекелдерді дәйекті түрде бөлуге мүмкіндік береді: хабарлама адресат жүйесіне түскенге дейін тәуекел жіберуші тарапта (қате мекенжай, жіберу процесіндегі ақау, провайдердегі ақаулар) болады, ал хабарлама адресаттың бақылау саласына енгеннен кейін тәуекел адресатқа өтеді (тексерілмеген пошта жәшігі, ішкі ұйымдастырушылық кідірістер, корпоративтік желі ішіндегі маршруттау қатесі). Осы логика алу туралы «түбіртек» хабарламасының бірқатар жүйелерде бақылау саласына ену сәтін растау құралы ретінде неге маңызды екенін түсіндіреді. Алайда мұндай түбіртек акцепттің мазмұнын алмастырмайды және оның орнын баспайды.

Қазақстан Республикасының құқығында негізгі ереже ҚР АҚ 397-бабында тұжырымдалған, оған сәйкес егер офертада акцепт үшін мерзім белгіленген болса, акцептті оферент осы мерзім шегінде алған кезде шарт жасалды деп есептеледі. Көрсетілген мерзім болмаған кезде пайдаланылатын байланыс құралдарын ескере отырып, ақылға қонымды мерзімде алынған акцепт қолданылады. Тараптар мәмілені жасау сәтінің басқа өлшемшартын анықтай алады. Бірақ арнайы ережелер болмаған жағдайда, акцепт алу туралы ереже қолданылады.

Шарт жасасу нүктесі ретінде акцептті алу сәтін таңдау тек теориялық қана емес, сонымен қатар тәжірибелік маңызы бар. Әдетте, оферта мен акцептті қайтарып алу мүмкіндігінің шекаралары, акцепт үшін мерзімдердің сақталуын бағалау, жеке құрылымдарда кездейсоқ жойылу немесе бүліну қаупін бөлу, сондай-ақ өзара міндеттердің туындау сәтін анықтау тікелей өзара байланысты. Процестік аспектіде мәміле жасасу сәтін белгілеу құқық бұзушылықтың басталу уақытын анықтауға және соған байланысты талап қою мерзімінің өтуін есептеуге негіз болады.

Электрондық ортада аталған құқықтық салдар қағаз құжаттармен алмасу жағдайындағыдай «материалдық» сипатта туындайды. Айырмашылық тек алу сәтін дәлелдеудің техникалық іздерге және тараптар келісілген байланыс арнасына сүйенуді талап етуінде. Сондықтан, электрондық хабарламаларға қатысты «оларды алу» ұғымының мазмұнын нақтылау техникалық мәселе емес, ҚР Азаматтық кодексінің мағынасында шарттың құқықтық мәртебесінің айқындылығын қамтамасыз етудің құралы болып табылады. Акцепттің анықтамасы мен оны білдіру нысанын белгілейтін ҚР АҚ 396-бабы бұл мәселеде

негізгі норма болып саналады. Аталған баптың 1-тармағына сәйкес, оферта жіберілген тұлғаның оны толық әрі сөзсіз қабылдағаны туралы жауабы акцепт деп танылады. Сонымен қатар, акцепт оферентке белгіленген мерзімде (397-баптың 2-тармағы) не, мұндай мерзім көзделмеген жағдайда, дереу немесе ақылға қонымды мерзім ішінде алынуға тиіс. Маңызды ереже ҚР АҚ 396-бабының 3-тармағында бекітілген: егер заңда немесе офертаның өзінде өзгеше көзделмесе, оферта алған тұлғаның онда көрсетілген шарттарды орындауға бағытталған іс-әрекеттері (тауарларды жөнелту, қызмет көрсету, төлем жасау және т.б.) акцепт ретінде танылады [157]. Бұл норма конклюденттік акцепт жағдайларын, оның ішінде электрондық коммерциядағы жағдайларды да қамтиды (мысалы, қызметті ұзартуға арналған ұсынысты қабылдау актісі ретінде төлемнің автоматты түрде есептен шығарылуы).

Сандық ортадағы конклюденттік акцепт әсіресе жиі кездеседі және «әрекет жасау сәті» мен «әрекет туралы ақпарат алу сәті» арасындағы нақты айырмашылықты қажет етеді. Бірқатар жағдайларда (төлем, интерфейсте растау, «Төлеу/Растау» батырмасын басу) әрекет сатушының немесе платформаның ақпараттық жүйесінде жасалады және ұсыныс берушіде тікелей тіркеледі. Мұнда акцептілеу кезі іс жүзінде оферент жүйесіне түскен тиісті оқиға орын алған уақытпен сәйкес келеді.

Басқа жағдайларда (тауарды тиіп-жөнелту, қызмет көрсету) іс-әрекет оференттің ақпараттық жүйесінен тыс жасалуы мүмкін және оның жасалғаны туралы ақпарат жеткізілгеннен (алынғаннан) кейін ғана ол үшін құқықтық маңызға ие болады. Сондықтан, электрондық айналым үшін конклюденттік акцептті «алынған» ерік білдірудің бір түрі ретінде қарастырған пайдалы. Тиісінше, оферент оферта шарттарының орындалуы туралы ақпаратқа, оның ішінде жүйеге жазба, хабарлама, төлем провайдерінің растамасы арқылы қол жеткізген сәт шешуші болып қала береді. Бұл тәсіл ҚР АҚ 396-бабын техникалық қолжетімділік өлшемшартымен үйлесімді етеді және әрекет жасалған, бірақ оферент үшін акцепт объективті түрде әлі қолжетімді емес кезде фикциядан аулақ болуға мүмкіндік береді.

Консенсуалды және нақты мәмілелерді ажырату электрондық жағдайларды дәлірек сипаттауға көмектеседі. Нақты мәмілелер үшін жасасу кезі мен орындалу кезі сәйкес келеді және құқықтық әсер затты, ақшаны немесе басқа игілікті нақты беру кезінде пайда болады. Электрондық коммерцияда ұқсас әсер төлемнен кейін бірден цифрлық контентті немесе активті ұсыну кезінде байқалады. Тәжірибелік тұрғыдан алғанда, «жасау» және «орындау» бір уақытта дерлік орын алады. Бірақ теориялық тұрғыдан, егер орындау автоматты түрде басталса да, келісімшарттық байланыстың пайда болу кезі ұсынушыға келісімнің (акцепттің) қолжетімділігінің қайта жаңғыртылу өлшемшарты бойынша анықталуы керек [72]. Сондықтан, электрондық төлем рәсімдерін, қолжетімділікті беру мен жазылымды белсендіру процестерін жобалау кезінде акцептті тіркеу фактісі мен міндеттемелерді орындауды іске қосу кезі тексерілетін техникалық із қалдыратындай етіп ұйымдастырылуы тиіс. Сонымен бірге, мұндай тіркеу таза ақпараттық сипаттағы «түбіртектермен» шатастырылмауы қажет.

Мәміле нысаны мәселесін электрондық хабарламаларға қатысты құқықтық салдардан айқындап ажырату маңызды. ҚР АҚ 152-бабының 1-1-тармағына сәйкес мәміленің жазбаша нысаны қағаз жеткізгіште де, электрондық нысанда да жүзеге асырылуы мүмкін [158]. ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжат «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңының 7-бабының 1-тармағына сәйкес қол қойылған қағаз құжатқа теңестіріледі.

ҚР АҚ 152-бабының 2-тармағы мәміленің тараптар немесе олардың өкілдері қол қоюы арқылы жасалуын талап етеді, сондықтан «таза» электрондық нысанда мәміле жасау үшін, жалпы қағида бойынша, ЭЦҚ қажет. Ал ЭЦҚ-сыз электрондық пошта немесе мессенджерлер арқылы хат алмасу шарт талаптарын келісуді дәлелдеуі мүмкін, алайда кейіннен тиісті рәсімдеу жүргізілмесе, ол қол қойылған жазбаша құжатпен құқықтық тұрғыдан теңестірілмейді [159; 160; 161].

Азаматтық-құқықтық саралау үшін электрондық өзара әрекеттесудің екі инфрақұрылымын түбегейлі ажырату маңызды: 1) ЭЦҚ қолдана отырып электрондық құжат айналымы (ЭҚА) және 2) бейресми электрондық хат алмасу. ЭҚА режимінде заң электрондық құжатты жөнелту және алу сәтіне қатысты арнайы ережелерді белгілейді. Атап айтқанда, электрондық құжат телекоммуникациялық желілер арқылы берілген сәттен бастап жөнелтілген болып есептеледі, ал алынған құжат адресаттың ақпараттық жүйесінде тіркелген кезден бастап алынған деп танылады. Жүйе жөнелтушіге құжаттың алынғаны туралы куәлік (түбіртек) жібереді, ал мұндай куәлік болмаған жағдайда құжат алынбаған деп есептеледі [15]. Бұл үлгі құқықтық маңызы бар алмасудың сенімділігін қамтамасыз етеді, алайда ол тараптар келісіп пайдаланатын ЭҚА жүйелері шеңберінде ғана қолданылады.

«Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» туралы ҚР Заңында бекітілген электрондық құжатты жөнелту, алу және түбіртектеу туралы ережелер заң шығарушының құқықтық маңызды әсерді адресат жүйесіндегі оқиғаны объективті тіркеумен қалай байланыстыратынын көрсетеді. Құжатты желі арқылы беру оны алумен тең емес. Адресаттың ақпараттық жүйесінде кіріс құжаттың тіркелуі және құжаттың алынғаны туралы түбіртектің қалыптастырылуы құқықтық мәнге ие. Мұндай тәсіл «хабарлама жетті ме» деген дауларды едәуір азайтады, өйткені ол жүйелік журналдар арқылы тексеруге болатын объективті техникалық із қалдырады. Бірақ бұл режим тараптардың алдын ала келісілген инфрақұрылымына негізделеді: ЭҚА-ның бірыңғай ережелері мен форматтары, қолтаңбаны сәйкестендіру тетіктері және түбіртектердің міндеттілігі көзделуге тиіс.

ЭЦҚ-сы жоқ қарапайым электрондық хат алмасу үшін «іс жүргізу рәсімі» жоқ. Тараптар мұндай хат алмасуға стандартталған түбіртектерді қолдануға міндетті емес, ал техникалық іздер провайдерлер, кәсіпорын серверлері және пайдаланушылар құрылғылары арасында бөлінеді. Бұл техникалық қолжетімділік өлшемшартының тәжірибелік құндылығын түсіндіреді. Атап айтқанда, ол нақты технологияға (ЭЦҚ) байланысты қажет етпейді, бірақ сотқа кез келген деректер бойынша, мысалы, хат тақырыптары, хабарлама сәйкестендіргіштері, корпоративтік сервер журналдары, платформа оқиғалары, API логиндері бойынша хабарламаның адресат жүйесіне түсуінің дәлелдерін

бағалауға мүмкіндік береді. Кәсіпкерлік айналымда тараптар түбіртектердің міндеттілігін шартты түрде белгілеп, хабарламаны алу сәтін белгілеу үшін қандай растаулар жеткілікті деп есептелетінін көрсете отырып, хат алмасу режимін ЭҚА-ға жақындатуға құқылы. В2С жағдайлары үшін мұндай ескертпелер тұтынушының жағдайының нашарлауына тыйым салуды ескере отырып бағалауға жатады.

ЭҚА-дан тыс (қалыпты электрондық пошта, мессенджерлер, интернет-сайттардың интерфейстері) «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заң тікелей қолданылмайды және хабарламаларға ЭЦҚ-мен қол қойылмайды, өйткені олар заң мағынасында «электрондық құжаттар» болып табылмайды [15]. Азаматтық құқық тұрғысынан мұндай хат алмасу нақты ерік білдірудің дәлелі болып қала береді және оны сот басқа дәлелдермен бірге бағалайды. Бұл ретте ҚР Азаматтық кодексі электрондық коммуникация жағдайында акцепттің алынуы деп нені түсіну керектігін нақты айқындамайды: хабарламаның техникалық тұрғыдан жүйеге түсуі жеткілікті ме, әлде жеткізуді қосымша растау талап етіле ме; сондай-ақ, провайдердің істен шығуы немесе пошталық жәшіктің толып кетуі сияқты мән-жайлар қалай бағалануы тиіс екені көрсетілмеген.

Нәтижесінде, жалпы азаматтық айналым хабарламаны жіберуді немесе қабылдауды формальді бекіту қарастырылған ЭҚА режимі мен «қалыпты» электрондық байланыс арасындағы алшақтықты күшейтеді. Электрондық нысанды жазбаша нысанның түрі ретінде тану қарастырылып отырған сұрақтардың бір бөлігін ғана азайтады. Тәжірибе үшін қандай электрондық келісім жеткізілген (қабылданған) болып саналып, шарт тудыратынын анықтау әлі де сыни мәселе болып табылады [149].

Техникалық қолжетімділік өлшемшарты арқылы ҚР АҚ 397-бабының жалпы ережесін электрондық коммуникацияға технологиялық бейтарап түрде байланыстыру оңтайлы шешім болып көрінеді. Атап айтқанда, акцепт келісілген мекенжайға немесе оференттік жүйеге келіп түсіп, шығаруға қолжетімді (capable of being retrieved) болған кезде алынған деп есептеледі [155]. Әрі қарай, бұл өлшемшарт келісілген байланыс арнасы, хабарламаның бақылау саласына енуі және техникалық ақаулар қаупін бөлу арқылы ашылады.

Хабарламаны алу өлшемшарты, ең алдымен, тараптар құқықтық маңызды хабарламалар үшін келісілген мекенжайды (немесе жүйені) пайдаланды деп санайды. Мұндай мекенжай тікелей (шартта/офертада) көрсетілуі немесе конклюденттік түрде айқындалуы мүмкін (тарап офертаны нақты мекенжайдан жолдады және ол бойынша жауап алды). Электрондық ортада бұл электрондық пошта мекенжайы, жүйеде/жеке кабинеттегі есептік жазба, платформа интерфейсі, бағдарламалық интерфейс (API) және басқа арналар болуы мүмкін. Егер оференттің өзі жауаптар үшін мекенжайды көрсетсе, ол таңдалған арнаның «бейресмилілігіне» сілтеме жасауға құқылы емес [155].

Техникалық қолжетімділік акцепт хабарламаларды қабылдауға арналған оференттің ақпараттық жүйесіне енгенін және оны алуға болатындығын білдіреді. Адамның дереу оқуы қажет емес [155]. ЭҚА режимінде ұқсас логика заңмен бекітілген, түбіртекпен расталған құжатты адресат жүйесінде бекіту сәті

тікелей құқықтық маңызды болып саналады [15].

Біздің ойымызша, «келіп түсу», «қолжетімділік» және «бақылау саласына ену» анықтамаларын техникалық нақтылық деңгейі бойынша бөлу ыңғайлы.

Сонымен, хабарламаның келіп түсуі оның адресаттың инфрақұрылымына (мысалы, ұйымның пошта серверіне) жеткізу фактісін сипаттайды. Ақпаратты шығарудың қолжетімділігі ретінде хабарлама адресатқа оған әдеттегідей (клиент, веб-интерфейс, ішкі өңдеу жүйесі арқылы) қол жеткізуге мүмкіндік беретін нысанда сақталуын түсінеміз. Бұл айырмашылық іргелес жағдайлар үшін маңызды - хатты шлюз деңгейінде қабылдауға болады, бірақ қауіпсіздік саясатымен қабылданбайды, карантинге қалдырылады немесе кіріс жәшігіне кірмес бұрын зиянды деп танылып, жойылады. Мұндай жағдайларда құқықтық нәтиже хабарлама адресат желісіндегі маршруттаудың ертерек сатысында емес, келісілген мекенжайда немесе жүйеде алуға қолжетімді болған кезде пайда болады [149].

Мұндай тәсілдің тәжірибелік құндылығы – оның электрондық ортада ерік білдірудің әртүрлі нысандарына бірдей қолданылуында. Зерттеу нәтижелері ерік білдіруді ЭЦҚ арқылы куәландырылған электрондық құжатпен де, ЭЦҚ-сыз электрондық алмасу арқылы да, электрондық хабарламалар (электрондық пошта, мессенджерлер) арқылы да, сондай-ақ интерфейстегі конклюденттік әрекеттер арқылы («ОК/Қабылдаймын» батырмасын басу, құсбелгіні белгілеу, тапсырысты растау) да тіркеуге болатынын көрсетті [72]. Аталған құралдардың барлығына ортақ негізгі мәселе біреу: келісім оферентке қашан жетті және келісілген байланыс арнасында оған қашан объективті түрде қолжетімді болды? Осылайша, шарт жасасу сәті «үшінші нысан» енгізу мәселесі ретінде емес, келісімді жеткізу мен тіркеудің құқықтық өлшемшарттарын айқындау мәселесі ретінде қарастырылуы тиіс. «Іс жүзіндегі оқу емес, қолжетімділік ретінде алу» тәсілін шетелдік сот тәжірибесі электрондық байланыс арналары арқылы растайды. The Brimnes ісінде телекс арқылы хабарламаның құқықтық әсері адресаттың кеңсесіне хабарлама түскен кезде пайда болды деп танылды. Адресаттың ішкі ұйымдастырушылық себептерге (хабарламаны қызметкер уақтылы байқамады) сілтеме жасай отырып, осы сәтті ауыстыруға құқығы жоқ [162]. Электрондық байланыста бұл хабарламаларды қабылдауға арналған жүйеге акцепт келіп түскеннен кейін, оның «оқылмау» немесе ішкі өңдеудің кешігу тәуекелін адресат көтереді дегенді білдіреді.

Хабарламаның қашан «қолжетімді» болатындығы туралы мәселе таңдалған арнаға байланысты ұйымдастырушылық мән-жайларға да байланысты болуы мүмкін. Егер тарап корпоративтік мекенжайды немесе құқықтық маңызы бар хабарламаларды қабылдауға арналған жүйені көрсетсе, оған кіріс жәшігін бақылау мен өңдеудің ақылға қонымды режимін ұйымдастыру міндеті жүктеледі. Керісінше, егер хабарлама ресми байланысқа арналмаған арнаға жіберілсе (мысалы, келіссөздерде қолданылуына арнайы көрсетілмеген қызметкердің кездейсоқ мекенжайы), жіберушіде арнаның дәйектілігін дәлелдеу қаупі бар. Сондықтан, «келісілген мекенжай немесе жүйе» өлшемшарты және «шығаруға қолжетімділік» өлшемшарты бірлесіп қолданылуы керек. Басқаша айтқанда, қабылдау сәті хабарлама осы түрдегі хабарламаларды қабылдауды

күтуге болатын жүйеге түскен кезде жазылады. Сот тәжірибесінде тұжырымдалған логика адресаттың кіріс жәшігін өңдеу бойынша ішкі ұйымдастырушылық шешімдерге сілтеме жасай отырып, құқықтық салдарды жасанды түрде ығыстыра алмайтындығын көрсетеді [162].

Келісілген жүйеге келіп түсуден басқа, хабарлама қабылдау және өңдеу үшін жарамды болуы керек, яғни дұрыс бағытталған және оқуға қолжетімді болуы керек. АҚШ заңнамасында (UETA) электрондық хабарлама алушы осындай хабарламалар үшін пайдаланатын ақпараттық жүйеге келіп түскен кезде алынған болып саналады және оны осы жүйе өңдей алуы қажет [163]. Қазақстандық тәсіл үшін мұндай «алу» хабарламаның техникалық түрде шығарыла алуын көздейтінін білдіреді; зақымдалған немесе оқуға жарамсыз хабарламаны шарт жасасу мағынасында алынған акцепт ретінде қарастыруға болмайды.

Іргелес жағдайлар үшін техникалық ақаулар тәуекелін әділ бөлетін презумпциялар қажет. Алу презумпциясы, заңға сәйкес, жіберу фактісінен емес, хабарламаның адресат жүйесіне дәлелденген енуінен (сервер журналдары, кіріс жәшігіндегі жазба, ЭҚА түбіртегі және т.б.) туындауы керек [15]. Қате туралы хабарламаның болмауы (bounce message) қабылдап алу фикциясы емес, тек дұрыс жіберудің жанама белгісі ретінде қарастырылуы мүмкін. Егер адресат жүйенің бұзылуына, жәшіктің толып кетуіне, спам-сүзгінің бұғатталуына немесе басқа техникалық себептерге байланысты хабарлама алуға қолжетімді болмағанын дәлелдесе, алу презумпциясы жоққа шығарылады [155]. Хабарлама бақылау саласына енгізілгеннен кейін ішкі өңдеу тәуекелі (тексерілмеген кіріс жәшігі, өңдеудің кешігуі, ұйымдастырушылық сәтсіздіктер) жіберушіге ауыспауы керек.

Қолданбалы тұрғыдан шарт жасасу сәтіне қатысты даулар, әдетте, төрт типтік байланыста туындайды.

Біріншісі – хабарламаның қате мекенжайға немесе тараптар келіспеген байланыс арнасына жіберілуі. Мұндай жағдайда тәуекел жіберушіге жүктеледі, және адресат хабарламамен іс жүзінде танысып, оған қол жеткізгенге дейін «хабарламаны алу» фактісі туындамайды (ЮНСИТРАЛ ұстанымы) [155].

Екіншісі – хабарламаның келісілген мекенжайға жіберілуі, бірақ провайдердің жеткізу қатесі туралы хабарламаны қайтаруы. Бұл адресат жүйесіне хабарламаның түспегенінің тікелей дәлелі болып табылады және алу презумпциясын жоққа шығарады [163].

Үшіншісі – хабарламаның адресаттың ақпараттық жүйесіне түсуі, алайда адресат пошталық жәшіктің толып кетуіне, ішкі қауіпсіздік саясатына немесе автоматты сүзгілеуге сілтеме жасауы. Мұндай жағдайда хабарламаның хабарламаларды қабылдауға арналған жүйеге жеткенін растайтын техникалық деректер шешуші мәнге ие.

Төртіншісі – хабарламаның адресат жүйесімен қабылдануы, бірақ адресаттың онымен іс жүзінде таныспағанын мәлімдеуі. Бұл жағдайда «оқылмаса да алынды» қағидаты қолданылады, ол ағылшын сот тәжірибесінде The Brimnes ісінде бекітілген [162].

Мұндай топтастыру қазақстандық процесте дәлелдеу үшін де пайдалы.

Электрондық хабарламаны «алу» туралы арнайы нормалар болмаған жағдайда сот деректер жиынтығын, оның ішінде файлдық жүйелік тіркеу жазбалары, платформаны растау, жеке кабинеттен скриншоттар, жеткізу сәйкестендіргіштері бар хаттың тақырыптары, жүйе әкімшісінің куәліктері сияқты мәліметтер жиынтығын бағалауы керек. Техникалық қолжетімділік өлшемшартын бағалау кезінде сот мынадай құқықтық сұрақ қояды: хабарлама адресаттың келісілген байланыс арнасында оған қолжетімді болды ма?

Осыған сәйкес, шарттың жасалмағанына сілтеме жасайтын тарап тек хабарламаны «көрмегенін» мәлімдеумен шектелмей, оның бақылау саласында хабарламаның объективті қолжетімді болмағанын дәлелдеуге тиіс. Керісінше, шарттың жасалғанын негіздейтін тарап хабарламаның келісілген ақпараттық жүйеге түскенін және оны алуға объективті мүмкіндік болғанын растауы қажет. Мұндай тәсіл жосықсыз мінез-құлық стратегияларының тартымдылығын төмендетеді («жәшік тексерілмеді», «хабарлама спамға түсті») және тәуекелдерді бөлуді болжамды әрі айқын етеді.

Ережені тұжырымдау кезінде кәсіпкерлік қатынастар мен тұтынушының қатысуымен болатын қатынастарды ажырату маңызды. B2B сегментінде тараптар келісім жасасудың өзге сәтін шартты түрде айқындауға құқылы (мысалы, «ЭЦҚ құжатына қол қойылғаннан кейін» немесе «менеджер растағаннан кейін») және мұндай диспозитивтілік сақталуы тиіс. B2C сегментінде қабылдау өлшемшарты қорғаныс қызметін орындайды, өйткені кәсіби сатушы байланыс арнасын (сайт, қосымша, жеке кабинет) тандайды және оның техникалық сенімділік тәуекелін көтеруі керек. Кейбір жарияланымдар мен БАҚ-та тұтынушылар мен сатушы арасындағы хат алмасуды келісімшарттық ережелердің бір бөлігі ретінде заңды мәнге ие деп тануға бағытталған тұтынушылар құқығын реттейтін заңнамаға түзетулерді әзірлеу туралы хабарланған [164].

Баяндалғанды ескере отырып, келісілген байланыс арнасынан (бақылау саласына енген) шығарып алу үшін оферентке техникалық қолжетімді болған сәттен бастап электрондық акцепт шартты тудырады деген жалпы қағидат ретінде қорытынды шешім тұжырымдалуы мүмкін. Қазақстандық құқық үшін бұл ҚР Азаматтық кодексінде электрондық акцептті қолжетімділік арқылы «алу» туралы ережені, сондай-ақ үлгілік техникалық кедергілерді ескеретін теріске шығарылатын презумпцияларды бекіту қажеттігін білдіреді.

Электрондық акцепт пен хабарламаны жеткізу немесе алу туралы техникалық хабарлама бөлек ажыратуды қажет етеді, өйткені электрондық коммерциядағы бұл құбылыстардың араласуы келісім жасау сәтіне қатысты елеулі тәуекелдер мен дауларды тудырады.

Әлемдік тәжірибеде Chwee Kin Keong and Others v Digilandmall.com Pte Ltd. (Сингапур Жоғарғы Соты, 2004) ісі акцептті автоматты растаудан ажыратудың айқын мысалы болып табылады. Істің мәні бойынша сатып алушылар сайт арқылы төмендетілген қате бағамен тапсырыс берді. Сатушы жүйесі өтінімдерді автоматты түрде өңдеді және сатып алушыларға тапсырысты растауды дереу жіберді. Сот, соның ішінде электрондық поштадағы автоматтандырылған жауаптар немесе жүйенің әрекеттері электрондық транзакция заңнамасы

контекстінде акцепт ретінде саралануға жатанынын не жатпайтынын қарастырды. Сонымен қатар, электрондық коммуникация үшін қалыпты ережені (receipt vs dispatch) таңдауды және платформаның шарттық ережелерінің маңыздылығын талқылады. Аталған іс электрондық коммерцияда шарт жасасу сәтіне қатысты дау көбіне автоматтандырылған хабарламаның құқықтық мағынасына, сондай-ақ оның алынғаны мен адресатқа қолжетімділік өлшемшартына тәуелді болатынын көрсетті. Бұл аталған элементтерді нақты ажырату қажеттігін негіздейді. Мәселен, сатып алу туралы түбіртек, егер оның мазмұнынан сатушының шарт жасасуға келісімі айқын туындамаса, акцепт ретінде қарастырылмайды [165; 166].

Chwee Kin Keong and Others vs Digilandmall.com Pte Ltd сот ісінің мәні қазақстандық контекст үшін «қате баға» туралы нақты даудан ғана емес, сонымен қатар электрондық коммерцияның типтік архитектурасын көрсетуден тұрады, яғни пайдаланушының интерфейстік тапсырысы хабарламалардың автоматты тізбегін іске қосады, олардың бір бөлігі тек техникалық растау болып табылса, ал бір бөлігі сатушының шарт жасау үшін келісімін білдіреді. Ал құқық қажетті электрондық келісімшарттар жасалған кезде даулардың пайда болу қаупін болдырмау үшін осы хабарламалардың мәндерін ажыратады.

ҚР Азаматтық кодексі үшін тәжірибелік шешім екі топтамадан тұрады деп есептейміз: а) нақты хабарламаның саралануы платформаның мазмұны мен шарттарына байланысты, оны автоматты түрде бағыттау фактісіне байланысты емес екенін анықтау; ә) әдеттегі жағдай бойынша тапсырыстың алынғанын растайтын хабарлама, егер одан шарт жасауға келісім білдіру көрінбесе, акцептпен тең емес деп бекіту.

Содан кейін автоматты хат оферта мен оны алған сәттің дәлелі болып табылады, бірақ сатушының ерік білдіруін алмастырмайды.

Автоматтандырылған қабылдау, яғни ақпараттық жүйенің алдын ала бапталған әрекеттері арқылы келісім білдіру ерекше назар аударуға тұрарлық.

Жаңа бизнес-үлгілерде адамның тікелей қатысуынсыз, жүйенің акцептті дербес түрде қалыптастыруы жиілеп келеді. Мұндай жағдайлар, әдетте, бірнеше жолмен жүзеге асады: 1) тараптар алдын ала белгілі бір машиналық әрекетті офертаға келісім білдіру ретінде тану туралы келісімге келеді; 2) акцепт алдын ала бағдарламаланған хабарлама нысанында көрініс табады; 3) платформа немесе биржа қағидалары белгілі бір шарттар орындалған кезде мәміленің автоматты түрде жасалуын көздейді (мысалы, электрондық биржада өтінімдерді автоматты түрде сәйкестендіру, онлайн-аукционда ұсынылған бағаны автоматтандырылған түрде қабылдау).

Мәселен, жүк тасымалы биржасында жүргізуші белгілі бір бағамен тапсырысты орындауға оферта жібереді, ал жүйе бірінші болып жауап берген қатысушыға тапсырысты автоматты түрде растайды, соның нәтижесінде тасымалдау шарты жасалады. Егер жүйе тараптар қабылдаған қағидаларға сәйкес әрекет етсе, мұндай авто-растау акцепт ретінде танылуы мүмкін. Көрсетілген мысалда платформаға қатысушылардың барлығы мәміле ұсыныстары сәйкес келген кезде автоматты түрде шарт жасасу тетігін көздейтін «Пайдаланушы келісімін» қабылдаған. Демек, тараптардың еркі автоматты

акцептті қамтиды, ал оның жасалу сәті жүйелік журналдағы жазба арқылы айқын әрі дәл тіркеледі [166].

Қызметтердің автоматты түрде ұзартылу жағдайында, мысалы, «бас тартқанға дейін автоматты түрде жаңартумен» (абоненттік) жазылу маңызды. Мұнда қызметтің әр жаңа кезеңінің ұсынушысы ретінде жеткізушінің өзі әрекет етеді, ал клиенттің үнсіздігі акцепт ретінде түсіндіріледі және жүйе төлемді есептен шығарып отырады. Ресми түрде, егер заңда немесе келісімде өзгеше көзделмесе, ҚР Азаматтық кодексі үнсіздікті акцепт ретінде мойындамайды (396-баптың 2-тармағы) - жазылу шарттарында тұтынушы автоматты түрде ұзартуға нақты келіскен, яғни болашақ ұсыныстарға алдын ала келісім (акцепт) берген. Әрбір келесі кезең үшін шарт бастапқы келісімнің негізінде автоматты түрде ұзартылуы мүмкін. Алайда мұндай тетік заңды болу үшін тұтынушыға бастапқы келісім жасалған сәтте автоматты ұзарту тетігі туралы, соның ішінде құсбелгіні белгілеу немесе тиісті шарттармен офертаға қол қою арқылы айқын және түсінікті түрде хабарлануға тиіс. Керісінше жағдайда, яғни тұтынушы тиісті түрде ақпараттандырылмай жасырын авто-жаңарту қолданылса, бұл ықпал етуге бағытталған тәжірибе ретінде бағалануы мүмкін. Мұндай әрекеттер жосықсыз іскерлік тәжірибесі деп танылып, шарттың жарамсыздығына не тұтынушының одан бас тарту құқығына әкелуі ықтимал. Аталған жағдайларды шарттық міндеттемелердің классикалық құрылымы арқылы түсіндіру орынды: құқықтық салдар белгілі бір оқиғаның басталуымен байланысты туындайды, ал цифрлық ортада мұндай оқиғаны тіркеу ақпараттық жүйе арқылы, оны іске қосу тетіктері басқарылатын және тексерілетін жағдайда жүзеге асырылады [167].

Терминологиялық тұрғыдан электрондық акцепт үшін арнайы ұғым енгізу керек пе деген сұрақ туындайды. Кейбір авторлар «электрондық делдалдық ерік білдіру» немесе «ақпараттық жүйе арқылы хабарламаны акцептілеу» сынды ұғымдарды пайдаланады [97]. Біздің пайымдауымызша, электрондық нысанда акцептті алу ерекшеліктерімен толықтырылған акцепттің жалпы азаматтық-құқықтық ұғымын қолдану жеткілікті. Жаңа анықтама енгізу орынсыз, өйткені бұл мәмілелердің дербес, ерекше түрі бар деген жаңсақ түсінік қалыптастыруы мүмкін. Электрондық хабарлама немесе ақпараттық жүйенің әрекеті арқылы білдірілген кез келген акцепт, егер оның авторлығы, келісілген арна арқылы жіберілгені және келісім мазмұнының айқындығы расталса, құқықтық тұрғыдан жарамды деп танылуға тиіс. Нормативтік деңгейде дәл осы тетіктің қолданылу шарттарын айқындау орынды.

Сонымен қатар, хабарламаны алу туралы растау институтын нақтылау қажет. Атап айтқанда, мазмұнынан өзгеше құқықтық мән туындамаса, офертаны автоматты түрде растау акцепт ретінде қарастырылмайды. Мұндай ажырату ақпараттық сипаттағы хабарламаны құқықтық маңызы бар ерік білдіруден бөлуге және ұғымдық шатасуды болдырмауға мүмкіндік береді.

Реттеудің халықаралық үлгілерін салыстыру ерекше маңызды, өйткені олар «қолжетімділік» өлшемшарты стандартты тәсіл ретінде бекітеді және оны ҚР Азаматтық кодексінде заңнамалық тұрғыдан орнықтыруға қажетті формулаларды ұсынады. ЮНСИТРАЛ, АҚШ және ЕО құқықтық үлгілері хабарламаның «шығарып алуға қолжетімді болуы» өлшемін негізгі өлшемшарт

ретінде қолдайды.

1996 жылғы ЮНСИТРАЛ «Электрондық коммерция туралы» Үлгілік Заңы электрондық хабарламаны жіберушінің бақылауынан шыққан сәттен бастап жіберілген деп, ал адресаттың ақпараттық жүйесіне түскен сәттен бастап алынған деп тану қағидатын бекітті [149]. Егер адресат хабарламаларды алу үшін нақты бір жүйені көрсетпесе, алыну фактісі оның пайдаланатын кез келген ақпараттық жүйесіне (мысалы, электрондық пошта мекенжайына) түсуімен байланыстырылды. 2005 жылғы БҰҰ-ның Халықаралық шарттарда электрондық хабарламаларды пайдалану туралы Конвенциясы бұл тәсілді нақтылай түсті: егер алушы белгілі бір электрондық мекенжайды көрсетсе, қабылдау уақыты хабарламаның сол мекенжайдан алуға қолжетімді болған сәтімен айқындалады. Ал хабарлама басқа мекенжайға жіберілсе, оның құқықтық әсері адресаттың хабарламаның жіберілгенін білгеніне және оған нақты қол жеткізгеніне байланысты болады [155]. Конвенция мекенжайға жеткізілген хабарлама қолжетімді деп танылатын теріске шығарылатын презумпцияны енгізе отырып, «шығарып алуға қолжетімді болса – алынған деп есептеледі» деген стандартты қалыптастырады. Сонымен бірге, түсіндірме материалдарда спам-сүзгілердің ықпалы арнайы қарастырылған: егер хабарлама техникалық бұғаттауға ұшырап, оны алу объективті мүмкін болмаса, аталған презумпция теріске шығарылуы мүмкін [155].

АҚШ құқықтық тәртібінде UETA құқықтық актілерінде осыған ұқсас логика бекітілген, яғни хабарлама алушы осындай хабарламалар үшін пайдаланатын ақпараттық жүйеге кірген кезде алынған болып саналады және оны осы жүйемен өңдеуге болады; адамның танысуы қажет емес деп белгіленеді [163]. Сонымен қатар, егер жіберуші жеткізу қатесі туралы хабарлама алса, ол алу фикциясына сілтеме жасай алмайды.

ЕО-ның 2000/31/ЕО Электрондық коммерция туралы Директивасы сатушының тапсырысты алуды растау міндетін белгілейді және қолжеткізу арқылы алу өлшемшартын тұжырымдайды, яғни тапсырыс пен растау адресат оларға қол жеткізе алатын кезде алынған болып саналады [126]. Бұл ережелер В2С саласы үшін маңызды және ұсынылған техникалық қолжетімділік өлшемшарттарымен жақсы үйлеседі.

Үлгілерді салыстыру Қазақстан үшін екі тәжірибелік тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, электрондық акцептті алу сәті келісілген мекенжайда/жүйеде (ЮНСИТРАЛ, ЕО тәсілі) оны алу үшін қолжетімділік арқылы анықталуы керек. Екіншіден, дәлелдеу үшін жіберуге байланысты болжамдарға (UETA тәсілі) емес, техникалық іздерге (жүйе журналдары, түбіртектер, кіріс жәшігіндегі жазбалар) сүйену қажет. Бұл шешімдер ҚР Азаматтық кодексінде нүктелік норма шығармашылық үшін негіз береді және ЭҚА мен кәдімгі электрондық коммуникация арасындағы алшақтықты жоюға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеуге сүйене отырып, электрондық алмасу кезінде шарт жасасу сәтін анықтауға, акцептті ажыратуға және алу туралы хабарламаға қатысты ҚР Азаматтық кодексіне нүктелік толықтырулар енгізуді ұсынуға болады.

Атап айтқанда, ҚР АҚ 397-1-бабын енгізе отырып, арнайы жаңа нормамен толықтыру орынды болып көрінеді, ол электрондық хабар алмасу кезінде шарт жасасу сәтін тікелей айқындайды және акцепт пен оны алуды техникалық растауды ажыратады. Бапты келесідей мәтінде ұсынуға болады:

«397-1. Ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы шарт жасасу сәті

397-1. Ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы шарт жасасу сәті

1. Ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы шарт жасалған кезде, акцепт оферта жасаған тұлғаға алынған сәттен бастап шарт жасалды деп есептеледі.

Акцепт оферта жасаған тұлға байланыс үшін көрсеткен электрондық мекенжайға немесе ақпараттық жүйеге электрондық хабарлама келіп түскен және оған қолжетімді болған сәттен бастап алынған деп танылады.

Егер мұндай мекенжай немесе жүйе көрсетілмесе, акцепт оферта жасаған тұлға пайдаланатын ақпараттық жүйеге келіп түскен және қолжетімді болған сәттен бастап алынған деп есептеледі.

2. Егер акцептті қамтитын электрондық хабарлама оферта жасаған тұлғаның ақпараттық жүйесіне келіп түскен болса, ол адресатқа қолжетімді болды деп ұйғарылады және акцепт келіп түскен сәттен бастап күшіне енеді.

Бұл презумпцияны оферта жасаған тұлға жүйенің техникалық іркілістері немесе шектеулері салдарынан хабарламаны әдеттегі тәртіппен алу мүмкін болмағанын дәлелдеу арқылы теріске шығара алады. Мұндай жағдайда хабарламаны алу сәті істің мән-жайларын және тараптардың адал әрекет ету қағидатын ескере отырып айқындалады.

3. Тараптар электрондық алмасу кезінде шарт жасалу сәтін өзгеше айқындауға құқылы.

Егер тараптардың бірі тұтынушы болса, шарт жасалу сәтіне немесе электрондық хабарламалардың дәлелдемелік күшіне қатысты оның құқықтарын шектейтін келісімдер жарамсыз болып табылады.

4. Оферта жасаған тұлғаның ақпараттық жүйесі жіберген хабарламаны жеткізу немесе алу туралы автоматты хабарлама, егер оның мазмұнынан немесе шарт талаптарынан шарт жасасуға келісім анық туындамаса, акцепт болып есептелмейді.»

Логика бойынша ұсынылатын норма шарт жасасу туралы жалпы ережелердің жанында, яғни ҚР АҚ 397-бабынан кейін орналасуы тиіс. Мазмұны бойынша ол хабарламаның келісілген жүйеге түсу өлшемшартын, қолжетімділіктің теріске шығарылатын презумпциясын, тұтынушыны қорғауды сақтай отырып, кәсіпкерлік айналым үшін диспозитивтілікті және акцепт және алу туралы техникалық хабарлама арасындағы айырмашылықты қамтиды.

Ұсынылған норманың тармақтарына түсініктеме беру оны ҚР АҚ 396-397-баптарымен келісуі үшін маңызды. 1-тармақ оферта мен акцепттің базалық үлгісін өзгертпейді, тек электрондық алмасу кезінде «алу» келісілген жүйеде шығарып алуға қолжетімділікті білдіретінін нақтылайды. Бұл тараптар арасындағы «серверге жеткізілді» мен «адам оқыды» жағдайындағы айырмашылықтарға қатысты келісім жасау сәті туралы дауласуды болдырмайды.

Ұсынылып отырған 2-тармақ процессуалдық тұрғыдан қолайлы

презумпцияны енгізеді: хабарламаның ұсыныс жасаушы жақтың ақпараттық жүйесіне келіп түскені дәлелденген жағдайда, ұсыныс жасаушы жақ хабарламаны техникалық тұрғыдан шығарып алу мүмкін болмағанын дәлелдемейінше, шарттық құқықтық байланыс туындады деп есептеледі. Бұл жерде теріске шығару туралы ескертпенің маңызы зор, өйткені ол сотқа нақты техникалық ақауларды ескеруге мүмкіндік береді және презумпцияның құқықтық фикцияға айналуына жол бермейді. 3-тармақ В2В қатынастары үшін диспозитивтілікті сақтай отырып, тараптарға шарт жасасудың өзге сигналдарын белгілеуге мүмкіндік береді. Мысалы, ЭЦҚ-мен қол қою, менеджердің растауы, платформадағы өтінімдердің сәйкестігі. Сонымен қатар, бұл тармақ тұтынушының құқықтық жағдайының нашарлауына жол бермейді. 4-тармақ тәжірибеде жиі кездесетін қателікті, яғни акцептті хабарламаның алынғаны туралы түбіртекпен алмастыруды жояды. Нәтижесінде, ұсынылған құрылым ҚР Азаматтық кодексінің классикалық нормаларын электрондық байланыс арналары жағдайында қолдануды қамтамасыз етеді, өйткені ол мәміленің жаңа түрін енгізуді көздемейді, тек шарт жасасу сәтінің өлшемшарттарын және дәлелдеу қағидаларын нақтылайды.

Ұсынылып отырған жеткізілу презумпциясы дәлелдемелерді еркін бағалау қағидатын ешбір жағдайда жоққа шығармайтынын ерекше атап өткен жөн. Ол тек хабарламаның алыну фактісі жөнінде бастапқы болжамды белгілейді және бұл факт даулануы мүмкін. Әрбір нақты жағдайда сот дәлелдемелерді (сервер есептері, журналдар, маман-куәгерлердің түсіндірмелері) бағалап, презумпцияның теріске шығарылған-шығарылмағанын айқындай алады. Бұл тәсіл ҚР АПК 76-бабында бекітілген фактілердің преюдициясы туралы ережемен үйлеседі, оған сәйкес, егер керісінше дәлелденбесе, заң белгілі бір фактілерді сот үшін алдын ала айқындалған деп тануды көздей алады. Біздің жағдайда адал тарапты техникалық ақаулардың немесе қарсы тараптың жосықсыз әрекеттерінің салдарынан қолайсыз әрі тәуелді жағдайға түсірмеу үшін дәл осындай құқықтық тетік қажет.

Қорытындылай келе, осы бөлімшенің негізгі тұжырымдарын түйіндейік.

Электрондық алмасу кезінде шарт жасасу сәті акцептті жөнелту арқылы да, оны субъективті түрде оқумен де емес, техникалық қолжетімділік мағынасындағы алынуы арқылы (яғни хабарламаның оференттің бақылау саласына енуі арқылы) айқындалуға тиіс. Электрондық коммерция үшін акцепт пен автоматты растауларды немесе түбіртектегі нақты ажырату, сондай-ақ типтік техникалық кедергілерді ескеретін және коммуникациялық тәуекелдерді әділ бөлетін теріске шығару презумпцияларын бекіту қағидаттық маңыздылыққа ие.

Ұсынылған өлшемшарт технологиялық тұрғыдан бейтарап және дәлелдеу барысында қайта жаңғыртылатын сипатқа ие, өйткені ол объективті техникалық іздерге (жүйелік журналдарға, түбіртектерге, кіріс хабарламаларындағы жазбаларға) сүйенеді әрі ҚР Азаматтық кодексінің диспозитивті құрылымымен үйлеседі. Бұл ретте ол кәсіпкерлік қатынастарда тараптарға шарт жасасу жолдарын өздері айқындауға мүмкіндік береді, сонымен бірге тұтынушының жоғары деңгейдегі қорғалуын сақтайды.

«Алыну» мен «оқылу» ұғымдарын ажырату тәуекелдерді әділ әрі дәйекті

бөлуге мүмкіндік береді: хабарлама адресаттың бақылау саласына енгенге дейін оның жетпеу тәуекелі жөнелтушіге жүктеледі, ал енгеннен кейін тәуекел адресатқа ауысады, соның ішінде хабарламаларды ішкі ұйымдастыру мен өңдеуге байланысты тәуекелдер де қамтылады. Мұндай тәсіл кәсіби айналым қатысушыларын өз байланыс арналарының үздіксіз және сенімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге ынталандырады әрі электрондық алмасудың құқықтық режимінің болжамдылығын арттырады.

2.4 Электрондық мәмілелердің өзін-өзі орындаушылығы және орындаудың басқарылуы туралы талап

Зерттеуімізде цифрлық ортада тараптардың ерікті қалыптастыру мен білдірудің құқықтық аспектілері, соның ішінде электрондық агенттер мен автоматтандырылған жүйелерді пайдалану, олардың жасаған әрекеттерін нақты тұлғаларға атрибуциялау, сондай-ақ электрондық акцепт кезінде шарт жасасу сәтін анықтау қарастырылды. Келесі негізгі мәселе электрондық мәмілені орындау болып табылады.

Қазіргі заманғы электрондық мәмілелердің ерекшелігі мынада - бағдарламалық құралдар төлемдерді дербес жасағанда, цифрлық тауарлардың берілуін қамтамасыз еткенде немесе адамның тікелей қатысуынсыз қызмет көрсетуді тоқтатқанда, ол автоматтандырылған, өзін-өзі орындайтын сипатқа ие болады. Осыған байланысты заңнамалық және тәжірибелік түйінді мәселе туындайды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының азаматтық құқығында заңды түрде бақыланатын (басқарылатын) міндеттемелердің автоматтандырылған орындалуын қамтамасыз етуді құқықтық реттеу маңызды. Мұндай жағдайда технологиялық өзін-өзі орындаушылық заңда және шартта көзделген ережелерді өзгерту мен бұзу, келісімді орындауды тоқтата тұру, жарамсыздық салдарын қолдану, қайтарулар мен өтемақыларды жүзеге асыру тетіктерін бұғаттамауы, сондай-ақ, міндеттемелерді смарт-орындауды соттық бақылаудың және императивті тыйымдардың қолданылу аясынан шығармауы тиіс. Басқаша айтқанда, бір жағынан шарттың міндеттілігі мен шарттың еркіндігі сақталатын, ал екінші жағынан, заңнама нормалары мен адалдық талаптарына қайшы келе отырып, «код» құқықты алмастырмайтын және нәтижені алдын ала белгілемейтін етіп, өзін-өзі жүзеге асыратын тетіктерді шарттық тәжірибеге қалай енгізу керектігін анықтау қажет.

Бұл міндеттің өзектілігі Қазақстанның азаматтық айналымындағы электрондық сауда мен цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен айқындалады. Күн сайын миллиондаған мәмілелер Интернет желісінде жасалады және орындалады, алайда олардың барлығы әрдайым білікті электрондық қолтаңбамен немесе арнайы реттелетін жүйелер арқылы жасалып, орындала бермейді. Тәжірибеде көбінесе бұл қарапайым хат алмасу, қосымшалардағы «кликтар», қаражатты автоматты түрде есептен шығару түрінде тараған [30], [138]. Қазақстан заңнамасы көптеген өзгерістерге бейімделді. Атап айтқанда, электрондық құжаттар мен хабарламалардың заңды күші танылады, электрондық нысанда мәмілелер жасасуға жол беріледі, «Электрондық құжат

және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңы қолданылады, ел Президенті ҚР Цифрлық кодексін [168] қабылдады, ал мәмілелер нысанын ҚР Азаматтық кодекс нормалары технологиялық бейтараптылық тұрғысынан түсіндіреді. Ф. Карагусов атап өткендей, қазақстандық құқық тұтастай алғанда шарттарды рәсімдеу мен орындаудың инновациялық цифрлық тәсілдерін пайдалануға кедергі келтірмейді [69]. Дегенмен, құқықтық доктрина олқылықтарды көрсетеді. Атап айтқанда, С.К. Идрышева қолданыстағы заңнамадағы «электрондық мәмілелер» ұғымының негізсіз тарылғанына назар аударады, яғни заңнама цифрлық қолтаңбасыз күн сайын желіде жасалатын көптеген Интернет-мәмілелерді қамтымай, тек формальды аспектілерге (мысалы, ЭЦҚ-ның болуы) көңіл бөледі [30]. Тұжырымдаманың бұлайша тарылуы автоматтандырылған орындау үдерістерінің нақты реттеуден тыс қалуына әкеп соғады.

Осы орайда, негізгі мәселе мынадан туындайды: міндеттемелерді орындаудың классикалық нормалары борышкер мен несие берушінің іс-әрекеттерін бақылаудың алғышарттарынан туындайды, ал электрондық өзін-өзі орындайтын мәмілелерде орындау адамның мәмілені тоқтату немесе кейінге қалдыру мүмкіндігін айналып өтіп, бағдарламаның («кодтың») сигналы бойынша бірден орын алуы мүмкін. Ерік дербестігі қағидасы (тараптардың өздері орындау алгоритмін алдын ала белгілеген) мен орындалудың басқарылуын қамтамасыз ету қажеттілігі, яғни заң бойынша немесе құқықтарды қорғау үшін қажет болған кезде сыртқы араласу мүмкіндігі арасында құқықтық қақтығыс туындайды. Мұндай тәсілдің нормативтік негізін цифрлық ортадағы қатынастарды реттеу пәнін (1-бап), технологиялық бейтараптық қағидатын (12-бап), сондай-ақ цифрлық орта субъектілерінің құқықтарын қамтитын алгоритмдік шешімдердің ашықтығы мен бақылануына қойылатын талаптарды айқындайтын ҚР Цифрлық кодексі қалыптастырады (5-бап, 43-бап) [9].

Автоматтандырылған (өзін-өзі орындайтын) орындаудың дұрыс құқықтық саралануы үшін ең алдымен анықтамалық негізді нақтылау қажет.

Осылайша, міндеттемені орындаудың автоматтандырылған (өзін-өзі орындайтын) тәсілі деп шарттық міндеттемені орындау нәтижесіне (орындауға) ақпараттық жүйе арқылы, белгілі бір жағдайлар туындаған кезде, орындау сәтінде адамның қосымша жеке ерік білдіруінсіз автоматты түрде қол жеткізілетін орындау тетігі түсініледі. Шетелдік тәжірибеде бұл құбылысты белгілеу үшін берілген оқиғалар басталған кезде шарт талаптарын дербес орындайтын бағдарламалық код - «өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетік» анықтамасы жиі қолданылады [169].

Бірақ классикалық доктрина тұрғысынан «ақылды шарт» туралы шарттың ерекше түрі ретінде емес, шарттың орындалу тәсілі немесе орындалу тәсілінің ережелері ретінде айту дұрысырақ. Өзін-өзі орындайтын бағдарламалық жасақтама тетігі келісімнің бөлігі болып табылуы (белгілі бір жағдайларда орындау автоматты түрде жүзеге асады деген шарт) немесе жеке техникалық орындау тетігі болуы да мүмкін. Сондықтан, біздің пайымдауымызша, анықтамалық шатасуды болдырмау үшін, өзін-өзі орындайтын шарт бойынша тараптар алдын-ала бағдарламалаған орындау әдісін түсінеміз. Бұл ҚР АҚ 148-

бабы [13] мағынасында күшін жоятын немесе кейінге қалдыратын шартты факт емес, атап айтқанда, қолданыстағы міндеттемені іске асырудың техникалық тәсілі. Мысалы, егер жазылу шартының талаптары клиенттің картасынан әр айдың 1-ші күні төлемді автоматты түрде есептен шығаруды көздесе, онда бұл әр жолы жаңа мәміле емес, автоматтандырылған төлем міндеттемесін орындау жүзеге асыру болып саналады. Мұндай құрылым шарттың классикалық ережелерінен және үшінші тұлғалардың әрекеттерінен өзгеше болуы керек. Сырт көзге нәтиже (ақшаны есептен шығару, цифрлық кілтті беру және т.б.) «өздігінен» пайда болғанымен, заңды түрде әрекеттерді борышкердің өзі, тек техникалық агент арқылы орындайды.

Анықтамалық жіктеумен қатар, автоматтандырылған орындау жүзеге асырылатын цифрлық ортаның архитектурасын да ескеру қажет. Кейбір жағдайларда ол орталықтандырылған платформалық жүйелер шеңберінде жүзеге асырылады, мұнда орындалу барысы операторға айтарлықтай тәуелді (мысалы, электрондық сауда алаңы, банк, жазылым қызметі). Басқа жағдайларда, орындау қатысушылар мен реттеуші белгілеген ережелер бойынша әрекет ететін қаржылық инфрақұрылыммен (төлем жүйелері және банкаралық аударымдар) жүзеге асырылады, бұл есеп айырысудың аяқталуын заңда көзделген дауласу және қайтару тетіктерімен үйлестіруге мүмкіндік береді. Ақырында, таратылған тізілім технологияларындағы орталықтандырылмаған жүйелерде, әсіресе криптографиялық кілттерді өздігінен сақтаған кезде делдал жоқ болады және операцияны сыртқы тоқтатудың техникалық мүмкіндігі, әдетте, қарастырылмайды. Бұл айырмашылықтар орындалуды басқаруды талап ететін сараланған тәсілдің қажеттілігін алдын ала анықтайды.

ҚР Азаматтық кодексінде өзін-өзі орындайтын міндеттемелер туралы арнайы нормалар жоқ, бірақ оның құқықтарды орындау және қорғау туралы жалпы ережелері негіздемелік сипатқа ие. Сонымен қатар, ҚР Цифрлық кодексінде смарт-келісімшарттың заңды анықтамасы және оны қолдануға қойылатын базалық талаптар бекітілген (67-бап), бұл оның ережелерін орындауды басқарудың азаматтық-құқықтық императивін қалыптастыру кезінде негіз ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Тиісті орындау қағидаты ҚР АҚ 272-бабында бекітілген, ол бойынша міндеттеме шарт талаптары мен заң талаптарына сәйкес тиісті түрде орындалуы қажет. Бұл шарттың міндеттілігінің классикалық қағидатының көрінісі. Сондай-ақ, ҚР АҚ 273-бабы, егер заңда немесе тараптардың келісімінде бас тартуға немесе өзгертуге жол берілмесе, орындаудан біржақты бас тартуға немесе шарттарды біржақты өзгертуге тыйым салады. Осылайша, шартта немесе заңда тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, негізгі ереже, яғни келісімшарттық міндеттеме тарап үшін қайтымсыз деп бекітіледі. Мұндай ерекше алдын ала көзделген жағдайларға, мысалы, тұтынушының белгілі бір мерзім ішінде бөлшек сатып алу-сату шартынан бас тарту құқығы немесе бір тарап ұзақ мерзімді шартты елеулі әрі ұдайы түрде бұзған жағдайда екінші тараптың шартты біржақты бұзу құқығы жатады.

Электрондық мәмілелер тұрғысынан жоғарыда айтылғандар автоматтандырудың өзі заңды түрде бас тарту немесе тоқтату мүмкіндігін

жоймайтынын білдіреді. Алайда егер орындау бір сәтте орын алса, мұндай құқықты қалай жүзеге асыруға болады деген орынды сұрақ туындайды. Мысалы, тұтынушы желіде автоматты түрде төлемді есептен шығару көзделген Интернет-тапсырыс берді, тұтынушылардың құқықтарын қорғауға арналған заңнамаға сәйкес, ол 14 күн ішінде тиісті сапалы өнімді қайтара алады [79], бірақ егер ақша сатушыға автоматты түрде аударылып, тауар жеткізу жүйесі арқылы жеткізілсе, ақша мен тауарды қайтару рәсімін белгілеу қажет. Бұл үшін құқықтық тетік ретінде жарамсыздық пен реституция институттары, сондай-ақ тұтынушылық құқықтың арнайы нормалары қолданылады.

Мәселен, ҚР АҚ 157-1-бабы мәміленің жарамсыздығының жалпы салдарын - екіжақты реституцияны белгілейді (әрбір тарап алынғанды қайтарады, мүмкін болмаған жағдайда - құнын өтейді). «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңында сатып алушының тауарды берген сәттен бастап 14 күн ішінде қашықтықтан сатып алынған тиісті сападағы тауарды айырбастау немесе қайтару құқығы тікелей көзделген [79].

Аталған заңнамалық ережелер электрондық келісімшартта да өз күшін сақтайды. Ақшаны автоматты түрде есептен шығару немесе тауарды беру тұтынушыны кері айырбастауды талап ету құқығынан айырмайды. Бірақ оларды цифрлық ортада жүзеге асыру техникалық кедергілерге тап болатыны анық. Атап айтқанда, ақша сатушыға бірден түсуі мүмкін немесе одан әрі серіктеске аударылуы мүмкін, яғни тауар классикалық мағынада «қайтарылмайтын» цифрлық контентке айналуы мүмкін. Осы орайда негізгі олқылық көрініс табады, атап айтқанда, *de jure* қорғаныс құралдары бар, бірақ *de facto* орындау жылдамдығы мен автоматизмі оларды қолдануды қиындатады.

Электрондық төлемдер мен есеп айырысу саласына ерекше назар аудару керек, өйткені ол ең формальды және кейбір қайтымдылық тетіктерін қамтиды.

«Төлемдер және төлем жүйелері туралы» ҚР Заңы төлемнің аяқталуы және рұқсат етілмеген төлем ұғымдарын енгізді. Төлемнің аяқталуы төлемге қатысушының міндеттемесі орындалды деп есептелетін сәт ретінде айқындалады [78]. Жалпы ереже бойынша аяқталу басталғаннан кейін ақша аударымы қайтарылмайды, яғни оны жою немесе қайтарып алу мүмкін емес. Алайда заңда заңсыз немесе қате операциялар үшін ерекше жағдайлар қарастырылған. Осы Заңның 56-бабы санкция талаптарын сақтамай жүзеге асырылған (яғни, уәкілетті тұлғаның еркінсіз жасалған) төлемді рұқсат етілмеген төлем деп белгілейді. Қарапайым тілмен айтқанда, егер клиенттің шотынан ақша басқа адаммен шешілсе немесе тиісті келісімінсіз есептен шығарылса, мұндай төлем рұқсат етілмеген деп танылады (мысалы, алаяқтық, техникалық ақау және т.б.). Осы Заңның 57-бабы аударма жүйенің техникалық қателігі салдарынан дұрыс емес деректемелерге сәйкес жасалған кезде «қате нұсқау» орын алады деп бекітеді. Мұндай жағдайларда заңнама клиентті қорғайды және ақша жөнелтуші банктен соманы қайтаруды талап етуге құқылы. Бұл ретте, егер аударым санкцияланбаған немесе қате деп танылса, сома алушының шотынан есептен шығарылады. Банк өз кезегінде қайтаруды жүзеге асыруға міндетті, өйткені төлем заңды түрде тиісті деп саналмайды. Егер операция осы санаттарға жатпаса, онда қайтару автоматты банктік рәсім емес, тараптардың келісімі немесе сот

дауы арқылы орын алады [170].

Осылайша, Қазақстанның төлем құқығында белгілі бір негіздер болған жағдайда транзакцияны (post factum) кері қайтару тетігі көзделген басқарушылық элементтері бұрыннан қалыптастырылған. Алайда бұл нормалар негізінен клиенттің банкпен қарым-қатынасына арналған және банктер немесе төлем ұйымдары арқылы қолма-қол ақшасыз аударымдарға қолданылады. Егер міндеттемені орындау банк жүйесінен тыс, мысалы, орталықтандырылмаған блокчейн желісінде орын алса, онда бұл тетіктер жұмыс істемеуі мүмкін, өйткені клиенттің талабы бойынша аударымды жоятын немесе қайтара алатын субъект (банк) жоқ. Бұл қолданыстағы құқықтық реттеудің ішінаралық сипатын көрсетеді, яғни делдал (банк, электрондық сауда алаңының операторы) бар жерде басқарушылық қамтамасыз етіледі, ал орындау тікелей қатысушылар арасында жүзеге асырылатын жағдайда құқықтық қамтамасыз ету әлсіз.

Электрондық сауда туралы нормативтік актілер де кейбір кепілдіктерді ұсынады. «Сауда қызметін реттеу туралы» ҚР Заңы 2019 жылғы түзетулерден кейін электрондық сауда туралы нормаларды қамтиды (29 және 29-1-баптар). Атап айтқанда, осы Заң электрондық саудада сатушыны сатып алушыға тауар туралы толық және сенімді ақпарат беруге, ал электрондық сауда алаңын тұтынушылардың құқықтарын қорғауға ықпал етуге (мысалы, шағымдарды қарау, жосықсыз сатушыларды бұғаттау) міндеттейді [103; 171].

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау жөніндегі Комитеттің түсіндірмелеріне сәйкес, интернет-аландар шағым түскен жағдайда тұтынушының құқықтарын қалпына келтіру үшін тиісті шаралар қабылдауға міндетті [171]. Бұл іс жүзінде платформа операторына мәмілелердің орындалуын бақылау және дау туындаған кезде оған араласу қызметін жүктейді. Мәселен, сатып алушы құқықтарының бұзылғаны туралы мәлімдеген жағдайда, сатушыға төлем аударуды уақытша тоқтату және ақшаны қайтаруға жәрдемдесу. Аталған тәсіл басқарылмалылық идеясын қолдайды, алайда ол тек тұтынушы қатысатын жағдайлармен және платформалық саудамен шектеледі.

Егер мәміле автоматтандырылған бағдарламалық интерфейс арқылы екі компания арасында тікелей жасалса, заңнамада олардың әрекеттеріне «бақылау» жүргізу жөнінде осындай сыртқы міндет белгіленбеген. Бұл ретте субъектілердің теңдігі мен сақтығы презумпцияланады.

Осылайша, Қазақстан заңнамасын талдау қорғаудың классикалық тетіктері (жарамсыздық, реституция, залалдарды өтеу, айыппұл, көзделген жағдайларда біржақты бас тарту, соттың қамтамасыз ету шаралары) электрондық мәмілелерге де формальды түрде қолданылатынын көрсетеді. Бірақ автоматты орындаудың жеделдігі мен техникалық тұрғыдан қайтымсыздығына байланысты олардың тиімділігі төмендейді. Ал кері қайтарымдылықты арнайы реттеу тек жекелеген салаларда, яғни төлем қызметтері мен электрондық саудада ғана орын алады. Бұл реттеу, өз кезегінде, тек бақыланатын делдал (банк, алаң операторы) болған жағдайда ғана қолданылады. Нәтижесінде, реттеушілік олқылық сақталып отыр: өзін-өзі орындайтын тетіктерді қолданудың жалпыға ортақ рұқсат етілу өлшемшарттары мен орындау барысына заңды түрде араласу мүмкіндігін қамтамасыз ету жөніндегі тараптардың (немесе делдалдардың) міндеттері,

әсіресе орталық операторы жоқ цифрлық ортада айқындалмаған күйінде қалып отыр.

Автоматтандырылған орындаудың заңды басқарылу қажеттілігі автоматтандырылған орындаудың ұйғарылатын «дербестігіне» және бірқатар цифрлық әлем белсенділерінің көзқарасы бойынша «алгоритмдік орындаудың басымдығы туралы пікірге» қарамастан [172], [173], құқықтық тәртіп міндеттемелердің орындалуын бақылаудан бас тарта алмайтындығына байланысты.

Әрине, шарттың міндеттілігі қағидаты негізгі болып қала береді, бірақ ол абсолютті емес, өйткені оған адалдық, парасаттылық және құқықты теріс пайдалануға жол бермеу қағидаттары ілеседі (ҚР АҚ 8-бабында және басқа да нормаларда белгіленген). Шартты орындауды автоматтандырудың өзі тиімділік мақсаттарына және транзакциялық шығындарды азайтуға қызмет етеді, бірақ заңды тетіктерсіз ол тараптардың мүдделерінің теңдігін бұзуы мүмкін.

Адалдық пен мүдделер теңдігі, тіпті алдын-ала алгоритмделген орындау кезінде де, тараптар күтпеген жағдайларға, атап айтқанда, қателіктерге, алаяқтыққа, күрт өзгерген жағдайларға, қарсы тараптың өз міндеттерін бұзуына жауап беру мүмкіндігін сақтауды талап етеді. Егер орындау жүйесі мұндай мүмкіндікті қалдырмаса, бұл іс жүзінде бағдарламаның сот арқылы қорғалуы мен өзін-өзі басқару құқығынан бас тартуды білдіреді. Сондықтан, автоматтандыру құқықты алмастырудың орнына, міндеттемені орындауға қызмет етуін функционалды түрде қамтамасыз ететін басқарылу стандарты қажет.

Смарт-келісімдердегі орындаудың басқарылуы дегеніміз автоматтандырылған түрде орындалатын міндеттеменің құқықтық өріс шеңберінде қалу мүмкіндігі, яғни қажет болған жағдайда заңда көзделген рәсім бойынша автоматты әрекетті тоқтата тұру, түзету немесе жою мүмкіндігі ретінде анықтауға болады. ҚР Цифрлық кодексінде [9] цифрлық объектілердің жұмыс істеуін тоқтата тұруға және (немесе) оларға қол жеткізуді шектеуге жол беру идеясы заңдарда белгіленген жағдайларда және тәртіппен рұқсат етілетін құқықтық тетік ретінде бекітілген (ҚР ЦК 20-бап 4-тармақ).

Технологиялық тұрғыдан алғанда, мәселе көбінесе транзакциялардың қайтымдылығына байланысты. Классикалық азаматтық айналымда жасалған немесе өндірілген затты жою қажет болатын көптеген жағдайлар бар. Мысалы, мәмілені жарамсыз деп тану институты арқылы оны келісімді бұзу және реституция ережелерін қолдану, негізсіз баюды қайтару, сапасы тиісті емес тауарды қайтару және т.б. Байқағанымыздай, құқық нақты салдардың бұлтартпастығынан туындамайды. Керісінше, ол мұндай салдардың қандай жағдайларда жойылуға тиіс екендігін белгілейді.

Цифрлық ортада қайтымсыздық туралы қате түсінік пайда болуы ықтимал, өйткені егер тізілімге жазба қосылса немесе төлем жасалса, бұл фактіні техникалық түрде өшіру мүмкін емес. Бірақ техникадағы қайтымсыздық құқықтағы қайтымсыздыққа тең емес. Жазбадан бас тарту мүмкін болмаса да, қарсы операцияны (қайтарым) жасауға немесе келтірілген зиянды ақшалай түрде өтеуге болады. Тиісінше, басқару талабы кез келген өзін-өзі орындайтын жүйені

бірыңғай «орындауды дереу тоқтатудың әмбебап тетігімен» қамтамасыз ету керек дегенді білдірмейді. Көбінесе бұл тіпті мүмкін емес немесе экономикалық тұрғыдан негізсіз. Мәселе құқықтың өзін-өзі орындауды қолдануға жол берілетін ең төменгі шарттарды айқындауында, сондай-ақ автоматтандыру заң тұрғысынан жол берілмейтін нәтижеге алып келген жағдайда туындайтын құқықтық салдарды белгілеуінде болып отыр.

Орындаудың технологиялық үлгілерінің айырмашылығы цифрлық ортада міндеттемелерді басқаруды қамтамасыз етудің сараланған тәсілінің қажеттілігін анықтайды.

Орталықтандырылған жүйелерде (мысалы, электрондық коммерция Интернет-платформасы желісінде, банктік автотөлем сервері желісінде) процесті бақылайтын техникалық субъект бар. Бұл жазылым картасынан автоматты түрде төленген жағдайда сатушы болуы мүмкін, өйткені ол банк арқылы тұрақты төлемдерге бастамашылық жасайды. Бұл делдал болуы мүмкін - платформа өзіне қарасты эскроу-шотта қаражатты ұстап, белгілі шарт орындалғанда, мысалы, тауар жеткізілгеннен кейін 7 күн өткен соң шағым түспеген жағдайда, оны автоматты түрде сатушыға аударады. Сондықтан, мұнда басқаруды осындай субъектінің міндеттері арқылы қамтамасыз етуге болады. Ол заңды талап бойынша орындауды тоқтата тұруы, қаражатты қайтаруы және т.б. орындауға міндетті.

Егер сатып алушы шағымды тиісті мерзімде берген болса, онда электрондық нарықта төлемді ұстап қалу рәсімі болу керек. Банк клиенттің өкімі бойынша жазылу бойынша одан әрі автоқосуды тоқтатуға міндетті. Мұндай тәжірибені Kaspi банкі енгізген, ол клиенттерге болашақ жазылым транзакцияларын тікелей қосымшада бұғаттауға мүмкіндік береді [174].

Осылайша, орталықтандырылған автоматтандырылған үлгіде басқару шарт ережелері мен оператордың императивті міндеттерінің жиынтығымен жүзеге асырылады. Оператордың орындауды тоқтату туралы талапты орындамауы заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады, ал тұтынушымен жасалған оны бас тарту немесе қайтару құқығынан айыратын шарттың ережелері (бірақ төменде қарастырылған ақылға қонымды ескертулерді қоспағанда) жарамсыз деп танылады.

Жоғарыда айтылғандай, қаржы инфрақұрылымында (банк және төлем жүйелері) басқару институционалды түрде енгізілген, өйткені аударым аяқталған сәтке дейін қатысушылар тапсырысты қайтарып ала алады немесе операцияны тоқтата алады. «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» ҚР Заңына сәйкес, операциялық күн ішінде төлем тапсырмасын орындауды тоқтата тұру немесе кері қайтарып алу туралы өкімдерді қабылдауға жол беріледі, ал соңы клиринг/есеп айырысулар аяқталғаннан кейін ғана пайда болады [78]. Сонымен қатар, ұлттық деңгейден жоғары сатыда рұқсат етілмеген есептен шығаруды банктер өтеуі керек деген стандарт қалыптасты. Қазақстан құқығы осы ережені ішінара ұстанады және «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» ҚР Заңының 56-57-баптары банкті рұқсатсыздық немесе қателік дәлелденген жағдайда қаражатты қайтаруға міндеттейді [78].

Алайда міндеттеменің смарт орындалуы кезінде мәселе басқашарақ көрініс

табады. Нақтырақ айтсақ, есептеулердің аяқталуы жүйенің тұрақтылығын шексіз шолулардан қорғайды, сондықтан белгілі бір сәттен кейін барлық транзакциялар түпкілікті болып саналады. Егер мұндай түпкілікті төлем сот арқылы жойылса, мысалы, алушы ақшаны негізсіз байыту ретінде қайтаруға міндетті болса, бұл төлем жүйесінің «ішінде» болмайды, бірақ жаңа кері транзакция ретінде жүзеге асырылады.

Банк саласында орындалуды басқару клирингтік жүйелердің жұмысына араласу арқылы емес, керісінше регламенттелген қайтарулар фактісінен кейін немесе соттық талап арыз арқылы көрініс табады. Әйтпесе, төлемдерге деген сенім бұзылады. Бұл барынша «жұмсақ» теңгерімді тудырады, яғни тұтынушылардың құқықтары қорғалған, бірақ қатысушылардың соңғылыққа деген сенімі де қорғалған. Заңнамалық тұрғыдан да мұндай тепе-теңдік сақталған және автоматтандырылған төлемдерді даулау рәсімдерін нақтылауға қатысты кеңейтулер талап етіледі. Мысалы, автотөлемдер бойынша дауларды барынша жылдам қарау туралы, клиентке әрбір есептен шығару туралы және болашақ есептен шығаруды жою құқығы туралы хабарлау міндеттілігі және т.б. мән-жайларға қатысты нормаларды енгізу қарастырылуы мүмкін.

Блокчейн технологиясының негізінде жұмыс істейтін орталықтандырылмаған жүйелерде басқару аса қиын жағдай болып табылады. Мұнда «орындауды жою» командасын бере алатын орталық түйін жоқ. Белгілі болғандай, блокчейн хаттамасы мақсатты түрде жазбалардың өзгермейтіндігін қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда желідегі өздігінен орындалатын бағдарламалық тетік дәл код бойынша орындалады. Мұндай орындау нәтижелерін кейіннен өзгерту мүмкіндігіне тек ерекше жағдайларда, мысалы, желіге қатысушылар блокчейн (таратылған тізілім) хаттамасын өзгерту туралы ұжымдық шешім қабылдаған кезде ғана жол беріледі, бұл ерекше жағдайларда орын алады және жүйенің қалыпты жұмыс істеу шеңберінен шығады. Мұндай жағдай, мәселен, Ethereum жобасындағы DAO ісінде орын аған [175]. Рұқсат етілмеген қолжетімділіктің салдарынан қатысушылар қауымдастығы төтенше шешім қабылдап, бұрын тіркелген транзакциялар тізбегін өзгертуге әкелген еді.

Ұлттық заңда кез келген өзін-өзі жүзеге асыратын бағдарламалық жасақтамада енгізілген күшін жою қызметінің болуын талап ету дегеніміз орталықтандырылмаған шешімдердің көптеген түрлеріне тыйым салуды немесе оларды заңды күшінен айыруды білдіреді.

Бұл мәселедегі еуропалық тәсіл үзіктілік сипатқа ие. Салыстырмалы түрде жақын арада қабылданған ЕО-ның Деректер туралы Регламенті өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктердің белгілі бір тобын ғана (деректермен алмасу туралы келісімді орындайтын) орындауды қауіпсіз тоқтату қызметін, яғни одан әрі орындауды қауіпсіз тоқтату тетігін қосуды міндеттейді [169]. Бұл осындай шектеулі саладағы киберқауіпсіздік мәселелеріне байланысты (деректерді бақылаусыз пайдалануды болдырмау үшін) қабылданған жаңалық. Қоғамдық блокчейн жүйелерінде орындаудың заңды басқарылуын қазірдің өзінде жасалған әрекеттерді техникалық жою арқылы қамтамасыз ету мүмкін емес, өйткені жазбалардың өзгермейтіндігі олардың жұмыс істеуінің негізін құрайды. Мұндай жағдайларда міндеттемелердің орындалуын бақылау

азаматтық-құқықтық қорғау құралдарының қолданылуын сақтайтын техникалық емес, құқықтық тетіктермен қамтамасыз етілуі тиіс.

Қоғамдық блокчейн жүйелерінде орындаудың құқықтық басқарушылығы бұрын жасалған әрекеттерді техникалық тұрғыдан жою арқылы қамтамасыз етілмейді, өйткені жазбалардың өзгермейтіндігі олардың жұмысының негізін құрайды. Мұндай жағдайда міндеттемелерді орындауды бақылау техникалық емес, азаматтық-құқықтық қорғау құралдарын қолдануды сақтайтын құқықтық тетіктер арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Аталмыш тетіктерге, ең алдымен, дау шешілгенге дейін активті түпкілікті иеліктен шығаруға жол бермейтін, кейінге қалдырылған немесе шартты орындауды (эскроу және өзге де ұқсас үлгілер) көздейтін шарттық құрылымдар жатады. Орындаудың кейінге қалдырылған аяқталуы да маңызды мәнге ие, онда нәтижені беру лездік сипатта болмайды және заңда көзделген қарсылықтарды іске асыруға мүмкіндік береді.

Орындаудың техникалық қайтымсыздығы араласуды объективті түрде болдырмайтын жағдайларда сақтандыруды және тәуекелдерді қайта бөлудің өзге де нысандарын қоса алғанда, өтемақы тетіктерін пайдалануға жол беріледі. Сонымен қатар, заң шығарушы орындалуы кері қайтарылмайтын тәсілдердің рұқсат етілуін қатынастар сипатына қарай әртүрлі етіп белгілей алады, олардың қолданылуын кәсіби айналым саласымен шектеп, тараптардың тиісті тәуекелдерді саналы түрде қабылдауына негізделуі мүмкін.

Осылайша, орталықтандырылмаған цифрлық жүйелердегі орындалуды басқарылуы технологияға араласу арқылы емес, міндеттемелерді құқықтық ұйымдастыру және тәуекелдерді бөлу арқылы қамтамасыз етілуі керек, бұл цифрлық шешімдердің автономиясы мен азаматтық құқық талаптары арасындағы тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді.

Рұқсат етілген өзін-өзі орындаудың шекараларын анықтаған кезде императивті тыйымдар мен диспозитивті реттеу аясын ажырату қажет. Мәселенің маңызды аспектісі басқару тетіктерінен бас тартуға қатысты шарт еркіндігінің шекарасын анықтау болып табылады. Тараптар шарт еркіндігіне (ҚР АҚ 380-бап) сүйене отырып, өздерінің өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетігі кері қайтарылмайтындығын және барлық шартты бұзу немесе дауласу құқықтарынан бас тартатынын көрсету мүмкіндігі жөнінде сұрақтар туындайды. Мұндай бас тарту сот қорғауынан бас тарту туралы келісімге ұқсас, ал ол қоғамдық тәртіпке қайшы келетіндігіне байланысты жарамсыз болып саналады.

Осы орайда кәсіпкерлер мен «тұтынушы мен кәсіпкер» арасындағы қатынастарды ажырату керек.

Бірінші жағдайда, шамадан тыс императивтілік айналымға зиян тигізуі мүмкін, өйткені егер екі компания мақсатты түрде өзгермейтін автоматтандырылған орындауды таңдайтын болса, мысалы, адами факторға қатысты кешіктіру қауіп төндірмей кепілдендірілген жеткізу үшін, заң мұндай құрылымды тұтастай алғанда жарамсыз деп жарияламауы керек. Бірақ мұнда да императивті нормаларды қолданудың ең аз мүмкіндіктері сақталуы қажет (мысалы, заңға қайшы келетін немесе алдау немесе зорлық-зомбылықтың әсерінен жасалған мәміленің жарамсыздығы туралы ҚР АҚ 158-159-баптары).

Мұндай нормалар тараптардың еркіне қарамастан қолданылады. Әдеттегі келісімшарттық тәуекелдерге келетін болсақ, кәсіпкерлердің қарым-қатынасында заң көбірек еркіндікке жол береді. Мысалы, шарттағы тараптар төлемнің қайтарылмайтындығын және бұл шарт мәміле бағасында ескерілетінін тікелей көрсете алады. Классикалық мысал қайтарылмайтын кепілақы болуы мүмкін. Егер екі тарап та кәсіпкер болса және іс-әрекеттің салдарын түсінсе, соттар мұндай ескертуді мойындауы керек. Сонымен, кәсіпкерлер арасындағы қарым-қатынаста кейбір қорғаныс шараларынан бас тарту тәуекелдерді бөлудің заңды элементі болуы мүмкін.

Екінші жағдайда, тұтыну шарттарында тұтынушының заңды құқықтарын бұзатын немесе төмендететін кез келген ережелер жарамсыз болады («Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңының 18-бабы тұтынушының заңмен салыстырғанда жағдайын нашарлататын шарт талаптарының жарамсыздығын тікелей бекітеді). Сондықтан, егер шартты түрде Интернет-сервис «жазылымның күші жойылмайды және төлемдер ешқандай жағдайда қайтарылмайды» деп жазса, онда мұндай шарттың заңды күші болмайды, ал тұтынушы қызметтерден бас тарта алады және заң негізінде көрсетілмеген қызметтер үшін ақшаны қайтаруды талап ете алады.

Сонымен, императивті ережелермен реттелетін жағдайларды заңнамалық тұрғыдан дәл анықтау қажет. Бұл ретте заң тұтынушының қатысуымен болатын қатынастарда және айқын теңсіздік немесе жария мүдделердің өзге де жағдайларында (мысалы, рұқсат етілмеген төлемдерге қарсы қорғаудан бас тартуға жол берілмейді) негізгі кепілдіктерден бас тартуға тыйым салуға тиіс. Бірақ үшінші тұлғаларға әсер етпейтін және жария тәртіпті бұзбайтын жағдайда, тең бизнес-серіктестер арасында орындау қайтымдылығына қатысты ескертпелер болуы мүмкін.

Орындауды басқаруды шектейтін ескертпелердің рұқсат етілуін бағалау кезінде әлсіз жақтың автоматтандырылған орындаудың салдарын түсінетіндігін, оның қарсы артықшылыққа ие болатындығын (мысалы, баға, жеңілдік немесе басқа экономикалық негізделген игілік) және ол үшін құқықтық кепілдіктердің стандартты көлемі сақталатындығын анықтаған жөн.

Тұтынушы цифрлық өнімді кейіннен бас тарту мүмкіндігінен дереу жеткізуге жеке келісім берсе де, ол берілген нәтиженің сапасы мен жарамдылығына қойылатын талаптарды және оларды бұзуды жоюды немесе төленген соманы қайтаруды талап ету құқығын сақтауы керек. Сондықтан, тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) сапасына қойылатын талаптарды алып тастауға, ниет пен өрескел абайсыздық үшін жауапкершіліктен бас тартуға, сондай-ақ мәміленің жарамсыздығының салдарын қолдануды жоюға жол берілмейді. Сонымен қатар, кәсіпкерлер арасындағы қатынастарда тәуекелдерді бөлу, егер бұл жария тәртіп пен үшінші тұлғалардың құқықтарына әсер етпесе, келісіммен түзетілуі мүмкін.

Орындауды басқаруды мойындаумен қатар, тиісті тетіктерді теріс пайдалану қаупін ескеру қажет. Заңнамалық реттеудің екінші бір қыры - орындауды тоқтата тұру немесе жою мүмкіндігін теріс пайдалану қаупінің туындауы.

Сот тәжірибесінде адал емес борышкер орындалуы сөзсіз міндеттемені кейінге қалдыру мақсатында түрлі сылтаулармен сот дауларын бастап немесе тыйым салу шараларын қолдануға қол жеткізіп, тек уақыт ұтуға тырысатын мән-жайлар өте көп. Цифрлық ортада мұндай жағдай, мысалы, тарап алдағы автоматтандырылған есептен шығару немесе активті беру туралы біле отырып, процесті тоқтату үшін әдейі негізсіз талап қоюы немесе қате туралы хабарламаны қолдан жасап ұсынуы арқылы көрініс табуы мүмкін. Әсіресе кәсіпкерлер арасындағы қатынастарда, ірі сомалар айналымда жүргенде және төлемнің әрбір кідірісі қысым көрсету құралына айналатын жағдайда, бұл тәуекел айрықша мәнге ие.

Осыған байланысты автоматтандырылған орындауды тоқтата тұру құқығын енгізе отырып, заң шығарушы оны теріс пайдаланудан қорғайтын кепілдіктерді көздеуі тиіс. Мұндай кепілдіктер ретінде, атап айтқанда, төмендегілер қарастырылуы мүмкін:

1) орындауды тоқтата тұруды талап ету үшін нақты заңнамалық негіздерді айқындау (мысалы, мәмілені даулауға байланысты сотқа талап арыз беру, айқын техникалық қателіктің анықталуы, қолжетімділік кілттерінің құпиялығының бұзылуы және т.б.);

2) тоқтата тұрудың ұзартылмайтын шектеулі мерзімін белгілеу (мысалы, 10 күн), және осы мерзім ішінде талап арыздың берілгенін немесе соттың қамтамасыз ету шаралары қолданылғанын растайтын дәлелдер ұсынылмаса, орындаудың автоматты түрде қайта басталуы;

3) заңсыз талап қою үшін жауапкершілікті бекіту (екінші тараптың шығындарын өтеу, көрінеу негізсіз бұғаттау үшін айыппұл не тұрақсыздық айыбын төлеу);

4) тұтынушылар мен кәсіпкерлер үшін әртүрлі режимдерді айқындау, яғни тұтынушыға орындауды тоқтата тұрудың неғұрлым кең мүмкіндігін беру, ал кәсіпкер үшін шарт талаптарының бұзылу қаупін дәлелдеуді талап ететін қатаңырақ тәртіп белгілеу.

Орталықтандырылған жүйелерде мұндай сүзгілеу рөлін платформаның немесе жүйенің операторының өзі де атқара алады.

Мысалы, банк клиенттен автотөлемдерді тоқтата тұру туралы талап түскен кезде, оның негіздерін нақтылауды сұрауы мүмкін. Егер клиент келісім бермеген болса, бұл нақты рұқсат етілмеген төлем болып табылады. Клиент қызметтің сапасын даулап отырғанын нақтылауы мүмкін, бұл жағдайда шарт бойынша дау туындайды. Банк ұйымы төрелік ретінде тараптар арасында әрекет ете алмайды, бірақ алдымен сатушыға жүгінуді ұсынуы мүмкін.

Тұтынушының шағымы түскен кезде электрондық платформа сатушының беделін, бұрынғы шағымдарды тексере алады, бұл сатушылар тарапынан негізсіз бұғаттаулар арқылы жүйелі түрде адал емес қысым көрсетудің алдын алу мақсатында жүзеге асырылады. Кейбір электрондық сауда алаңдарында сатып алушылар тарапынан теріс пайдалану көрсеткіштері (метрикалары) енгізілген. Осылайша, орындауды тоқтата тұру құқығының құрылымы адал тараптарды қорғау құралы болуы тиіс, керісінше адал емес тараптардың ықпал көрсету тетігіне айналмауы қажет. Бұл материалдық өлшемшарттар мен рәсімдік

ережелерді ұштастыру арқылы қамтамасыз етіледі.

Нақты шешім әзірлеу барысында халықаралық тәжірибені ескеру пайдалы. Салыстырмалы талдау автоматтандырылған келісімдерге қатысты бірнеше үлгіні немесе тәсілді бөліп көрсетуге мүмкіндік берді:

- ЮНСИТРАЛ-дың функционалдық тұрғыдан бейтарап реттеу үлгісі;
- ЕО-ның сенімді қызметтерге және цифрлық шарттарға қатысты үлгісі;
- англо-америкалық үлгі.

БҰҰ-ның Халықаралық сауда құқығы жөніндегі Комиссиясының (ЮНСИТРАЛ) құжаттарында электрондық мәмілелерді реттеу технологиялық бейтараптық және функционалдық баламалылық қағидаттарына негізделеді. ЮНСИТРАЛ 1990-жылдары электрондық нысанды кемсітпеу және функционалдық баламалылық қағидаттары арқылы электрондық мәмілелерді құқықтық реттеудің негізін қалаған. Электрондық коммерция туралы ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңы (1996) және 2005 жылғы Халықаралық шарттарда электрондық хабарламаларды пайдалану туралы БҰҰ Конвенциясы үш негізгі қағидатты бекітеді: электрондық хабарламаларды кемсітпеу, технологиялық бейтараптық және электрондық құжат айналымының қағаз нысанға функционалдық баламалылығы [17].

Автоматтандырылған мәмілелер контекстінде 2005 жылғы Конвенцияның 12-бабы ерекше маңызға ие, оған сәйкес шарт автоматтандырылған ақпараттық жүйе арқылы, әрбір әрекетпен адамның жеке-жеке танысуынсыз жасалғаны үшін ғана өзінің заңдық күшінен айырылмайды [12]. Бұл норма шарт жасасу сатысында «электрондық агенттердің» және өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктердің заңдылығын тікелей таниды.

Сонымен қатар, Конвенцияның 14-бабы автоматтандырылған жүйеге деректер енгізу кезінде адам жіберген қателерді түзету туралы ережені енгізді, оған сәйкес егер жүйе қатені түзетуге мүмкіндік бермесе, тұлға өзінің электрондық транзакциясын жоюға құқылы (мысалы, қателесіп басқа батырманы басып қойған жағдайда) [12].

Байқағанымыздай, халықаралық құқық автоматтандырылған процестерді қалыпты құбылыс ретінде қабылдайды, алайда адам техникалық ақаулар үшін шамадан тыс жауапкершілік алмауы тиіс деген ұстанымды басшылыққа алады. Сондықтан, көрсетілген нормалар негізінен шарт жасасу сәтіне бағытталғанымен, орындау сатысына да толықтай қолданылуы мүмкін.

ЮНСИТРАЛ үлгісінің негізінде көптеген мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан да, азаматтық және іс жүргізу заңнамасына өзгерістер енгізіп, электрондық дәлелдемелерді, ЭЦҚ-ны және электрондық хабарламаларды дәстүрлі нысандармен тең деп таныды. Алайда ЮНСИТРАЛ орындаудың «қайтымдылығы» мәселесі бойынша тікелей ұсынымдар берген жоқ, бұл ұлттық құқықтың қарауына қалдырылды. Технологиялық бейтараптықтың жалпы идеясы міндеттемелерді орындау туралы заңдар автоматтандырылған тәсілдерді де қамтитындай етіп тұжырымдалуға тиіс екенін білдіреді. Біздің жасаған талдауымыз көрсеткендей, қазіргі уақытта отандық заңнамада, атап айтқанда ҚР Азаматтық кодексінде мұндай мәселелердің егжей-тегжейлі құқықтық реттелуі әлі де жоқ.

ЕО құқығында электрондық операцияларға деген сенім инфрақұрылымын құруға және цифрлық айналым жағдайында кепілдіктерді сақтауға басымдық берілген. ЕО электрондық операцияларға деген сенім инфрақұрылымын қалыптастыру жолын таңдады. №910/2014 eIDAS Регламенті қолтаңбаның өз қолымен қойылған нұсқасына теңестірілген білікті электрондық қолтаңба ұғымын, сондай-ақ басқа да сенім білдіретін қызметтерді (электрондық мөрлер, уақыт белгілері, куәландыру сервистері және т.б.) бекітті [83].

Электрондық мәмілелердің өзін-өзі орындауы үшін, мысалы, электрондық уақыт белгілері маңызды. Оларды пайдалану электрондық әрекеттің жасалған сәтін оның анықтығына кепілдік бере отырып тіркеуді қамтамасыз етеді. Қазақстанда да «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңда уақыт белгісі және ақпараттық жүйелерге қойылатын талаптар ұғымы бар, алайда ол әлсіздеу дамыған. Еуропалық тәжірибе орындаудың сенімді журналдары мен дәлелдерінің болуының аса маңызды екенін көрсетеді. Орындауды автоматтандыру сот пен тараптар электрондық операциялар журналдарының тұтастығы мен түпнұсқалығына сенімді болған жағдайда ғана сенімге ие болады. ЕО Еуропалық телекоммуникациялық стандарттар институтының Стандарттары арқылы білікті сенім білдіретін қызметтерден аудит жүргізуді және тіркелген оқиғалар жазбасын қорғауды талап етеді.

Тағы бір аспект - цифрлық контент пен қызметтерді жаңаша реттеу. 2019/770 ЕО Директивасы өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетік туралы тікелей ереже қамтымаса да, тұтынушыға жеткізілетін цифрлық контент шартқа сәйкес келуі тиіс екенін белгілейді. Ал шарт талаптарынан ауытқу анықталса, тұтынушы контентті шартқа сәйкестендіруді немесе шартты бұзуды талап етуге құқылы [176]. Бұл цифрлық контент жеткізуге қатысты авто-орындалатын мәмілелер үшін маңызды. Контент бір батырманы басу арқылы бірден жеткізілген күннің өзінде, оның сапа талаптарына сәйкес келмеуі құқықтық жауап беруге негіз болады.

Деректер туралы 2023/2854 Регламенттің бұрын аталған 36-бабы алғаш рет белгілі бір салада өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктерге қойылатын талаптарды енгізеді. Бұрын аталған «орындауды қауіпсіз тоқтату» немесе кейінгі транзакцияларды тоқтату қызметтерінің болуы туралы талаптармен бірге, өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетік өшірілген кезде деректер мен кодты кейінгі тексеру үшін сақтау міндеті де қарастырылған [169].

Өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетік тоқтатылған жағдайда да жасалған операциялар туралы ақпарат, мысалы, сот немесе қадағалау органы үшін тексеруге қолжетімді болуы тиіс деген стандарт ЕО аумағында жарамды. Сондай-ақ, өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетік өзі орындайтын келісімнің талаптарына сәйкес келуі тиіс. Бұл түсінікті, алайда кодты енгізу кезінде бастамашы кодтың шарт шеңберінен шықпайтынын қамтамасыз етуі қажет [169]. Осылайша, ЕО өзін-өзі орындалуды тікелей тыйым салмайды, цифрлық инновацияларды қолдайды. Сондықтан, еуропалық тәсілді келесідей жинақтауға болады: автоматтандыруды қағидаттық тұрғыда қабылдау, бірақ қауіпсіздікке, құжаттауға және тұтынушылардың құқықтарын сақтауға қатысты міндетті талаптарды белгілеу.

Біз көптеген ЕО идеялары Қазақстан үшін басым түрде қолданылуы мүмкін деп есептейміз. Мысалы, ақпараттық қауіпсіздік стандарттары деңгейінде автоматтандырылған электрондық шарттарды орындауға арналған ақпараттық жүйелерде әрекеттерді хаттамалау және шұғыл тоқтата тұру құралдарының болуын операторлардан талап ету мүмкіндігі.

Англо-америкалық прецеденттік құқық юрисдикцияларында автоматтандырылған келісімдерге тәсіл негізінен сот тәжірибесі мен шарттағы ескертулер арқылы қалыптасады. Англо-америкалық дәстүрдегі юрисдикцияларда өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктерге арналған арнайы заңнама ұзақ уақыт бойы болмаған. Соттар біртіндеп жалпы тәсілдерді дамытты.

Мысалы, 2021 жылғы Есепте Ұлыбританияның Құқық комиссиясы қолданыстағы келісімшарттық және деликттік құқық нормалары өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктер үшін жарамды және маңызды олқылықтар жоқ деп қорытындылады. Англо-америкалық прецеденттік құқық кодты міндеттемелерді жою құралы ретінде емес, керісінше міндеттемені орындау құралы ретінде бағалауға жеткілікті икемділік береді [177].

Мысалы, егер өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетік қате ретінде артық соманы аударса, ағылшын соты, ең алдымен, негізсіз байыту доктринасын қолдануы ықтимал және тіпті код қайтаруды «қамтымаған» болса да, ақша аударылған тараптан артық соманы қайтаруды талап етеді. Мұндай шешімдер АҚШ-тың бірнеше штаттарындағы (Аризона, Теннесси) соттармен шығарылған. Бұл штаттарда блокчейн-транзакциялар мен өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктердің заңдық күшін танытын заңдар қабылданған, сонымен қатар өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетікті электрондық жазба немесе қолтаңба нысаны ретінде қарастыруға болатыны нақты көрсетілген [178].

Бұл код арқылы келісім жасауға қатысты ықтимал күмәндарды жояды, бірақ орындау мәселелерін шешпейді.

Америкалық сот тәжірибесінде жоғарыда біз мысалға келтірген DAO жобасын бұзу ісі кеңінен жария болды, онда өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктің кодын зиянкестік мақсатта пайдаланып қаражат шығарылған, ал қауымдастықтың бір бөлігі бұл әрекеттерді заңды деп санаған. Алайда АҚШ Құнды қағаздар және биржалар комиссиясы реттеуші ретінде, кейіннен әзірлеушілер кодқа тікелей бағынуды қабылдауға болмайтынын атап көрсетті. Бұл оқиға «төтенше ескертулер» мен құқықтық келісімдерді алдын ала жазып қою қажеттілігін меңзеген заңгерлер үшін маңызды сабақ болды.

Қазіргі уақытта өзін-өзі орындайтын тетіктерді іске қосу туралы келісімдерге мәтіндік келісімнің кодқа қарағанда басымдылығы, қолданылатын құқық және еңсерілмейтін күш жағдайлары туралы ережелерді қосу ұсынылады [179; 180]. Соған сәйкес, егер код тараптардың айқын еркіне қарсы операция жасаса (мысалы, қателікпен ақша үшінші тұлғаға аударылса), тараптар бұл әрекетті міндеттеменің орындалғаны деп санамау негізі деп келісімде көрсетеді.

Жалпы, англо-америкалық прецеденттік құқық үлгісі келісімшарттық сипатқа ие және кейін сот арқылы түзетуге мүмкіндік береді. Басқа сөзбен айтқанда, тараптар қажетті ескертулерді өздері қарастыра алады, ал егер олар

болмаған жағдайда сот жалпы қағидаларды, яғни адал емес іс-әрекетті, негізсіз байытуды, зиянды өтеуді қолданады. Мұндай тәсіл икемділікті қамтамасыз етеді, бірақ сот шешімі шыққанға дейін қандай да бір белгісіздікті қалдырады.

Қазақстан үшін, оның континенталдық құқықтық жүйесі жағдайында, ережелерді нақты бекіту сот шешіміне толық сенуге қарағанда артықшылықтары басым болуы мүмкін.

Қолданыстағы заңнаманы ескере отырып, орындаудың басқарылуын қамтамасыз ететін технологиялық бейтарап стандартты енгізу ұсынылады, ол материалдық-құқықтық, рәсімдік және инфрақұрылымдық шаралардың үйлесімі арқылы жүзеге асады. Төменде осындай шешімнің бағыттары азаматтық заңнама, арнайы заңдар және процессуалдық құралдар деңгейінде ұсынылған.

ҚР АҚ 17-тарауын міндеттемелерді автоматтандырылған орындау нормасымен толықтыру тиімді болып көрінеді. Мұндай норманың, бір жағынан, ақпараттық жүйелерді пайдаланып міндеттемені орындауға рұқсат беруді бекітуі, екінші жағынан, басқарылудың ең аз стандартын белгілеуі қажет.

Аталған стандарт, атап айтқанда, автоматтандыру заңда немесе келісімде қарастырылған міндеттемені тоқтату, өзгерту мүмкіндіктерін сақтай отырып, соттық тыйымдарды орындауға және мәміленің жарамсыздығы салдарын қолдануға кедергі келтірмеуі тиіс.

Сонымен қатар, автоматтандырылған орындау тетігін енгізген тараптың оның жұмыс істеуіне өз әрекеті сияқты жауапты екенін және келісімшарт арқылы дұрыс емес немесе қате орындау үшін жауапкершілікті толықтай жоюға құқығы жоқ екенін нақты белгілеу орынды.

Арнайы заңнамалық деңгейде, әсіресе, төлемдер және электрондық сауда саласында автоматтандырылған орындау ережелерін нақтылау қажет. «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» ҚР Заңында «тұрақты өкім» (тікелей дебет) нормаларын нақтылау орынды. Төлем жасаушының кез келген уақытта жазылым немесе ұқсас өкімі бойынша келесі төлемдерге келісімді қайтару құқығын тікелей көрсету керек, банк (төлем провайдері) дереу осындай аударымдарды тоқтатып, аударымды алушыны хабардар етуге міндеттелуі тиіс, осылайша аударымдарды алушы төлемнің бұдан әрі кепілдендірілмегенін біледі. Бұл қадам формальды түрде сенімгерлік мандаттың кері шақырылуы қағидасынан туындайды, яғни болашаққа арналған төлем тапсырмасы қайтарылмайтын болмайды.

Еуропалық тәжірибеде балама ретінде тікелей дебет мандатын қайтару қызмет етеді. Қазірдің өзінде Қазақстан банктері бұл қызметті енгізуде [170].

Сонымен қатар, «Сауда қызметін реттеу туралы» ҚР Заңына (29-1-бап) электрондық сауда алаңы операторына сатып алушыдан шағым түскен жағдайда белгілі бір мерзім ішінде (мысалы, тауарды алғаннан кейін 14 күн) сатушыға ақша аударуды тоқтату және дауды шешуге ықпал ету міндетін енгізуге болады. Бұл мерзім тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заңнамадағы жалпы қайтару мерзімімен сәйкес келуі тиіс. Сонымен қатар, оператор бұл міндеттемені орындамаған жағдайда, сатушымен бірге тұтынушы алдында қосарланған жауапкершілікке ие болатынын белгілеуге болады, бұл шағымдарды шын мәнінде қарауға ынталандырады.

«Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңына немесе байланыс пен ақпараттық қауіпсіздік саласындағы өзге де нормативтік актілерге электрондық мәмілелерде қолданылатын ақпараттық жүйелерге қойылатын талаптарды енгізу қажеттілік деп санаймыз. Операция журналын жүргізу, бірыңғай уақыт стандарты (мысалы, сенімді уақыт серверлері арқылы) қолдану және транзакциялар жазбаларын белгілі бір мерзімге сақтау қажет. Сонымен қатар, электрондық дәлелдерді нотариустың депозитінде тіркеу мүмкіндігін қарастыру керек. Мысалы, тараптың өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетігінің электрондық журналын нотариусқа депозитке жіберу құқығы, оның мазмұнын және уақытын тіркеп, сотта фактілерді дәлелдеуге көмектеседі.

Соңында, ЭЦҚ туралы ережелерге сараланған уақыт белгісі нормасын қосуға болады, ол орындау сәтін дәлел ретінде қолдануға мүмкіндік береді, яғни автомат белгілі бір уақытта әрекет етсе, сол уақытқа сәйкес оқиғаның болғаны заңды түрде қабылданады (егер басқа дәлел жоқ болса). Мұндай инфрақұрылымдық өзгерістер автоматтандырылған орындау мәмілелерінің дәлелділігін және есеп берушілігін арттырады.

Процессуалдық тетіктер цифрлық дәлелдерді тиімді жинау және бағалауды, сондай-ақ цифрлық активтерге қамтамасыз ету шараларын қолдануды қамтамасыз етуі тиіс. Мысалы, ҚР АПК 133-2-бапта электрондық дәлелдерге қатысты ережелер енгізілген, онда электрондық құжаттар мен мәліметтер мойындалады [74]. Бұл дәлелдер қатарына жүйе журнал файлдары, блокчейн жазбалары, өзін-өзі орындайтын бағдарламалық тетіктің бастапқы коды және т.б. кіретініне көз жеткізу қажет. ҚР Азаматтық процестік кодексінде соттың міндеттемені орындау жағдайларын анықтағанда ақпараттық жүйенің алгоритмін бағалауға құқығы бар екенін нақты көрсету де орынды. Мысалы, түсініктемелерде электрондық дәлелдер қатарына скриншоттар мен өзін-өзі орындайтын тетіктер де жататыны көрсетілген [181].

Сондай-ақ, цифрлық түрде дәлелдерді қамтамасыз ету тетігі бекітілуі мүмкін. Сот өтініш бойынша платформа операторының логин-файлдарын өзгертуге дейін тез арада сұратуға немесе цифрлық активке тыйым салуға (белгілі бір мекенжайдан шығаруын болдырмауға, шотты бұғаттауға) құқылы. Орталықтандырылмаған ортада мұндай шараларды орындау қиын, сот жеке тұлғаның операциялар жасауына тыйым сала алады, ал егер есепшот делдалда сақталса, онда оны «тоқтатып, бұғаттай» алмайды. Дегенмен, ҚР Азаматтық процестік кодексінде мұндай мүмкіндіктерді көрсету қатысушыларға сот бақылауының маңызды екенін білдіреді.

Автоматтандырылған орындау нәтижелері үшін тәуекелдерді бөлу және жауапкершілікті жалпы міндеттемелерді бұзу жауапкершілігімен үйлестіру қажет, яғни жаңа норманы жалпы жауапкершілік жүйесіне енгізу керек. ҚР АҚ 359-бабына (міндеттеменің бұзылғандығы үшін жауапкершілік негіздері) автоматтандырылған жүйеге орындауды сеніп тапсырған тұлға, егер басқаша дәлелдемесе, оның жұмысының салдары үшін өз әрекеті сияқты жауапты екенін қосуды ұсынуға болады. Бұл ҚР АҚ 276-бабының қисынды жалғасы болып табылады, онда міндеттеменің орындалуын үшінші тұлғаға жүктеу рұқсат етілген, бірақ егер үшінші тұлға міндеттемені бұзса, борышкер жауап береді.

Автоматтандырылған жүйе - субъект емес, бірақ іс жүзінде осындай «көмекшіге» баламалы. Доктринада электрондық агенттің әрекеттері келісім тарапына атрибуцияланады деп айтылған [30; 180]. ҚР Азаматтық кодексінде бұл ережені бекіту бағдарламаның дербестігіне сүйеніп жауапкершіліктен қашатын тұлғалардың әрекеттерін болдырмайды. Егер бағдарлама артық аударым жасаса, онда оны іске қосқан адам жауапты. Тек төтенше жағдайлар немесе үшінші тұлғалардың араласуы кезінде ғана ережеден ауытқуға болады. Мысалы, дәстүрлі негіздер бойынша жауапкершіліктен босату (ҚР АҚ 359-бап), теріс пиғылды тұлғалар кодты бұзған жағдайда, егер тиісті өлшемшарттар орындалса, онда орындаушы еңсерілмейтін күш негізіне сүйене алады.

Осы шаралардың нәтижесі - кешенді үлгі. Атап айтқанда, материалдық-құқықтық стандарт, делдалдардың арнайы міндеттері және дәлелдер мен қорғау үшін процессуалдық құралдар. Бұл үлгі екі мақсатқа жетуге мүмкіндік береді. Біріншісі алдын алу мақсаты, яғни тараптар басқарудың императивті талаптарын біле отырып, цифрлық мәмілелерін алдын ала «тоқтату» немесе баламалы шараларды ескере отырып жобалайды. Екіншісі - реактивті мақсат, яғни дау сотқа жеткізілсе, сотқа түсінікті нұсқаулар болады: өзін-өзі орындау жағдайында да дәстүрлі қорғау шараларын қолдануға (алаяқтық кезінде жарамсыз деп тану, орындауды тоқтату, қайтаруды міндеттеу және т.б.) құқығы бар және қолдануы тиіс, техникалық қиындықтар шешімге кедергі болмайды.

Автоматты түрде төлем алу жүйесінің мысалы ерекше назар аудартады. Мысалы, тұтынушы интернет-сервиске жазылым жасап, картасынан ай сайынғы автоматты төлемге келісім берген болсын делік. Біздің үлгімізге сәйкес, банк тұтынушыға кез келген уақытта келесі төлемдерге келісімді қайтарып алу мүмкіндігін беруі тиіс (мысалы, интернет-банк арқылы). Бұл заңдық талап болып табылады және қызмет провайдері шарт арқылы одан бас тарта алмайды. Егер тұтынушы бұл құқықты қолданса, банк төлемдерді тоқтатады, ал сервис келесі жазылымды өшіреді, бірақ тұтынушыдан бас тартқаны үшін айыппұл ала алмайды, өйткені бұл құқық заңда қарастырылған.

Егер рұқсат етілмеген аударым орын алса, мысалы, төлем жүйесінің қатесі салдарынан ақша екі рет алынған болса, банк артық соманы автоматты түрде қайтаруы тиіс [78]. Мысалы, дау туындаған жағдайда тұтынушы төлемді тоқтату туралы өтініш береді және оны растау үшін банктің лог-файлдары ұсынылады, онда Kaspi қосымшасында [174] «төлемді тоқтату» батырмасын басқаны көрсетіледі, бұл шешуші дәлел болады. Жаңа ережелерге сәйкес, бұл лог-файлдар электрондық дәлел болып саналады және келісімді қайтару фактісін растайды. Осылайша, тұтынушы қорғалады, адал қызмет провайдері де зиян көрмейді. Ол алдын ала өзгерістер мүмкіндігін біледі, мысалы, бірінші айға жоғарырақ төлем алу арқылы бизнес-үлгілерді жоспарлай алады.

Электрондық саудада мәмілені автоматты түрде растау үлгісі кең таралған. Сатып алушы электрондық алаңнан тауарға тапсырыс береді, ақша алаңда сақталады. Егер жеткізуден кейін 7 күн ішінде тұтынушы шағымданбаса, жүйе соманы автоматты түрде сатушыға аударады және мәміле орындалған болып саналады. Мұндай тәсіл ыңғайлы, бірақ сатып алушы шағым мерзімін өткізіп алуы мүмкін (мысалы, саяхатта болған), және ақша тауардағы ақауға қарамастан

сатушыға аударылған болуы ықтимал.

Ұсынылып отырған үлгі бойынша, алаң шағымды берудің мерзімі мен тәсілін нақты ескертуге міндетті болады, осылайша «жасырын құқықтан айыру» жағдайы болмайды. Егер мерзім ақылға қонымды себеппен өткізілсе, тұтынушы заң бойынша сатушыға тікелей шағымдануға құқылы, мысалы, тауар ақауы бойынша кепілдік аясында алаң да, кешіктірілген ақпаратты алған жағдайда, тұтынушыға ары қарай не істеу керегін, яғни қайда жүгіну керегін хабарлауы тиіс. Ақша аударылған болса да, тұтынушының қайтару немесе айырбастау құқығы сақталады (бұл талаптар императивті). Егер сатушы бас тартса, тұтынушы сотқа жүгіне алады. Сот тауар ақаулы екенін анықтап, келісімді бұзу және төленген соманы қайтару туралы шешім шығарады. Егер сатушы ақшаны қайтармаса, шешімді орындау қиын болуы ықтимал. Мұндай жағдайда заңда көзделген қосарланған жауапкершілік негізінде платформа екінші жауапкер ретінде тартылуы мүмкін. Бұл туралы хабардар болған алаң *postfactum* тетігін өздігінен әзірлеуге қызығушылық танытады. Мысалы, сатушылармен келісімге отырып, егер тұтынушының шағымы сотта қанағаттандырылса, алаң қажетті соманы сатушының алаңдағы шотынан немесе кепілінен алады. Кейбір ірі платформалар мұны ерікті түрде жүзеге асырады. Осылайша, тұтынушыны қорғау төлем аударылмай тұрып немесе кейін жүзеге асырылады, бірақ соттық қайтаруды қамтамасыз етеді.

Нәтижесі дереу берілетін цифрлық өнімді жеткізу ерекше қиындық тудырады. Мұнда тұтынушы көбінесе контент алынғаннан кейін қайтару мүмкін еместігіне келіседі (көшірме жасау мен ақшаны қайтаруды болдырмау үшін). Қазақстанда, көптеген елдер сияқты, сапалы цифрлық өнімнің «қайтарылмауы» туралы тікелей норма жоқ, бірақ соттар азық-түлік емес тауарлармен балама бойынша, мысалы, бағдарламалық қамтамасыз етуді қайтарылатындар тізімінен шығара алады. Ұсынылып отырған үлгі бұл шектеуді тек тұтынушының хабарланған келісімімен рұқсат етеді. Яғни, электрондық кілт сатып алғанда жүйе «Сіз сапалы цифрлық тауардың қайтарылмайтынын растайсыз ба?» деп нақты сұрауы тиіс. Егер тұтынушы белсенді әрекетпен растаған болса, шарт заңды күшін сақтайды. Ал, растамаған болса, формальды түрде оған 14 күндік бас тарту құқығы сақталады, бірақ оны іске асыру да даулы болуы мүмкін. Шарттық құқықта бұл жеке келісім арқылы құқықтан бас тарту деп аталады, ол құқық императивті болмаса рұқсат етіледі.

Сапалы тауарды қайтару құқығы - диспозитивті, яғни тұтынушы оны қолдануы немесе қолданбауы мүмкін. Осылайша, бизнес мүдделері контент пайдаланғаннан кейін негізсіз қайтарулардан қорғалады, ал тұтынушы құқықтары олардың алдын ала ережені білуімен қорғалады. Сонымен қатар, қайтару құқығынан бас тартқан жағдайда да сапаға, қауіпсіздікке, сипаттамаларға сәйкестікке қатысты құқықтар сақталады. Егер алынған бағдарламалық қамтамасыз ету жұмыс істемесе немесе уәде етілген параметрлерге сай болмаса, тұтынушы ақауларды жою немесе ақшаны қайтаруды талап ете алады. Осы орайда, автоматтандыру (жедел беру) кедергі болмайды, яғни сот цифрлық дәлелдерді (скриншоттарды, кілтті іске қосу жазбаларын) бағалап, өтемақы тағайындай алады.

Кәсіпкерлік айналымда сыртқы дереккөзге негізделген, цифрлық активтерді пайдалана отырып автоматтандырылған есептеулер жүргізілуі мүмкін. Егер сыртқы баға көзі бір айдан кейін «Х» бағасын көрсетсе, бір тарап автоматты түрде екінші тарапқа 1 биткоин жібереді. Осылайша, олар өз міндеттемесін бекітеді. Орындау толықтай блокчейнде жүзеге асады, делдалсыз. Мерзім келгенде, сыртқы дереккөз деректерді береді, келісімшарт қарыз алушының шотынан 1 биткоин шығарып, кредиторға жібереді. Дау жоқ, себебі бәрі нақты және айқын.

Сыртқы дереккөз қате деректер берген жағдайда, мысалы, нарықты ықпал ету немесе ақау салдарынан, және шарт тиісінше орындалмаса мынадай мән-жай орын алады. Код бойынша транзакция заңды, бірақ адалдық тұрғысынан - жоқ, себебі тараптар адал баға курсына күтті. Мұнда сотсыз болмайды, және зардап шеккен тарап 1 биткоинді қайтаруды немесе операцияны негізсіз байыту деп тануды талап ете алады. Бірақ, сот кімнен қайтару, қалай орындауды шешу барысында қиындыққа тап болады. Жауапкер - биткоинді алушы тарап, бұл айқын. Орындау үшін - егер жауапкердің Қазақстан аумағында мүлкі болса, мысалы, шоттарындағы ақша немесе өзі жеке тұлға болса, талапты басқа мүлікке бағыттауға болады.

Егер жауапкер криптоактивті ерікті түрде қайтарса, мәселе шешіледі. Қайтармаған жағдайда шешім классикалық түрде орындалады. Смарт-келісімді болдырмау мүмкін емес, бірақ сот жауапкерді теңдестіруді беру немесе 1 биткоиннің күндік құнын теңгемен төлеуге міндеттей алады. Осылайша, құқық жеке міндеттеу немесе жанама түрде әсер етеді.

Біз ұсынып отырған жаңа құқықтық норма (ҚР АҚ 278-1-бап) осы жағдайда сотқа бағдар ретінде қызмет етеді, өйткені онда автоматтандырылған орындау жарамсыздық немесе реституция салдарын қолдануға кедергі болмайтыны көрсетілген. Демек, сот осы салдарды, тіпті объект криптоактив болған жағдайда да тікелей қолданады. Сонымен қатар, автоматтандыруға сенім білдірген тараптың жауапкершілігі туралы норма болса, сыртқы дереккөзді таңдаған бастамашы (мысалы, кредитор дереккөз провайдерін таңдады) үлкен жауапкершілікке ие болуы ықтимал.

Автоматтандырылған орындау заттық қызмет көрсету кезінде IoT құрылғыларын пайдалану арқылы енгізілуі мүмкін. Мысалы, егер төлем алынған болса, онда ақылы автопрокаттағы «ақылды құлып» құрылғыны өзі ашады, және мерзім біткенде өзі қайта құлыптайды, уақытты асыра пайдалану үшін қосымша төлемді алады. Барлығы алгоритм бойынша жүзеге асады, пайдаланушы фактілі түрде адаммен өзара әрекеттеспейді. Құлып дұрыс жұмыс істемей, артық соманы алып қойған немесе уақытынан бұрын жабылып, залал келтірген жәйтті қарастырсақ. Жалдау шарты бойынша пайдаланушы мұндай автоматты әрекеттерге келісім берген. Біздің үлгі пайдаланушыны құқықсыз қалдырмайды. Ол егер нақты осындай төлемге келісім бермегенін дәлелдей алса, заңсыз немесе тиісінше орындалмаған іс ретінде төлемді даулай алады. Прокат операторы жауапкершілік қағидасын білсе, ол көбіне сотқа жетпей, сұраныс түскен бойда залалдың орнын толтырады. Егер артық төлемді қайтармаса, онда сот жүйе журналын (құлып қашан жабылған, қандай команда алынған) қарайды, ақауды

анықтап, оператордан ақшаны қайтаруды және залалдың орнын толтыруды соттық шешім негізінде талап етеді. Оператор автоматтандырылған жүйенің кінәсіне сілтеме жасай алмайды. «Тұтынушылар құқығын қорғау туралы» ҚР Заңы бойынша, оператор техниканың иесі болып табылады, ол оны өзі қамтамасыз еткен. Осылайша, құқықтық нормалар бұл ретте де нақты ережені анықтайды.

Байқағанымыздай, ұсынылған өзгерістер электрондық сауда немесе инновациялық бизнес-үлгіні бұзбайды, тек сенім шеңберін құрады. Тұтынушылар автоматтандырудан қорғалатынына сенімді болады, ал кәсіпкерлер, яғни адал емес қарсы тарап жүйеден заңсыз немесе техникалық жолмен өтпейді.

Осылайша, Қазақстанның азаматтық заңнамасында өздігінен орындалатын тетіктерді заңдастыру бойынша классикалық қорғау құралдарына зиян келтірілмей, ғылыми-тәжірибелік тәсіл қалыптастырылды.

Орындау автоматтандырылған жағдайда заңдық басқару керек, яғни заң немесе келісім бойынша белгіленген жағдайларда орындауды тоқтату немесе түзету мүмкіндігі, сондай-ақ автоматтандырылған жүйенің жұмыс нәтижесіне қатысты жауапкершілікке тарту қамтамасыз етілуі тиіс.

Қазіргі Қазақстан заңында бұл мәселе тікелей реттелмегені дәлелденді, тек кейбір элементтер (төлемді қайтару, мәміленің заңсыздығы, тұтынушылар құқықтары) жанама түрде ғана шешім ұсынады. Дегенмен, технологиялық ерекшеліктеріне байланысты (жылдамдық, қайтарылмау) осы құралдарды бейімдеу қажет.

Заңнамаға бірқатар өзгерістер енгізу ұсынылады: ҚР Азаматтық кодексіне өздігінен орындалатын міндеттемелер туралы норма енгізу, олардың рұқсат етілген және рұқсат етілмеген келісім өлшемшарттарын белгілеу; «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Заңға (авто-төлемді қайтару құқығы), «Сауда қызметі туралы» ҚР Заңына (қалыпты емес жағдайда платформаның орындауды тоқтату міндеті), «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңына (жүйе жазбасын жүргізу және уақыт белгілері бойынша талаптар) сәйкес міндеттемелерді енгізу; электрондық дәлелдерді жинау және автоматтандырылған орындау үшін жауапкершілікті анықтайтын процессуалдық ережелерді нақтылау.

Ұсынылған ҚР Азаматтық кодексінің нормасы (басқарылу стандарты) келісім еркіндігіне қажеттіден артық араласпайды, бірақ минималды кепілдіктерді, әсіресе тұтынушыларды қорғау және императивті маңызды салаларда белгілейді. Бұл кәсіби тараптар үшін келісім еркіндігін жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етеді, соның ішінде қайтарылмау тәуекелін ерікті түрде өз мойнына алу құқығын таниды. Мұндай теңгерім халықаралық үрдістерге (ЮНСИТРАЛ, ЕО, англо-америкалық прецеденттік құқық) және ұлттық құқықтық тәртіптің қажеттіліктеріне сәйкес келеді.

Осы ұсыныстарды жүзеге асыру электрондық мәмілелер туралы заңнаманың ішкі бірлігін қамтамасыз етеді, цифрлық айналымға сенімділікті арттырады және «смарт-келісімдер» дәуірінде құқықтық қорғау құралдарының тәжірибелік мәнін сақтайды, осылайша ҚР-да азаматтық айналымды заңдылық пен әділдік қағидалары бойынша одан әрі цифрландыруға қызмет етеді.

3 Электрондық мәмілелердің құқық қолданудағы құқықтық мәселелері мен ерекшеліктері

3.1 Электрондық шарттар жасасу тетігіндегі электрондық сауда платформасының рөлі

Қазақстанда электрондық сауда оның жеке құқықтық инфрақұрылымының қалыптасу қарқынынан озық дамуда. Тәжірибе көрсеткендей, сауда айналымының негізгі орталығы – сатушылар мен сатып алушыларды байланыстыратын әрі олардың өзара іс-қимылын ұйымдастыратын электрондық (цифрлық) платформалар.

Азаматтық айналымды цифрландыру жағдайында электрондық сауда платформасы тек ақпарат алмасудың техникалық құралы емес, электрондық мәмілелерді құқықтық реттеу тетігінің дербес элементі болып табылады. Ол шарттық қатынастарға қатысушылардың еркін қалыптастыруға, білдіруге және бекітуге тікелей ықпал етеді. Дегенмен, әрбір сауда платформасын осындай сипатта қарастыру орынды емес.

Жеке-құқықтық талдау мақсатында электрондық сауда платформаларының үлгілерін ажырату қажет. Бірінші үлгі – хабарландыру тақтасы түріндегі алаңдар; олар пайдаланушыларға ақпараттық кеңістік пен ең төменгі байланыс құралдарын ғана ұсынады. Екінші үлгі – цифрлық сауда алаңы немесе маркетплейстер. Бұл үлгі мәміле жасасу процесін белсенді ұйымдастырады, сонымен қатар платформа мазмұнын модерациялау, рейтингтік бағалау жүйесін, рейтингтік бағалау алгоритмдерін, кірістірілген төлем тетіктерін, логистикалық қызметтерді және стандартталған ережелерді енгізеді. Мұндай жағдайда платформа пайдаланушының таңдауына және ерік білдіруіне нақты әсер етеді.

Азаматтық-құқықтық доктринада үшінші үлгі – бақылаушы делдалдың құрылымы қарастырылады. Оның мәні – платформа әрдайым сатып алу-сату шартының тарабы бола бермейді, алайда шарт жасасу процесіне байланысты ұйымдастырушылық қызметтерді жүзеге асырады. Міндеттер көлемі платформаның бақылау дәрежесіне қарай айқындалуға тиіс. Азаматтық құқық теориясы тұрғысынан бұл жағдай мәмілелер жасасу кезіндегі делдалдардың рөлі туралы дәстүрлі көзқарастарды қайта пайымдауды талап етеді, себебі электрондық ортада делдалдық сапалық тұрғыдан жаңа нысанға ие болады.

Ақпаратты орналастыру үшін цифрлық кеңістік ұсынумен шектелетін бейтарап хостинг қызметінен айырмашылығы үшінші үлгідегі платформа мәміле жасасу процесіне белсенді ұйымдастырушылық ықпал етеді. Ол тауарларды (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) таңдау үшін электрондық интерфейсті қалыптастырып, басқарады, офертаны жолдау және қабылдау тетігін қамтамасыз етеді, тараптардың өзара іс-қимылының міндетті ережелерін белгілейді, ал жекелеген жағдайларда есеп айырысуға, логистикаға және тауарларды сақтауға қатысады.

Аталған қызметтердің жиынтығы электрондық сауда платформасын цифрлық ортадағы азаматтық айналым субъектілері арасындағы мәмілелер мен шарттық байланыстардың мазмұны мен өзгерістеріне тікелей ықпал ететін

бақылаушы делдал ретінде саралауға негіз береді.

ҚР АҚ 147-бабына сәйкес азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері мәміле деп танылады [13]. Электрондық шарттар жасасу барысында мұндай әрекеттер тараптар арасында тікелей емес, электрондық сауда платформасы ұсынатын цифрлық инфрақұрылым арқылы жүзеге асырылады. Осы мән-жай платформаны мәміленің нақты құрамының элементіне айналдырады. Платформаның қызметінсіз тараптардың ерік білдіруі заңды салдарға ие бола алмайды, тиісінше платформа шарттық міндеттеменің туындауына делдалдық етеді.

Классикалық интернет-ресурстарға тән ақпараттық делдалдықтың дәстүрлі үлгісі делдалдың орналастырылған ақпарат мазмұнына бейтарап болуын көздейді. Алайда электрондық сауда платформасы классикалық делдалдық үлгіге толық сәйкес келмейді. Өйткені, платформа тек техникалық инфрақұрылым ұсынумен шектелмейді, сонымен қатар сатушылардың платформаға қосылу және онда қызмет жүргізу тәртібін айқындайды. Мысалы, платформа сатушыларды тіркеу талаптарын белгілейді, белгілі бір құжаттарды ұсынуды талап етеді, сондай-ақ тауарларды орналастырудың форматы мен құрылымын анықтайды (тауар сипаттамасы, баға, суреттер, санаттар және т.б.).

Сонымен қатар, электрондық сауда платформалары мазмұнды модерациялау қызметін жүзеге асырады. Бұл платформада орналастырылатын ақпараттың белгіленген ережелер мен саясаттарға сәйкестігін бақылауды білдіреді. Модерация барысында платформа сатушылар жариялаған тауар сипаттамаларын, суреттерін немесе жарнамалық мәтіндерін тексеруі мүмкін. Мәселен, тыйым салынған тауарларды сатуға жол бермеу, жалған немесе жаңылыстыратын ақпаратты алып тастау, зияткерлік меншік құқықтарын бұзатын контентті шектеу сияқты шаралар қолданылуы мүмкін.

Бұдан бөлек, платформалар әдетте пайдаланушылардың өзара әрекеттесуін реттейтін рейтинг және кері байланыс жүйелерін енгізеді. Мұндай жүйелер сатып алушыларға сатушылардың сенімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Кейбір жағдайларда платформа есеп айырысу процестеріне немесе жеткізу қызметтерін ұйымдастыруға да қатысады. Осылайша, электрондық сауда платформасы тек делдал емес, сауда процесінің белгілі бір элементтерін ұйымдастыратын және реттейтін цифрлық инфрақұрылым ретінде әрекет етеді. Қазіргі платформалардың нақты рөлі жай хостинг қызметінің шеңберінен едәуір кең.

Қазақстанда құқықтық тұрғыдан платформалар өздерін мәміле мазмұны үшін жауап бермейтін ақпараттық делдал ретінде көрсетуге ұмтылады. Мысалы, Kaspi.kz ережелерінде әкімшілік «пайдаланушылар жасасқан мәмілелер үшін сайт иесі жауапты емес» және «сайт мәмілені ұйымдастырушы немесе делдал болып табылмайды» деп мәлімдейді [182]. Алайда функционалдық тұрғыдан алғанда, платформа ақпараттық кеңістік ұсынумен шектелмей, ұйымдастырушылық рөл атқарады. Платформаның экономикалық және технологиялық қызметі тараптардың еркін қалыптастыруға және азаматтық айналым қауіпсіздігіне объективті ықпал етеді. Соған қарамастан, дәстүрлі

азаматтық-құқықтық құрылымдар платформаны сатып алу-сату шартына қатыспайтын сыртқы тұлға ретінде сипаттайды [183]. «Сауда қызметін реттеу туралы» ҚР Заңының 1-бабында электрондық сауда алаңы «электрондық саудаға қатысушылар арасында шарт жасасуды қамтамасыз ететін, инфрақұрылымды, оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы жұмыстар мен көрсетілетін қызметтер ұсынатын интернет-ресурс» ретінде айқындалады [103].

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңында электрондық сауда алаңының міндеттері 33-1-бапта бекітілген. Аталған нормаға сәйкес, тұтынушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында электрондық сауда алаңы заңсыз сауданың алдын алу үшін сатушылардың жөнсіз әрекеттеріне және олардың анық емес ақпарат ұсынуына жол бермеуге бағытталған ішкі рәсімдердің болуын қамтамасыз етуге міндетті. Сондай-ақ, электрондық сауда мен платформаның жұмыс істеуін қамтамасыз ететін әрі қолдап отыратын бағдарламалық қамтылым мен техникалық кешендер қорғалған байланыс арналары арқылы жүзеге асырылуға тиіс [79].

Алайда мұндай реттеу әлсіз тарапты, ең алдымен, тұтынушыны қорғау үшін жеткіліксіз болуы ықтимал.

Мәселе платформалардың нақты басқару тетіктеріне ие болуымен күрделене түседі. Олар сатушыға платформаға қолжетімділікке рұқсат береді немесе шектей алады, алгоритмдер арқылы тауарлардың көрінуін басқарады, келісім үлгісін орнатады, қайтару және байланыс ережелерін қалыптастырады. Бұл платформаның адалдық стандартын және оның жауапкершілік үлгісін нақтылауды талап етеді.

Осыған байланысты, ҚР-ның құқықтық жүйесінде шетелдік тәжірибені ескере отырып, электрондық сауда платформасының бақылаушы делдал ретіндегі доктриналық үлгісін негіздеу және оны бұзудың азаматтық-құқықтық салдарын көздейтін ұйымдастырушылық міндеттердің ең төменгі жиынтығын айқындау қажет. Осы мақсатта зерттеу барысында Қазақстанның азаматтық және тұтынушылық заңнамасының нормалары, ЕО-дағы платформалық реттеу тәжірибесі, сондай-ақ электрондық хабарламалардың халықаралық стандарттары талданды.

Салыстырмалы-құқықтық элемент ретінде Цифрлық қызметтердің бірыңғай нарығы туралы 2022/2065 ЕО Регламентінің талаптары зерделенді. Бұл акт онлайн-платформалардың міндеттерін, соның ішінде саудагерлерді тексеру талаптарын және ықпал етуге бағытталған интерфейстерге тыйым салуды бекітеді [184]. Сонымен қатар, БҰҰ-ның 2005 жылғы халықаралық шарттарда автоматтандырылған жүйелермен өзара іс-қимыл жасау барысында жіберілген қателіктердің құқықтық салдарын көздейтін электрондық хабарламаларды пайдалану туралы Конвенциясының ережелері пайдаланылды [12].

Соңғы жылдары қазақстандық цивилистикада цифрландыру және жеке құқықты цифрлық ортаға бейімдеу мәселелері белсенді талқылануда. Мысалы, М.К. Сулейменов еңбектерінде цифрландыру жағдайында азаматтық заңнаманы жаңартуға жүйелі көзқарастың маңыздылығы атап көрсетіліп, фрагменттік шешімдер сыни бағаланады [114]. Ф.С. Карагусовтың ғылыми

жарияланымдарында цифрлық ортадағы мүдделерді құқықтық қорғау және цифрлық құбылыстарды нақты құқықтық саралау қажеттілігіне баса назар аударылады [185].

Сонымен бірге, Қазақстанда электрондық шарт жасасуды ұйымдастыру кезінде цифрлық сауда алаңдарының (маркетплейстердің) жауапкершілігінің арнайы үлгісі толық айқындалмаған. Тұтынушылардың құқықтарын қорғауға бағытталған заңнамада электрондық сауда алаңы міндеттерінің нормативтік құрылымы минималистік сипатта тұжырымдалған және әрі қарай жетілдіруді қажет етеді.

Шетелдік әдебиеттерді талдау бірнеше тәсілдің қалыптасқанын көрсетеді. Бір жағынан, ақпараттық делдалдардың дәстүрлі иммунитеттері сақталады. Екінші жағынан, реттеу салдарға ғана емес, процестік міндеттерге бағдарланады. Бұл тәсіл ЕО-ның 2022/2065 Регламентінде [184] бекітілген міндеттердің кезеңдік жүйесінде де, сондай-ақ классикалық жауапкершілік үлгісінен платформалық тәуекелдерді басқару үлгісіне көшу қажеттілігі негізделетін доктриналық зерттеулерде де көрініс табады [186; 187]. Басқаша айтқанда, халықаралық құқықтық актілер мен шетелдік ғылыми көзқарастар цифрлық ортаға бақылау дәрежесіне қарай онлайн-платформалардың жауапкершілігін саралау тұжырымдамасын қолдайды.

Зерттеудің дербес бағыты ықпал етуге бағытталған пайдаланушы интерфейстерін құқықтық бағалауға арналды. Эксперименттік деректер жағымсыз салдар туғызатын үлгілерді (dark-patterns) тұтынушының еріксіз келісім беру ықтималдығын едәуір арттыратынын көрсетеді. Бұл мән-жай ақпараттандырылған ерік білдірудің құқықтық стандартының сақталуына қатысты мәселе туындатады [188].

Экономикалық-құқықтық талдау тұрғысынан алғанда, платформаның қатаң жауапкершілік үлгісін енгізу оң нәтижелермен қатар жанама салдарға да әкелуі мүмкін. Сондықтан, жауапкершілік үлгісі тәуекелге бағдарланған әрі платформа түрлеріне қарай сараланған болуы тиіс [189].

Электрондық сауда платформаларының құқықтық мәртебесін айқындау және оларды заңнамалық реттеу жөніндегі қалыптасып келе жатқан ғылыми тәсілдерді талдау қазақстандық доктринада цифрлық орта жағдайында жеке құқықты жаңартуға деген жүйелі сұраныстың бар екенін көрсетеді. Осыған байланысты платформаның функционалдық рөлін нақты ұйымдастырушылық міндеттермен, дәлелдеу стандарттарымен және жүктелген талаптарды бұзудың азаматтық-құқықтық салдарымен байланыстыратын қолданбалы цивилистикалық үлгіні қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Платформаның бақылаушы үлгісі мәміленің цифрлық ортасын қалыптастырады, шарт жасасу рәсімінің жекелеген аспектілерін – мазмұннан бастап тауарларды көрсету алгоритмдеріне дейін – бақылайды және осылайша тараптардың еркін қалыптастыруға ықпал етеді. Осы негізде электрондық сауда алаңын мәміле тараптары алдында дербес ұйымдастырушылық міндеттерді орындайтын бақылаушы делдал ретінде саралау ұсынылады. Бұл ретте электрондық платформа енжар агрегатор емес, пайдаланушылар арасында мәміле жасасу рәсімін адал басқару жөніндегі қоғамдық-құқықтық міндетті өзіне

қабылдайтын белсенді келісімшарттық ұйымдастырушы ретінде қарастырылады [190].

Осы тұжырымдама шеңберінде платформа мен пайдаланушылар арасында мәміле жасасу кезінде ұйымдастырушылық көмек көрсету жөнінде қызметтер көрсетуге бағытталған жария шарт - оферта жасалады. Мұндай құқықтық құрылым платформаға шарт жасасу барысын адал ұйымдастыру міндетін жүктейді. Негізгі міндеттерді белгілі бір жүйелік құрылым шеңберінде айқындау қажет. Аталған ұстанымның қазақстандық заңнамамен үйлесімділігі ҚР Азаматтық кодексінің және арнайы заңнаманың нормаларын жүйелі түсіндіру арқылы негізделеді. Атап айтқанда, ҚР АҚ 8-бабы азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушылардың адалдығы қағидатын бекітеді, бұл қағида цифрлық айналымның кәсіби қатысушысы ретінде электрондық сауда платформасының қызметіне де қолданылады. Жария оферта шарттары негізінде белгісіз тұлғалар тобына қызмет көрсететін платформа барлық қатысушы тараптардың мүдделерін ескере отырып, ақылға қонымды және адал әрекет етуге міндетті.

«Сауда қызметін реттеу туралы» 2004 жылғы 12 сәуірдегі № 544-ІІ ҚР Заңы электрондық саудаға қатысушыларға қойылатын жалпы талаптарды, оның ішінде ақпараттың дұрыстығын және субъектілерді сәйкестендіруді қамтамасыз ету міндетін белгілейді. Платформаның функционалдық рөлі бұл талаптарды кеңейтілген түрде қолдануға негіз береді, себебі электрондық сауда барысының негізгі кезеңдері платформа арқылы жүзеге асырылады.

Біріншіден, платформа тіркелген сатушыларға қатысты ең төменгі көлемде тексеру рәсімдерін (due diligence) жүзеге асыруға тиіс. Атап айтқанда, олардың сәйкестендіру деректерінің шынайылығын, тиісті рұқсаттардың немесе тауарларды сатуға құқықтарының болуын тексеруі қажет. Мұндай тексеру алаяқтық немесе заңсыз қызметті жүзеге асыратын субъектілерді бастапқы кезеңде сүзгіден өткізу қызметін атқарады. Қазіргі заманғы шетелдік реттеу де осы бағытта дамуда. Мысалы, ЕО-да онлайн-платформаларға саудагерлер туралы негізгі мәліметтерді тұтынушыларға ұсынар алдында тексеру және жинау міндеті жүктелген [191]. Сатушыны осындай алдын ала тексеру айналым қауіпсіздігін арттырып, контрафактілік немесе тыйым салынған тауарлармен байланысты мәмілелердің алдын алуға бағытталған.

Екіншіден, платформа тауар немесе қызмет туралы жарияланатын ақпараттың дұрыстығы мен толықтығын қамтамасыз етуге тиіс. Ол сатушыдан тауардың (қызметтің) сипаттамалары, бағасы, жеткізу және қайтару шарттары туралы толық мәлімет ұсынуды талап етуі және көрінеу жалған не жаңылыстыратын ақпаратты жариялауға жол бермеуі қажет. Егер тауар сертификаттауды немесе лицензиялауды талап етсе, платформа тиісті растайтын құжаттардың болуын тексеруі тиіс. Әйтпесе тұтынушы тауардың елеулі қасиеттеріне қатысты жаңылыстырылуы мүмкін. Ірі платформалардың қалыптасқан тәжірибесі платформада жарияланатын ақпаратты модерациялауды және сатушылардан құжаттарды талап етуді қамтығанымен, бұл шаралар көп жағдайда формальды сипатта қалып отыр.

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңына сәйкес толық

әрі дұрыс ақпарат бермеу тұтынушы құқықтарының бұзылуы болып танылады және азаматтық-құқықтық жауапкершілік шараларын қолдануға әкеп соғады. Электрондық сауда жағдайында ақпаратты тұтынушыға жеткізудің негізгі арнасы платформа болғандықтан, ол мәміленің ақпараттық кеңістігін ұйымдастыру үшін дербес жауапты деп танылуға тиіс.

Мәмілелер теориясы тұрғысынан алғанда, ақпараттың бұрмалануы ақаулы еріктің қалыптасуына әкелуі мүмкін. Бұл, өз кезегінде, елеулі жаңылысу әсерімен жасалған мәміленің жарамсыздығы туралы ҚР АҚ 159-бабын қолдануға негіз болады. Егер жаңылысу платформа тарапынан ақпаратты тиісінше бақыламау немесе алгоритмдік бұрмалау салдарынан туындаса, оның жауапкершілігі сатушының жауапкершілігіне тәуелсіз, дербес сипатта бағалануы мүмкін.

Электрондық шарттар тетігінде пайдаланушы еркіне алгоритмдік ықпал ету айрықша орын алады. Заманауи платформалар жекелендірілген ұсынымдар, өзгермелі баға белгілеу және жекелеген ұсыныстарды визуалды түрде бөлектеу жүйелерін қолданады. Теориялық тұрғыдан мұндай тетіктер шарт еркіндігіне жанама ықпал ететін фактор ретінде қарастырылуы мүмкін, себебі олар пайдаланушының экономикалық мінез-құлқын байқатпай өзгертуге қабілетті. Осыған байланысты, үшіншіден, платформа тауарларды ұсыну алгоритмдерінің, сатушылар рейтингін қалыптастыру жүйелерінің және бағаның құбылмалы өзгеру тетіктерінің жұмыс істеу қағидаларының ашықтығын және айқындығын қамтамасыз етуге тиіс. Сонымен қатар, пайдаланушының саналы таңдау жасау мүмкіндігін бұрмалайтын ықпал етуге бағытталған интерфейс шешімдерінен бас тарту міндеті туындайды.

Коммерциялық тұрғыдан құпия болып табылатын кейбір элементтер (мысалы, тауар ұсыныстарын сұрыптау және рейтингілеу алгоритмдері) платформаның ноу-хауына жатуы мүмкін. Алайда пайдаланушы тұрғысынан алғанда, бейтарап интерфейс көрінісінің артында қандай да бір артықшылықтар не ықпал бар-жоғын түсіну құқықтық маңызға ие. Осыған байланысты жекелеген ұсыныстардың демеушілік мәртебесін нақты көрсету, сондай-ақ бағаның алгоритмдік түрде автоматты өзгертілгені (көтерілгені немесе төмендетілгені) туралы ақпаратты ашу ашықтық қағидатын іске асырудың міндетті элементтері болып табылады.

Төртіншіден, пайдаланушылардың өтініштері мен шағымдарына уақтылы жауап қайтару платформаның негізгі ұйымдастырушылық міндеттерінің бірі болып табылады. Егер мәміле жасасу барысында техникалық ақау туындаса немесе ақпараттың дұрыстығына қатысты күмән анықталса, платформа шағымды жедел қарап, тиісті шаралар қабылдауға міндетті. Мұндай шараларға ақпаратты түзету, жосықсыз қатысушыны бұғаттау, мәміленің орындалуын уақытша тоқтата тұру және өзге де қажетті әрекеттер жатады. Бақылаушы делдал ретінде платформа анықталған құқық бұзушылықтарды (жалған ақпарат тарату, заңсыз тауарларды орналастыру, тұтынушы құқықтарын бұзу және өзге де ереже талаптарын сақтамау жағдайларын) жедел жоюға міндетті. Тәжірибе көрсеткендей, жекелеген платформалар дауларды шешуден бас тартып, жауапкершілікті толықтай қарсы тарапқа жүктеуге бейім. Мысалы, ресми

ережелерінде қатаң талаптар көзделгеніне қарамастан, ірі маркетплейс Kaspi.kz бойынша жалған өнімдерді сату туралы өтініштердің қараусыз қалуы жөнінде деректер кездеседі [192]. Мұндай енжар ұстаным адалдық қағидатына қайшы келеді. Бақылаушы делдал ретінде платформа анықталған құқық бұзушылықтарға қарсы жедел әрекет етіп, тұтынушыларды қорғаудың бастапқы деңгейін қамтамасыз етуге тиіс.

Бесіншіден, ұйымдастырушылық міндеттер қатарына шарт жасасу барысында интерфейстің техникалық сенімділігі мен айқындығын қамтамасыз ету кіреді. Платформа пайдаланушы интерфейсін заңдық маңызы бар әрекеттер (шарт талаптарына келісім білдіру, тапсырысты рәсімдеу, төлемді растау және т.б.) тек пайдаланушының нақты әрі ақпараттандырылған еркі негізінде жүзеге асатындай етіп жобалауға міндетті. Жасырын белгілеулерді (құсбелгілерді), пайдаланушының хабарынсыз қосымша таңдауларды автоматты түрде қосу тәжірибесін немесе шарттан бас тартуды жасанды түрде күрделендіруді қолдануға жол берілмейді.

Еуропалық құқықта мұндай ықпал етуге бағытталған интерфейс шешімдері (dark patterns) ақпараттандырылған келісім қағидатына қайшы деп танылып, тыйым салынған. Мысалы, жалған кері санақ таймерлері немесе маңызды ақпаратты жасыру тұтынушының еркін таңдауына жосықсыз ықпал етеді [193]. Адал платформа, керісінше, әрбір әрекеттің мазмұны мен салдары пайдаланушы үшін айқын және қолжетімді болуын қамтамасыз етуге ұмтылуы тиіс.

Сонымен қатар, мәмілені ұйымдастырудың техникалық жағы электрондық оқиғалар журналын жүргізуді көздейді. Мұндай журналда шарт жасасу процесіндегі негізгі әрекеттер мен өзгерістер (офертаны көрсету, оның мазмұнын өзгерту, акцепт алу және өзге де кезеңдер) тіркелуі қажет. Уақыт белгілері мен қатысушылардың сәйкестендіру деректері көрсетілген электрондық журнал кейіннен шарттың қалай қалыптасқанын дәлелдеуге мүмкіндік береді және дау туындаған жағдайда оқиғалар ретін объективті түрде қалпына келтіру құралы ретінде қызмет етеді.

Соңында, платформаның техникалық жүйесі даулы жағдай туындаған кезде мәміленің автоматты түрде орындалуын уақытша тоқтата тұру мүмкіндігін көздеуге тиіс. Егер тараптардың бірі елеулі қателік немесе құқық бұзушылық туралы мәлімдесе, қайтымсыз салдардың алдын алу мақсатында мән-жайлар анықталғанға дейін одан әрі орындауды (тауарды жөнелту, қаражатты есептен шығару және өзге де әрекеттерді) дереу тоқтататын тетік болуы қажет. Мұндай басқару элементі мәміленің уақтылы қарсылықтарға қарамастан автоматты түрде орындалу тәуекелін төмендетеді.

Халықаралық стандарттар бұл тәсілдің маңыздылығын растайды. БҰҰ-ның 2005 жылғы Халықаралық шарттар жасасу кезінде электрондық хабарламаларды пайдалану туралы Конвенциясының 14-бабына сәйкес, егер автоматтандырылған жүйемен өзара іс-қимыл барысында енгізу қатесі жіберіліп, оны түзету мүмкіндігі көзделмесе, тарап электрондық хабарламаны кері қайтарып алуға құқылы [12]. Осылайша, платформаның оң міндеттері сатушылардың сенімділігін тексеруді, тауарлар туралы ақпараттың толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз етуді, интерфейс пен алгоритмдердің ашықтығын,

шағымдарға тиісті жауап қайтару, сондай-ақ тараптардың ерік білдіруінің сенімділігін және бақылауды қамтамасыз ететін техникалық шараларды қамтиды.

Электрондық мәмілелерге байланысты сот дауларында платформаның иелігіндегі дәлелдемелер, соның ішінде электрондық оқиғалар журналдары, журнал жазбалары және пайдаланушы әрекеттерінің реттілігі туралы деректер айрықша маңызға ие. «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңы сәйкестендіру мен тұтастық талаптары сақталған жағдайда электрондық құжаттардың түпнұсқалығы ережесін белгілейді. Осы ережені платформаның электрондық журналдарына қолдану негізді болып табылады, себебі дәл осы платформа заңдық маңызы бар әрекеттерді тіркеу процесін ұйымдастырады [194].

Электрондық деректердің тиісінше бекітілмеуі немесе жоғалуы платформаның пайдасына түсіндірілмеуі тиіс, өйткені электрондық өзара іс-қимылды ұйымдастыру ауыртпалығы кәсіби қатысушы ретінде осы платформаға жүктеледі. Мұндай тәсіл шарттың әлсіз жағы мен айналымның кәсіби қатысушысы арасындағы тәуекелдерді әділ бөлу қағидатына сәйкес келеді.

Платформаның аталған міндеттерді орындамауы мәміле тарапының еркінің қалыптасуына тікелей ықпал етуі мүмкін, сондықтан зардап шеккен тарап алдында платформаның дербес азаматтық-құқықтық жауапкершілігі туындауы тиіс. Мұндай жауапкершіліктің бірнеше типтік негізін бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, дұрыс емес ақпарат беру немесе мәміле үшін елеулі мәні бар фактілерді жасыру салдарынан пайдаланушының жаңылысуы. Егер платформа өз ресурсында тауар туралы жалған мәліметтердің (дұрыс емес сипаттамалар, жасырын ақаулар, жалған жеңілдіктер) орналастырылуына жол берсе немесе міндетті ақпараттың ашылуын қамтамасыз етпесе (мысалы, жеткізу немесе қайтару шарттары туралы деректердің болмауы) және соның нәтижесінде пайдаланушы бұрмаланған түсінік негізінде шарт жасаса, платформа келтірілген зиян үшін жауапты болады. Зиян мүлктік сипатта болуы мүмкін (мысалы, сатып алушы нақты қасиеттеріне сеніп, жоғары бағамен сапасыз тауар сатып алуы) немесе белгілі бір жағдайларда мүлктік емес салдарға әкелуі ықтимал. Алайда азаматтық-құқықтық жауапкершілік шеңберінде әдетте нақты шығындар мәселесі қарастырылады. Бұл ретте ақпараттың бұрмалануы мәміле үшін елеулі ережеге қатысты болуы және қалыпты мінез-құлық үлгісіне сәйкес әрекет ететін қатысушының шешіміне объективті ықпал етуі қажет. Осындай жағдайда тараптың еркі бұрмаланған ықпал нәтижесінде қалыптасты деп танылып, жасалған шарт шынайы консенсусты білдірмейді деген қорытындыға келуге негіз туындайды.

Шарттық құқықтың жалпы нормаларына сәйкес, мәміле пәнінің сипатына немесе шарттың елеулі ережелеріне қатысты жаңылысу шартты жарамсыз деп тануға негіз болуы мүмкін. Яғни, тарап елеулі жаңылысу ықпалымен жасалған мәміленің күшін жоюды талап етуге құқылы. Мысалы, тұтынушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға арналған ұлттық заңнамада арнайы құқықтық қорғау шаралары көзделген. Атап айтқанда, тұтынушыға толық әрі дұрыс ақпарат бермеу оның құқықтарының бұзылуы ретінде танылады және

тұтынушыға шартты бұзуды және (немесе) келтірілген залалдың орнын толтыруды талап етуге құқық береді. Платформа ақпарат беруді ұйымдастыру міндетін өз мойнына алғандықтан, оның жауапкершілігі нақты сатушыны жауапқа тартуға қарамастан туындайды. Тұтынушы платформаны өзіне жүктелген ақпараттық делдалдық міндеттерді бұзған тұлға ретінде жауапқа тарта алады.

Екіншіден, егер техникалық ақаулар мен олқылықтар тараптардың ерік білдіруіне елеулі ықпал етсе, платформа шарт жасасу процесінде орын алған мұндай кемшіліктер үшін жауапкершілікке тартылады. Бұған интерфейс жұмысындағы мәмілені дұрыс түсінбеуге немесе рәсімдеуге әкелетін техникалық қателер де, сондай-ақ, әдейі енгізілген ықпал етуге бағытталған дизайн элементтері (интерфейстегі dark patterns) де жатады. Мысалы, техникалық іркіліс салдарынан пайдаланушы себетте бір бағаны көріп, тапсырысты растау кезінде өзге соманың алынуы немесе интерфейснің мәміле талаптарының бір бөлігін жасырып, сатып алушының олармен нақты келісім білдіру мүмкіндігін шектеуі платформаның ұйымдастырушылық міндеттерін тиісінше орындамауы ретінде саралануға тиіс. Мұндай жағдайда еркі бұрмаланған немесе құқықтары бұзылған пайдаланушы залалдың орнын толтыруды талап етуге құқылы.

Мәселенің дербес нысаны - ақпаратты ықпал ететіндей ақпарат түрінде ұсыну. Платформа пайдаланушы интерфейсін жобалау тетіктері (UX-дизайн құралы) арқылы пайдаланушыны белгілі бір таңдауға итермелеген жағдайлар, мысалы, қосымша қызметтерді таңдауға мәжбүрлеу, бас тарту рәсімін күрделендіру, өнім тапшылығының жасанды әсерін қалыптастыру және өзге де ұқсас тәсілдер жосықсыз тәжірибе ретінде бағаланады, себебі олар шарт еркіндігі қағидатын бұзады.

Осылайша, елеулі техникалық ақаулар, алгоритмдік қателер немесе ерік білдіруді бұрмалайтын интерфейсте әдейі енгізілген ықпал етуші тетіктер платформа үшін келтірілген зиянды өтеу міндетін туындатады. Мұндай зиянға, мысалы, баға айырмасы, жүктелген қосымша қызметтердің құны, ал мәміле бұзылған жағдайда нақты шығындар жатады.

Сонымен қатар, платформалардың пайдаланушылық келісімдер арқылы өз жауапкершілігін шектеуге немесе толық алып тастап, болдырмауға ұмтылуы ерекше назар аудартады. Әдетте платформа әкімшілігі сатушылар орналастырған ақпараттың дұрыстығы үшін немесе қызметтердің үздіксіз жұмыс істеуі үшін жауап бермейтіні туралы ережелер енгізеді. Бірақ мұндай ескертпелер платформаның жария шарт шеңберінде атқаратын міндеттерінің табиғатына, сондай-ақ тұтынушыларды қорғау туралы заңнаманың императивтік талаптарына қайшы келуі мүмкін.

Негізінде платформа өзінің адал емес әрекеті немесе өрескел немқұрайлылығы үшін жауапкершілікті толықтай алып тастай алмайды. Мысалы, ресейлік тәжірибесінде интернет-ақылылардың тұтынушылар алдындағы кез келген жауапкершіліктен бас тарту туралы шарттары сыни бағаланады: егер мұндай ережелер тұтынушыны заңмен кепілдендірілген қорғау құралдарынан айырса, олар жарамсыз деп танылуы мүмкін [195].

Қазақстанда тұтынушының заңда белгіленген құқықтарына нұқсан келтіретін шарт талаптарының жарамсыздығы тікелей бекітілген. Толық әрі шынайы ақпарат алу тұтынушының заңмен қорғалатын құқықтарының бірі болғандықтан, платформаның ақпараттық немесе техникалық ережелерін бұзғаны үшін жауапкершілігін жоққа шығаратын ескертпелері жарамсыз деп танылуға тиіс. Бұл қағида жария оферта негізінде қызмет көрсететін платформаларға да қолданылады. Қызметтің жария сипаты тұтынушылардың белгісіз тобы алдындағы жауапкершіліктің жоғары стандартын болжайды.

Осыған сәйкес, дұрыс емес немесе жасырылған ақпараттың, сондай-ақ қатысушының шешіміне ықпал еткен техникалық ақаулардың салдарынан зиян келтірілген жағдайда, электрондық платформа зардап шеккен тарап алдында тікелей жауапты болады. Мұндай жағдайлар бойынша алдын ала көзделген жауапкершіліктен бас тарту ережелерінің заңдық күші болмайды.

Аталған жауапкершілікті іс жүзінде жүзеге асыру дәлелдеу стандарттары мен адалдық қағидатына негізделеді. Электрондық алаң қызметіне байланысты дауларды қарау, әдетте, сандық іздерді - журнал жазбаларын, интерфейс скриншоттарын, электрондық хабарламаларды, уақыт белгілерін және жүйеде сақталған өзге деректерді талдауды талап етеді. Осыған байланысты оқиғалардың электрондық журналын жүргізу және сақтау міндеті тек техникалық емес, құқықтық мәнге де ие болады.

Платформа шарт жасасудың негізгі кезеңдерін - офертаны көрсету сәтін, акцепттің мазмұны мен уақытын, келісімді растау фактісін, тауар картасындағы өзгерістерді - тіркеуге және бұл деректерді бұрмалаудан қорғауға тиіс.

Даулы жағдай сотқа жеткен кезде мұндай журнал шешуші дәлелдеме ретінде қарастырылады. Ол пайдаланушы қандай ақпаратты көргенін, қандай әрекет жасағанын, қандай хабарламалар алғанын объективті түрде айқындауға мүмкіндік береді. Мысалы, егер сатып алушы белгілі бір елеулі шартты көрмедім деп мәлімдесе, ал платформа журналы растау терезесінің көрсетілгенін және пайдаланушының нақты уақытта «Келісемін» батырмасын басқанын дәлелдесе, сот бұл мән-жайды платформаның кінәсін бағалау кезінде ескереді.

Керісінше, тиісті жазбалардың болмауы немесе олардың қайшылықты болуы платформаның пайдасына түсіндірілмеуі тиіс, себебі процесті техникалық ұйымдастыру ауыртпалығы кәсіби қатысушы ретінде платформаға жүктеледі. Қазақстандық сот тәжірибесінде платформалардың жауапкершілігінің жоғары стандартын айқындайтын ұстанымдар қалыптасып келеді. Мәселен, электрондық сауда алаңы арқылы контрафактілі тауар сату туралы істе сот алаңнан сатушының тауар заңдылығын растайтын түпнұсқа құжаттарды ұсынғанын дәлелдеуді талап етті. Іс жүзінде сот адалдықты дәлелдеу ауыртпалығын платформаға жүктеді. Бұл ретте маркетплейс сатушының өзін жаңылыстырғанын дәлелдеу арқылы жауапкершіліктен босатылғанымен, платформаның өз міндеттерін тиісінше орындағанын құжаттық түрде растауы қажеттігі сот тәжірибесінің мәнін құрайды. Демек, сатушыларды тексеру, ақпаратты модерациялау, шағымдарды өңдеу тәртібін реттейтін ішкі рәсімдердің болуы ғана емес, олардың нақты орындалуы да соттық бағалаудың пәніне айналады.

Платформа ұсынатын электрондық дәлелдемелер сенімділік талаптарына сәйкес келуі тиіс. Негізгі әрекеттердің уақыты мен мазмұнын криптографиялық қорғау құралдары арқылы (ЭЦҚ, сенімді уақыт белгісі) растау ұсынылады. Осындай рәсімдер сақталған жағдайда ғана жазбалар сенімділік презумпциясына ие болады. ҚР-ның электрондық құжаттар туралы заңнамасына сәйкес, ЭЦҚ-мен куәландырылған құжат өзгеше дәлелденбейінше түпнұсқа деп танылады. Осы ұстанымды сәйкестендіру мен уақытты белгілеу талаптары сақталған платформаның электрондық журналдарына да қолдануға болады. Бұл тәсіл платформаларды аудит жүргізуге және журналдарды қорғау шараларын енгізуге ынталандырады [15].

Сонымен қатар, соттар интерфейс ақауларына қатысты күрделі мәселелерді тек формальды процессуалдық негіздермен шешуге болмайтынын ескеруі тиіс. Мысалы, тек скриншот жеткіліксіз деген себеппен талапты қанағаттандырудан бас тарту электрондық ортадағы дәлелдеу ерекшеліктерін ескермеуге әкелуі мүмкін.

Істі қарау барысында сот жүйенің қасиеттері мен техникалық сипаттамаларын жан-жақты зерттеуі қажет. Бұл үшін техникалық сараптама тағайындалуы, бастапқы код немесе жүйелік журналдар сұратылуы, әзірлеушілердің түсініктемелері алынуы және өзге де мән-жайлар ескерілуі мүмкін. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, іс жүргізу аспектілері (цифрлық ортадан алынған дәлелдемелер) материалдық-құқықтық шындықты айқындауға қызмет етеді, яғни платформаның міндеттері орындалғанын не бұзылғанын анықтаудың құралы болып табылады. Дәлірек айтқанда, іс бойынша қорытынды шешімге платформаның тиісті адалдық шараларын (жүйелік тіркеу журналдарын жүргізу, пайдаланушыларды ақпараттандыру, сатушыларды тексеру рәсімдері) қолданған-қолданбағаны ықпал етуге тиіс. Демек, платформаның мінез-құлық стандарттары оның әрекеттерін растайтын цифрлық дәлелдемелер арқылы тексеріледі. Мұндай деректердің тіркелуі мен сақталуы айрықша маңызға ие, ал адалдығын дәлелдей алмау тәуекелі жүйені ұйымдастырушы және сақтаушы ретінде платформаның өзіне жүктеледі.

Талдаудың маңызды бағыты - қатысушылар арасында тәуекелдерді бөлу және платформа өз міндеттерін бұзған жағдайда қолданылатын қорғаныс құралдарын айқындау. Бақылаушы делдал тұжырымдамасы бойынша платформа электрондық өзара іс-қимылды тиісті түрде ұйымдастыруға байланысты тәуекелдерді қабылдайды; сатушы тауардың (жұмыстың, қызметтің) сапасы мен шартқа сәйкестігі үшін жауап береді; ал сатып алушы өз еркін дұрыс және ұқыпты білдіруге, яғни шарт талаптарын мұқият талдауға және рәсімдерді сақтауға міндетті.

Платформа мен сатушының тәуекел аймақтарының шекарасы, әдетте, ақпараттық мазмұнмен айқындалады. Платформа ақпаратты ұсынудың құрылымы мен сенімділігіне жауап береді, алайда әрбір сатушының адалдығына толық кепілдік бере алмайды. Осыған байланысты жауапкершілікті саралау қисынды болып табылады. Егер зиян сатушы ұсынған жалған деректерден туындаса және платформа ақылға қонымды тексеру шараларын жүзеге асырған болса, негізгі жауапкершілік сатушыға жүктеледі. Дегенмен, бақылау

жүйесіндегі олқылықтар анықталған жағдайда, платформа да жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Мұндай жағдайда платформа жосықсыз сатушыға регрестік талап қоюға құқылы. Алайда жәбірленуші алдында, әсіресе тұтынушы қатысқан жағдайда, ол тұтынушыны қорғаныссыз қалдырмау мақсатында бірлескен немесе дербес жауапкершілік шеңберінде жауап береді. Бұл үлгі электрондық сауданы реттеудің қалыптасқан тәсіліне сәйкес келеді: электрондық сауда платформалары іс жүзінде тауарды өткізу процесіне қатысқандықтан, сатушылармен қатар жауапқа тартылады.

Тұтынушы көбіне сатушыны платформадан ажыратпайды және дәстүрлі дүкендегі сияқты жауапкершілік күтеді. Осыған байланысты кейбір мемлекеттердің заңнамасында онлайн-алаңдардың жауапкершілігін офлайн сатушылармен теңестіру ұсынылады. Мұндай тәсіл сатып алушының қорғанысын күшейтуге бағытталған [195]. Ақпараттық коммуникациялық алаң-делдалдарға қатысты арнайы құқықтық реттеу толық қалыптаспаған қазақстандық құқық үшін бұл құрылым өзекті болып табылады: алаң шарттың формальды тарабы болмағанымен, оның қатысуынсыз мәміле іс жүзінде жүзеге аспайды.

Осылайша, тәуекелдерді бөлу үлгісі келесідей құрылуы мүмкін: платформа - ақпараттық қателіктер мен техникалық ақаулар тәуекелін, сатушы - тауардың (жұмыстың, қызметтің) сапасы мен шартқа сәйкестігі тәуекелін, ал сатып алушы - толық әрі дұрыс ұсынылған ақпаратты дұрыс түсінбеу тәуекелін көтереді. Егер ақпарат толық және сенімді берілгеніне қарамастан сатып алушы оны қате түсінсе немесе тиісті сақтық шараларын сақтамаған жағдайда, мұндай тәуекел оған жүктеледі.

Платформа өз міндеттерін орындамаған жағдайда құқықтары мен заңды мүдделері бұзылған тарап бірнеше құқықтық қорғаныс құралдарын қолдана алады. Біріншіден, шарттан біржақты бас тарту немесе оны елеулі жаңылысу салдарынан жарамсыз деп тануды талап ету құқығы. Бұл қате ақпараттың немесе техникалық ақаудың әсерінен жасалған тиімсіз мәміледен шығуға мүмкіндік береді. Екіншіден, шығындарды өтеуді талап ету, яғни мүліктік зиянды қалпына келтірудің негізгі тәсілін қолдану. Мысалы, техникалық ақау салдарынан баға негізсіз өссе, платформа баға айырмасын өтеуге тиіс; төлем жүйесінің істен шығуы мәмілелердің бұзылуына және пайданы жоғалтуға әкелсе, платформа жоғалған пайда үшін де жауапты болуы мүмкін. Үшіншіден, тұтынушылық қатынастар шеңберінде төленген соманы қайтаруды, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заңнамада көзделген өзге де өтемақы шараларын (айыппұл, моральдық зиянды өтеу және т.б.) талап ету мүмкіндігі сақталады.

Аталған қорғаныс құралдары платформаның процесті тиісті деңгейде ұйымдастырмағаны дәлелденген жағдайда ғана қолданылады. Сонымен бірге, бұл шаралар жәбірленушінің тікелей қарсы тарапқа (сатушыға) талап қою құқығын шектемейді. Мысалы, тұтынушы төленген ақшаны тауарды сатқан тұлғадан да, жалған немесе жаңылыстыратын ақпараттың жариялануына жол берген платформадан да бір мезгілде өндіріп алуды талап ете алады.

«Платформа-сатушы» байланысы шеңберіндегі регрестік талап қою құқығы кінә дәрежесіне қарай айқындалады. Егер сатушының жосықсыз әрекеті жауапкершіліктің бастапқы себебі болса, ол төленген сомаларды өтеуге міндетті. Бірақ мұндай ішкі құқықтық қатынастар тұтынушының құқықтық жағдайын нашарлатпауы тиіс.

Сонымен қатар, айналымға қатысушы (мысалы, сатушы) платформамен жасалған жария шарт талаптарына сүйене отырып, шарт жасасу тәртібінің бұзылуын жоюды талап етуге құқылы. Мысалы, дұрыс емес ақпаратты түзету, негізсіз бұғатталған аккаунтты қалпына келтіру және өзге де ұйымдастырушылық шараларды жатқызуға болады [196].

Осылайша, қолданыстағы құқықтық жүйе платформаларды өз міндеттерін адал орындауға ынталандыратын және тиісті мінез-құлық стандартынан ауытқу орын алған жағдайда жәбірленушілердің мүдделерін қорғауға мүмкіндік беретін жеткілікті құқықтық құралдарды қамтиды. Цифрлық өзара іс-қимыл жағдайында тәуекелдер платформаның нақты рөлін ескере отырып қайта бөлінуі тиіс. Платформа мәміле жасасу процесінің сенімділігі мен шынайылығына қатысты жауапкершілік аймағын иеленеді, осылайша сатушы мен сатып алушыға белгілі бір кепілдіктер береді. Егер платформа өрескел бұзушылықтарға жол берсе, тараптар мәміледен бас тартудан бастап шығындарды өндіріп алуға дейінгі тиімді қорғау құралдарын қолдана алады. Платформаның ұйымдастырушылық міндеттерін бұзуы азаматтық-құқықтық қорғау шараларының кешенін қолдануға негіз болады. Оларға мәмілені жарамсыз деп тану, шарттан біржақты бас тарту, шығындарды өтеу, сондай-ақ тұтынушылық заңнамада көзделген айыппұл мен моральдық зиянды өтеу сияқты арнайы шаралар жатады.

Платформаның ұйымдастырушылық міндеттерін тиісінше орындамауы үшін жауапкершілікті шектеуге немесе алып тастауға бағытталған пайдаланушылық келісімдердегі ережелер заңнаманың императивтік талаптарына және әлсіз тарапты қорғау қағидатына қайшы болғандықтан, жарамсыз деп танылуға тиіс.

Қорытындылай келе, осы бөлімшенің негізгі тұжырымдарын төмендегідей жүйелеуге болады:

1. Цифрлық сауда жағдайында электрондық платформа тараптардың заңдық маңызы бар әрекеттерінің реттілігін ұйымдастыру арқылы шарт жасасу тетігіне іс жүзінде қатысады. Сондықтан, құқықтық саралау кезінде пайдаланушылық келісімнің формальды мазмұны емес, мәмілені қалыптастыру мен жүзеге асырудағы платформаның функционалдық рөлі шешуші мәнге ие.

2. Қазіргі электрондық сауда алаңдары классикалық енжар ақпараттық делдалдық шегінен шығып, сатушыларға қол жеткізуді реттеу, ақпаратты құрылымдау, алгоритмдік рейтингілеу және міндеттемелердің орындалуын технологиялық бақылау қызметтерін жүзеге асырады. Бұл олардың бақылаушы делдал ретінде саралануын негіздейді.

3. Платформаларды енжар ақпараттық қызметтерден ажырату олардың шарт жасасу тетігін қалыптастырудағы функционалдық ықпал дәрежесіне негізделуге тиіс. Бұл ретте инфрақұрылымдық маңыздылық, мазмұнды бақылау, мәмілені ұйымдастыруға қатысу және пайдаланушы еркіне алгоритмдік ықпал

ету негізгі өлшемшарттар ретінде қарастырылады.

4. Платформаның ұйымдастырушылық міндеттерінің минималды стандарты сатушыларды тексеруді, өнім туралы ақпараттың толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз етуді, жарнамалық және алгоритмдік басымдықтардың ашықтығын, ықпал етуге бағытталған интерфейс тәжірибелеріне жол бермеуді, шағымдарға тиімді жауап беруді және автоматтандырылған орындауды басқаруды қамтиды.

5. Азаматтық-құқықтық тұрғыдан платформаның жауапкершілігі екі бағытта жіктелуі мүмкін: 1) ұйымдастырушылық және ақпараттық қызметтерді тиісінше орындамағаны үшін шарттық жауапкершілік; 2) жекелеген жағдайларда шарттан тыс зиян келтіру нәтижесінде туындайтын жауапкершілік.

6. Электрондық саудадағы тәуекелдерді бөлу функционалдық сипатта болуы тиіс: сатушы - тауардың сапасы мен сәйкестігі үшін; сатып алушы - толық әрі дұрыс ақпарат болған жағдайда өзінің қателіктері үшін; платформа - мәміле процесінің сенімділігі, ақпараттық тәртіп және ерік білдіруге жосықсыз ықпал етпеу үшін жауап береді.

7. Тұтынушылық қатынастарда платформаның ұйымдастырушылық сипаттағы міндеттерін орындамағаны үшін жауапкершілікті шектеуге бағытталған шарттық ескертпелер жол берілмейді, себебі олар әлсіз тараптың заңмен кепілдендірілген қорғаныс деңгейін төмендетеді.

8. Платформаның жауапкершілігін тиімді іске асыру электрондық дәлелдеу стандарттарын дамытуды талап етеді. Қорғалған электрондық журнал жүргізу және мәміленің цифрлық іздерін сақтау платформаның адал мінез-құлқының элементі ретінде қарастырылуға тиіс және дәлелдеу ауыртпалығын бөлу кезінде ескеріледі.

ҚР-ның электрондық сауда саласындағы заңнамасын жетілдіру электрондық сауда алаңының міндеттерін нақтылау, интерфейстердің ашықтығы мен цифрлық тәуекелдерді басқару талаптарын бекіту арқылы жүзеге асырылуы орынды. Сонымен қатар, ҚР Азаматтық кодексінде платформаны міндеттеменің формальды тарабы ретінде танымай-ақ, оны шарт жасасу тетігінің дербес қатысушысы ретінде саралауға мүмкіндік беретін негізгі құқықтық құрылым бекітілуі тиіс.

Жүргізілген талдау негізінде заңнаманы жетілдіруге бағытталған келесі ұсыныстар мен тәжірибелік ұсынымдар айқындалады.

Біріншіден, ҚР Азаматтық кодексі шарттың дәстүрлі екіжақты үлгісіне негізделген және үшінші тұлға шарт жасасу процесін ұйымдастырып, цифрлық ортаны бақылай отырып, формальды түрде міндеттеменің тарабы болып табылмайтын жағдайларды толық қамтымайды. Шын мәнінде, бұл шарт жасасу тәсілінің жаңа үлгісі болып табылады. Осыған байланысты ҚР Азаматтық кодексін 388-1-баппен толықтыру орынды деп санаймыз:

«388-1-бап. Ақпараттық жүйені пайдалана отырып шарт жасасуды ұйымдастыру

1. Ақпараттық жүйені пайдалана отырып басқа тұлғалар арасында шарт жасасуды ұйымдастыратын, бірақ мұндай шарттың тарабы болып табылмайтын тұлға шарт жасасуға ұйымдастырушылық жәрдемдесуді жүзеге асыратын тұлға

деп танылады.

2. Шарт жасасуға ұйымдастырушылық жәрдемдесуді жүзеге асыратын тұлға шарт тараптарының еркін қалыптастыру және білдіру үшін тиісті жағдайларды қамтамасыз ете отырып, адал және ақылға қонымды әрекет етуге міндетті.

3. Осы баптың 1-тармағында көрсетілген тұлғаны шарт жасасу тетігінің қатысушысы деп тануды жоққа шығаратын шарт талаптары, егер оның нақты рөлі өзгеше мән-жайларды айқындаса, құқықтық маңызға ие болмайды.»

Сонымен қатар, шарт жасасу барысында электрондық сауда алаңының ұйымдастырушылық міндеттерінің ең төменгі тізбесін заңнамалық деңгейде бекіту қажет. Мұндай міндеттер ҚР Азаматтық кодексінде немесе арнайы заңдарда айқын көрсетілуі мүмкін.

Осы мақсатта қолданыстағы ҚР Азаматтық кодексін 388-2-баппен толықтыру ұсынылады:

«388-2-бап. Шарт жасасуға жәрдемдесетін тұлғаның ұйымдастырушылық міндеттері

Ақпараттық жүйені пайдалана отырып шарт жасасуға ұйымдастырушылық жәрдемдесуді жүзеге асыратын тұлға:

1) айқын теріс пайдаланудың алдын алу үшін қажетті көлемде шартқа қатысушыларды сәйкестендіруді қамтамасыз етуге;

2) шарт тарапына мәміленің елеулі ережелері туралы толық және анық түсінік алуға мүмкіндік беретін ақпарат ұсыну құрылымы мен тәсілін қамтамасыз етуге;

3) тараптың еркін білдіруін бұрмалайтын немесе шектейтін техникалық шешімдерді қолдануға жол бермеуге;

4) ақпараттық жүйемен өзара іс-қимыл кезінде жіберілген айқын қателерді түзету мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті.»

Сондай-ақ, қатысушыларды және уақытты дұрыс сәйкестендіру талаптары сақталған жағдайда деректердің дұрыстығы ережесін белгілей отырып, платформа үшін электрондық оқиғалар журналын жүргізу және сақтау міндетін енгізу қажет. Заң немесе заңға тәуелді акт заңдық маңызы бар электрондық әрекеттер туралы жазбаларды ақылға қонымды мерзім ішінде сақтауды көздеуі тиіс. Мұндай жазбалар, мүдделі тұлға олардың жалғандығын немесе жүйелік ақаулардың бар екенін дәлелдемейінше, сенімді деп танылуға қажет.

Тараптардың бірінен шарт талаптарының бұзылуы немесе айқын қателік туралы негізделген өтініш келіп түскен жағдайда, платформаның мәмілені орындауды уақытша тоқтата тұру міндетін заңнамалық түрде бекіту ұсынылады. Бұл тауарды беру, төлем жүргізу және өзге де орындау әрекеттеріне қатысты болуы мүмкін. Электрондық жүйелердің жұмыс қағидаларында даулы жағдай шешілгенге дейін немесе ресми тексеру рәсімі басталғанға дейін тараптың бірінші талабы бойынша мәміленің орындалуын дереу бұғаттау мүмкіндігі көзделуге тиіс. Мұндай норма автоматтандырылған орындаудың қайтымсыз салдарынан қорғау құралы ретінде қызмет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қолданыстағы «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңының 33-1-бабы жалпы сипатқа ие және платформаның

ұйымдастырушылық міндеттерінің нақты мазмұнын айқындамайды. Бұл құқық қолдану тәжірибесін күрделендіріп, платформалардың ресми рәсімдермен ғана шектелуіне мүмкіндік береді. Осыған байланысты аталған бапты мынадай мазмұндағы жаңа 3-тармақпен толықтыру орынды:

«Сатушы мен тұтынушы арасында шарт жасасуды ұйымдастыру кезінде электрондық сауда алаңы:

1) сатушыны сәйкестендіруді және оның негізгі тіркеу деректерін тексеруді жүзеге асыруға;

2) бағаны, негізгі сипаттамаларды, төлем тәртібін, жеткізу және қайтару шарттарын қоса алғанда, тауар, жұмыс немесе қызмет туралы тұтынушыға толық әрі анық ақпарат ұсынылуын қамтамасыз етуге;

3) шарт жасасудың негізгі кезеңдерін электрондық нысанда (оқиғалардың электрондық журналында) тіркеуге;

4) тұтынушылардың өтініштері мен шағымдарын Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген мерзімдерде қарауға міндетті.

Электрондық сауда алаңы тараптардың бірінен шарт талаптарының бұзылуы немесе елеулі қателік туралы негізделген хабарлама келіп түскен жағдайда, даулы жағдай шешілгенге дейін тауарды беру, ақша қаражатын есептен шығару немесе өзге де автоматтандырылған әрекеттер бөлігінде шарттың орындалуын тоқтата тұру мүмкіндігін көздеуге міндетті.»

Ұсынылған норма абстрактілі «ішкі рәсімдердің болуы» талабын платформаның заңдық тұрғыдан тексерілетін мінез-құлық стандартына айналдырады. Сонымен қатар, ол автоматтандырылған мәмілелерді басқарудың құқықтық тетігін бекітіп, платформа мен пайдаланушы арасындағы ақпараттық теңгерімсіздікті төмендетуге бағытталады және адал тарапты қорғау қағидатына сәйкес келеді.

Келесі ұсыныс ретінде платформаның дұрыс емес ақпарат беруі, елеулі мән-жайларды жасыруы немесе тұтынушының ерік білдіруіне әсер еткен елеулі техникалық ақаулар үшін жауапкершілігін шектейтін не жоққа шығаратын пайдаланушылық келісімдердегі шарттарды жарамсыз деп тану қажет. Осы мақсатта «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңының 8-1-тармағын мынадай мазмұндағы жаңа мәтінмен толықтыру ұсынылады:

«электрондық сауда алаңының дұрыс емес ақпарат беруі, елеулі мән-жайларды жасыруы немесе тұтынушының ерік білдіруіне ықпал еткен елеулі техникалық ақаулар үшін жауапкершілігін жоққа шығаратын не шектейтін талаптарды көздеу.»

Мұндай императивтік норма қосылу шарттарындағы біржақты ескертпелер арқылы платформалардың жауапкершіліктен жалтару мүмкіндігін шектейді. Бұл ережені тұтынушылық заңнамаға немесе ҚР Азаматтық кодексіне енгізу құқық қолдану біркелкілігін қамтамасыз етеді, себебі тұтынушының заңмен кепілдендірілген құқықтары келісім арқылы шектелмеуі тиіс.

Осылайша, платформа бақылаушы делдал ретінде электрондық мәмілелерге қатысушылардың құқықтарын қорғау нормаларына тікелей бағынуы қажет. Платформаның заңнамалық деңгейде бекітілген оң міндеттері мен жауапкершілік өлшемшарттары цифрлық нарықтағы мүдделер теңгерімін

камтамасыз етіп, электрондық сауда алаңдарына деген сенімді арттырады және тиісті шығындарды төмендетеді.

Ұсынылған өзгерістер ҚР-ның құқықтық жүйесінде электрондық сауда платформасының нақты функционалдық рөліне сәйкес келетін жауапкершілік үлгісін қалыптастыруға бағытталған және тұтынушылардың, сатушылардың және цифрлық делдалдардың мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз етеді.

3.2 Цифрлық контент және цифрлық қызмет азаматтық-құқықтық шарттың пәні ретінде: жеткізушінің міндеттері және сатып алушыны қорғау

Цифрлық контент пен цифрлық қызметтерді ұсыну туралы шарттар саласында жеткізушінің міндеттерінің көлемін және оларды бұзудың азаматтық-құқықтық салдарын айқындау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе цифрлық өнім тиісінше ұсынылмаған, оның функционалдық мүмкіндіктері шектелген не қолдау көрсету тоқтатылған жағдайларда туындайтын құқықтық салдарды саралау ерекше маңызға ие. Аталған мәселені дұрыс шешу «цифрлық контент» және «цифрлық қызмет» ұғымдарының мазмұнын нақтылауды талап етеді, өйткені жеткізушінің міндеттері мен тұтынушыны қорғау тетіктері шарт пәнінің дұрыс құқықтық саралануына тікелей тәуелді.

Цивилистикалық доктрина тұрғысынан цифрлық өнімді құқықтық тұрғыдан жіктеу мәселесі азаматтық құқық объектілерінің классикалық жүйесіне сүйенеді. Дәстүрлі түрде азаматтық құқық объектілеріне заттар, мүліктік құқықтар, жұмыстар мен қызметтер, зияткерлік қызмет нәтижелері және өзге де материалдық емес игіліктер жатады. Цифрлық өнімнің ерекшелігі - оның бір мезгілде бірнеше құқықтық элементтерді қамтуында. Мәселен, лицензияланған бағдарламалық жасақтама зияткерлік қызмет нәтижесі ретінде құқықтық режимге ие бола отырып, оған қол жеткізу, жаңарту және техникалық қолдау көрсету міндеттемелері қызмет көрсету элементін қамтиды.

Отандық азаматтық құқық ғылымында әрбір жаңа технологиялық нысан үшін дербес құқықтық объект қалыптастырудың орынсыздығы бірнеше рет атап көрсетілген. Объектінің құқықтық табиғатын оны жеткізудің немесе бекітудің техникалық тәсілінен ажырату қажет. Осы тұрғыда М.К. Сулейменов цифрландыруды талдау барысында «мүлік» пен «құқықты куәландыру нысанын» шатастыруға жол бермеу қажеттігін атап көрсетіп, «цифрлық» сипат көбіне жаңа құқық түрін емес, құқықтың өмір сүру және айналым тәсілін білдіретінін негіздейді [28]. Бұл, әсіресе, сатып алу-сату, лицензиялау немесе қызмет көрсету режимін дұрыс таңдауда айрықша мәнге ие.

Осыған байланысты азаматтық құқық объектілері ретінде цифрлық контент пен цифрлық қызмет ұғымдарын ажырату әдіснамалық тұрғыдан негізделген болып табылады. Зерттеу шеңберінде цифрлық контент деп тұтынушыға пайдалануға берілетін цифрлық нысандағы деректер түсініледі. Бұған компьютерлік бағдарламалар, мобильдік қосымшалар, аудиофайлдар мен бейнефайлдар, электрондық кітаптар және өзге де цифрлық басылымдар жатады

[197].

Ал цифрлық қызмет деп цифрлық деректерді жасауға, өңдеуге, сақтауға, жаңартуға немесе оларға қол жеткізуді қамтамасыз етуге бағытталған қызмет танылады. Мұндай қызметтерге бағдарламалық жасақтаманы қызмет ретінде ұсыну, бұлтты сақтау сервистері, ағындық платформалар және пайдаланушыға цифрлық ортада деректерді құруға, бөлісуге немесе басқаруға мүмкіндік беретін өзге де онлайн-сервистер мен желілер жатады. Бұл тәсіл халықаралық құқықтық реттеу үрдістерімен үйлеседі: мысалы, ЕО құқығында цифрлық қызметтер деректерді цифрлық түрде жасауға, өңдеуге немесе сақтауға мүмкіндік беретін қызметтер ретінде сипатталады.

Жүргізілген саралаудың тұжырымдамалық негізділігін арттыру мақсатында қарастырылған анықтамаларды ҚР Азаматтық кодексында бекітілген азаматтық құқық объектілерінің жүйесімен өзара байланыста талдау әдіснамалық тұрғыдан орынды болып табылады. Мұндай тәсіл зерттеліп отырған құбылыстың қолданыстағы азаматтық-құқықтық құрылымдар шеңберіндегі орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды құқықтық реттеуге байланысты енгізілген өзгерістер нәтижесінде [198] азаматтық құқық объектілерінің ұлттық жүйесі «цифрлық активтер» санатымен толықтырылғаны белгілі. Алайда ҚР Азаматтық кодексі цифрлық активтердің мазмұнын, түрлерін және олардың азаматтық айналымдағы құқықтық режимін тікелей әрі толық көлемде реттемей, арнайы заңнамаға сілтеме жасаумен шектеледі. Осылайша, азаматтық құқық цифрлық сипаттағы игіліктердің азаматтық айналым объектісі ретінде танылуын қамтамасыз еткенімен, олардың құқықтық табиғаты мен айналым ерекшеліктерін егжей-тегжейлі айқындау арнайы нормативтік құқықтық актілер жүйесінің, соның ішінде АХҚО құқықтық актілерінің құзыретіне берілген. Бұл мән-жай цифрлық мазмұн мен цифрлық қызметтерге қатысты бірыңғай, жүйеленген және толық кодификацияланған азаматтық-құқықтық режимнің қазіргі кезеңде қалыптаспағанын көрсетеді. Соның салдарынан аталған қатынастарды құқықтық саралау жалпы шарттық үлгілер - ең алдымен сатып алу-сату және ақылы қызмет көрсету институттары арқылы жүзеге асырылады.

Цифрлық контент пен цифрлық қызметтер арасындағы айырмашылықты анықтау тек теориялық категориялар деңгейінде ғана емес, құқық қолдану тәжірибесі тұрғысынан да шешуші мәнге ие. Шарт пәнін дәл анықтау жеткізушінің (сатушының немесе орындаушының) міндеттемелік жүктемесінің көлемін айқындауға, сондай-ақ міндеттеме бұзылған жағдайда тұтынушының құқықтық қорғау құралдарын дұрыс таңдауға мүмкіндік береді. Осы зерттеу аясында әдіснамалық тұрғыдан мынадай жіктеу негізге алынады: біріншіден, цифрлық контент - цифрлық нысанда бекітілген игілік; екіншіден, цифрлық қызмет - цифрлық деректерді құруға, өңдеуге, ұсынуға немесе олардың функционалдық мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге бағытталған іс-әрекеттер жиынтығы. Мұндай жіктеу шарттық қатынастарды құқықтық саралау кезінде қолданылатын нормативтік құралдарды дәл таңдауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, нақты құқықтық қатынасқа сатып алу-сату туралы нормалар қолданылуы тиіс пе, әлде ақылы қызмет көрсету туралы нормалар басымдыққа

ие ме деген мәселе шарт пәнінің табиғатына тікелей тәуелді. Тиісінше, цифрлық орта жағдайында шарт пәнін нақтылау жеткізушінің міндеттерінің шегін және қолданылуға жататын жауапкершілік шараларын жүйелі түрде белгілеудің алғышарты болып табылады.

Құқық қолдану тәжірибесі үшін маңызды қосымша азаматтық-құқықтық өлшем ретінде «қарсы тарап қандай нәтижені ұсынуға міндеттенеді?» деген өлшемшартты бөліп көрсетуге болады. Бұл тұрғыда бірнеше үлгі ажыратылады:

1) нәтижені немесе пайдалану құқығын беруге жақын бір реттік цифрлық файлды (қол жеткізу көшірмесін немесе белсендіру кілтін) беру;

2) қызмет көрсету табиғатына тән, қолжетімділікті не функционалдық мүмкіндіктерді белгілі бір кезең бойы тұрақты түрде қамтамасыз ету және қолдау;

3) зияткерлік қызмет нәтижесін лицензиялық негізде пайдалану құқығын беру, бұл, әсіресе, бағдарламалық қамтамасыз ету саласында кең таралған.

Тұтынушылық қатынастарда цифрлық өнімнің құқықтық табиғаты көбінесе аралас шарт құрылымы арқылы көрініс табады, өйткені онда бір мезгілде цифрлық контентті беру, техникалық сүйемелдеу немесе жаңарту қызметтері, сондай-ақ лицензиялық элементтер ұштасады. Шетелдік цивилистикалық доктринада мұндай цифрлық мәмілелерді бағалау дәстүрлі «заттық» парадигмаға емес, шарт талаптарына сәйкестікке негізделген тәсілге (conformity-based approach) сүйенуге тиіс екендігі атап өтіледі. Бұл тәсіл бойынша орындаудың тиістілігі материалдық объектінің берілген-берілмегенімен емес, цифрлық өнімнің белгілі бір кезең ішінде шартта көзделген талаптарға (сапаға, функционалдыққа, қауіпсіздікке, жаңартылу мүмкіндігіне және т.б.) нақты сәйкестігімен айқындалады [199].

Осылайша, цифрлық контент пен цифрлық қызметтерді ұғымдық әрі функционалдық деңгейде саралау азаматтық-құқықтық реттеудің жүйелілігін қамтамасыз ететін және цифрлық экономика жағдайындағы шарттық қатынастардың құқықтық айқындылығын арттыратын негізгі алғышарттардың бірі болып табылады.

Цифрлық контентті немесе цифрлық қызметті жеткізушінің негізгі міндеттерінің бірі - шарттың бүкіл әрекет ету мерзімі ішінде олардың тиісті жұмыс істеуін және қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Материалдық тауарлардан айырмашылығы, цифрлық өнім статикалық сипатқа ие емес және жеткізушінің тұрақты техникалық әрі ұйымдастырушылық қолдауын талап етеді. Атап айтқанда, бағдарламалық қамтамасыз ету жүйелі жаңартуларды қажет етеді, ал онлайн-қызметтер техникалық сүйемелдеуді, қателерді жоюды және үздіксіз функционалдық тұрақтылықты қамтамасыз етуді талап етеді. Цифрлық саладағы шарттың адал әрі тиісті орындалуы жеткізушінің жаңартуларды (оның ішінде қауіпсіздік жаңартуларын) уақтылы ұсынуын, елеулі кемшіліктерді ақылға қонымды мерзімде жоюын, сондай-ақ шартта көзделген талаптар шегінде өнімнің үйлесімділігі мен функционалдық мүмкіндіктерін сақтап отыруын білдіреді. Цифрлық контентке қатысты заманауи заңнамалық үрдістер жеткізушінің жаңарту жөніндегі міндетін қосымша қызмет ретінде емес, шартты тиісінше орындаудың құрамдас элементі ретінде таниды. Атап айтқанда,

цифрлық контентті реттейтін еуропалық құқықтық нормалар ұзақ мерзімді немесе үздіксіз ұсынылатын қызметтер жағдайында өнімнің шарт талаптарына және тұтынушының негізді күтуіне пайдаланудың кез келген кезеңінде сәйкес болуын қамтамасыз ету үшін жеткізушінің жаңартуларды тұрақты түрде ұсынуға міндетті екенін бекітеді [200].

ҚР-ның қолданыстағы азаматтық заңнамасында аталған тұжырым сапа мен жауапкершіліктің жалпы құқықтық құрылымы аясында негізделуі мүмкін. ҚР АҚ 422-бабы сатып алу-сату үлгісі үшін негізгі қағидатты бекітеді:

- сатушы шарт талаптарына сәйкес келетін сападағы тауарды беруге міндетті;

- шартта сапа талаптары нақтыланбаған жағдайда тауар әдеттегі пайдалану мақсаттарына жарамды болуы тиіс.

Цифрлық контентке қатысты «сапа» ұғымы бастапқы «жұмысқа жарамдылықпен» шектелмейді. Егер жаңартулар болмаған жағдайда цифрлық өнім объективті түрде өзінің функционалдық жарамдылығын жоғалтатын болса (мысалы, қауіпсіздік осалдықтарының туындауы немесе техникалық ақаулардың пайда болуы салдарынан), онда сапа талабы ақылға қонымды күтілетін мерзім ішінде оның функционалдық тұрақтылығын сақтауды да қамтиды.

Ал қызмет көрсету үлгісі тұрғысынан алғанда, «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы «кемшілік» ұғымын шарт талаптарына және орындаушы ұсынған тауар (қызмет) туралы ақпаратқа сәйкессіздікпен тікелей байланыстырады. Қызметтің кемшіліктері анықталған жағдайда тұтынушыға кемшіліктерді өтеусіз жоюды, сыйақыны азайтуды, сондай-ақ ҚР АҚ 428-бабында және аталған Заңның 13-17-баптарында көзделген өзге де қорғау құралдарын талап ету құқығы беріледі [79]. Осыған байланысты, егер жеткізуші қолдауды (жаңартуларды, үйлесімділікті қамтамасыз етуді) шартта немесе жария оффертада уәде еткен болса, онда уәде етілген не ақылға қонымды күтілетін мерзім аяқталғанға дейін жаңартуларды тоқтату сапасыз қызмет көрсету немесе сапасыз тауар беру ретінде саралануы мүмкін.

Цифрлық тауар сапасының объективті өлшемшарттарына мәлімделген функционалдық мүмкіндіктер мен қауіпсіздік деңгейін қамтамасыз ету үшін қажетті жаңартулардың қолжетімділігі де жатады. Мысалы, жазылымға негізделген бұлттық сервистер, соның ішінде Microsoft компаниясының Microsoft 365 қызметі, жаңартуларды тек жаңа мүмкіндіктерді енгізу мақсатында ғана емес, ең алдымен, қауіпсіздікті қолдау және анықталған қателерді жою үшін тұрақты түрде шығарады. Осы арқылы қызмет көрсетудің жарамдылығын сақтау міндеті орындалады [201].

Ағындық платформалар (мысалы, Netflix, YouTube Premium және т.б.) және мессенджерлік сервистер (соның ішінде қазақстандық Aitu) өз қосымшаларын осалдықтарды жою, анықталған техникалық қателерді түзету және операциялық жүйелердің жаңа нұсқаларына бейімдеу арқылы тұрақты түрде жетілдіріп отырады. Мұндай жаңарту қызметі уәде етілген сервистік деңгейдің құрамдас бөлігі ретінде қабылданады. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздікті және пайдаланушы деректерінің сақталуын қамтамасыз ету шартты тиісті орындаудың ажырамас элементі болып табылады. Егер тұтынушы жеткізушіге

өзінің деректерін (жеке аккаунтындағы ақпарат, жүктелген материалдар, баптаулар және өзге де деректер) сеніп тапсырса, жеткізуші көрсетілетін қызмет шеңберінде оларды қорғау үшін ақылға қонымды техникалық және ұйымдастырушылық шараларды қабылдауға міндетті [202].

Аталған тұжырым ҚР-да дербес деректерді қорғау саласындағы арнайы заңнамамен де бекітіледі. Дербес деректер операторы оларды қорғау бойынша қажетті шараларды қабылдауға міндетті. Шарттық қатынастар аясында бұл міндет қауіпсіздік пен құпиялылықтың келісілген деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған «нәтиже міндеті» ретінде немесе кемінде «қажетті шараларды қабылдау міндеті» ретінде қарастырылуы мүмкін. Соңғы жағдайда, егер ақпараттық қауіпсіздік мәселесі орын алып, қорғау шараларының жеткіліксіздігі мен тұтынушыға келтірілген зиян арасындағы себеп-салдарлық байланыс дәлелденсе, шығындарды өндіріп алу үшін құқықтық негіз туындайды [21].

Жаңартулар мен түзетулерді (updates and patches) ұсыну қосымша бонус немесе қосымша мүмкіндік емес, керісінше жеткізушінің шарттан туындайтын негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Жеткізуші елеулі ақауларды жоюды немесе бағдарламалық өнімнің өзектілігін қолдауды шарттан тыс, дербес ақылы таңдау ретінде қарастыра алмайды. Қажетті жаңартулардың немесе түзетулердің болмауы міндеттеменің тиісінше орындалмауы ретінде бағалануы тиіс.

Егер бағдарламалық қамтамасыз етуде оның негізгі функционалдығына айтарлықтай әсер ететін маңызды кемшілік орын алып, жеткізуші оны жоюды негізсіз кешіктірсе не мүлдем шара қолданбаса, бұл шарт талаптарының бұзылуын білдіреді. Шетелдік құқықтық тәжірибе осы ұстанымды қолдайды. Атап айтқанда, ЕО-да бағдарламалық қамтамасыз етуді ақылға қонымды күтілетін мерзім ішінде үздіксіз жаңартып отыру міндеті жаңа құқықтық талап ретінде бекітілген. Бұл цифрлық өнімнің сапасын сақтау мен оның функционалдық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған [203].

Осылайша, уақтылы жаңартуларды ұсыну, техникалық түзетулер енгізу және қауіпсіздік деңгейін қолдау цифрлық контент туралы шарттың да, цифрлық қызмет туралы шарттың да тиісінше орындалуының элементтері болып табылады. Демек, жеткізуші шарттың бүкіл қолданылу мерзімі ішінде цифрлық өнімді өзекті және функционалдық жарамды күйде ұстауға міндетті. Маңызды жаңартуларды ұсынбау немесе қауіпсіздік талаптарын сақтамау шарттың бұзылуы ретінде саралануы мүмкін.

Бұл тәсіл қалыптасып келе жатқан халықаралық құқықтық үлгімен де үйлеседі. Атап айтқанда, ол Еуропалық Парламент пен Кеңестің 2019 жылғы 20 мамырдағы 2019/770/ЕО Директивасының (цифрлық контент пен цифрлық қызметтерді ұсыну туралы шарттардың жекелеген аспектілері жөнінде) нормаларынан туындайды. Аталмыш Директива сәйкестікті субъективті (шартта уәде етілген) және объективті (ақылға қонымды күтілетін) өлшемшарттардың жиынтығы арқылы бағалауды көздейді және цифрлық контенттің немесе қызметтің шарт талаптарына сәйкестігін сақтау үшін жаңартуларды, оның ішінде қауіпсіздік жаңартуларын ұсыну міндетін тікелей бекітеді [176].

Зерттеушілердің пікірінше, сәйкестік өлшемшарттары мен жаңартылу талабы цифрлық өнімдердің «сапа өзегіне» айналып, дәстүрлі тауарлардағы

статикалық сапа түсінігінің орнына динамикалық сапа үлгісін енгізеді [204].

Техникалық қолдау мен жаңартулардан бөлек, жеткізуші цифрлық контент немесе қызмет функционалындағы елеулі өзгерістер туралы, сондай-ақ өнімді қолдауды тоқтату ниеті жөнінде тұтынушыны алдын ала хабардар етуге міндетті. Тұтынушы шарт тарабы ретінде белгілі бір функционалдыққа және келісілген немесе ақылға қонымды күтілетін мерзім ішінде оны пайдалану мүмкіндігіне негізді түрде сенім артады. Сондықтан, қосымшаның негізгі қызметтерін ескертусіз өшіру немесе қызметті кенеттен тоқтату шарттың мәнін бұзып, тұтынушы сеніміне нұқсан келтіруі мүмкін [205].

Шартты орындаудың адалдығы қағидасы пайдаланушыны цифрлық контентке немесе цифрлық қызметке қатысты түбегейлі өзгерістер туралы алдын ала хабардар етуді талап етеді. Қолдауды тоқтатуға немесе өнімнің функционалдық мүмкіндіктерін елеулі түрде қысқартуға дейін кемінде алты ай бұрын ескерту беру, әсіресе үздіксіз ұсынылатын цифрлық қызмет (жазылым) жағдайында, негізді ең төменгі мерзім ретінде қарастырылуы мүмкін. Мұндай кезең ішінде пайдаланушы, әдетте, балама сервисті таңдау, жабдықты жаңарту немесе деректерді көшіру сияқты бейімделу шараларын қабылдай алады. Хабарлау нысаны оның нақты жеткізілуін және тұтынушы үшін қолжетімділігін қамтамасыз етуге тиіс. Тәжірибеде бұл тіркелген электрондық пошта мекенжайына жіберілетін хабарлама, қосымша ішіндегі қалқымалы ескерту, пайдаланушының жеке кабинетіндегі хабарлама немесе шартта көзделген өзге де байланыс арналары арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Шетелдік құқықтық үлгі, атап айтқанда 2019/770/ЕО Директивасының нормалары цифрлық контентті немесе қызметті өзгертуге белгілі бір жағдайларда жол береді, алайда бұл ретте тұтынушының құқықтарын қорғауға бағытталған талаптардың сақталуын міндеттейді. Егер өзгерістер салдарынан қолжетімділік немесе пайдалану шарттары нашарласа, тұтынушыға шартты бұзу құқығы берілуге және ол туралы тиісті түрде хабарландырылуы қажет [206]. Ұқсас тәсілді қазақстандық құқық қолдану тәжірибесінде де іске асыру мүмкін және орынды деп пайымдауға болады.

Қазақстан заңнамасын талдау көрсеткендей, аталған міндетті тек адалдық қағидасымен ғана емес, орындаушының тұтынушы алдындағы ақпараттық міндетімен де байланыстыру негізді. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы сапаны және «кемшілік» ұғымын сатушы немесе орындаушы ұсынған ақпаратпен өзара байланыста бағалауды көздейді. Егер сервис белгілі бір функционалдық мүмкіндіктерге ие деп ұсынылып, кейіннен тиісті ескертусіз және баламалы өтемақысыз (мысалы, бағаны төмендету немесе шартты бұзу құқығын беру) біржақты тәртіппен қысқартылса, бұл қызметті толық көлемде ұсынбау немесе кемшілікпен ұсыну ретінде саралануы мүмкін.

Осы орайда хабарламаның жай ғана жіберілуі жеткіліксіз; оның мазмұны түсінікті әрі нақты болуы қажет. Атап айтқанда, қандай қызметтер, қай күннен бастап және қандай себептермен қолжетімсіз болатыны айқын көрсетілуге тиіс. Өнеркәсіптік тәжірибе мұндай міндеттің маңыздылығын растайды. Мысалы, Netflix компаниясы өз қосымшасын бірқатар ескірген құрылғыларда, соның ішінде бұрынғы Amazon Fire TV үлгілерінде қолдауды тоқтату туралы шешім

қабылдағанда, пайдаланушыларды алдын ала хабардар етті. Пайдаланушыларға белгілі бір күннен бастап қызметтің олардың құрылғыларында қолжетімсіз болатыны туралы нақты мерзім көрсетіліп, қызметті жалғастыру үшін балама нұсқа (жаңа құрылғыны жеңілдікпен сатып алу мүмкіндігі) ұсынылды [207]. Мұндай тәсіл жеткізушінің шарттық міндеттемелерін адал орындауға, тұтынушының мүдделерін барынша ескеруге бағытталғанын және соттық талап-арыздардан алшақ болуға тырысуын көрсетеді.

Көрсетілетін цифрлық контент пен цифрлық қызметті қолдауды ескертусіз тоқтату немесе функционалдық мүмкіндіктерді алдын ала ескертусіз күрт шектеу міндеттемені өрескел түрде тиісінше орындамау ретінде бағалануға тиіс. Заң тұрғысынан бұл тиісті сападағы тауарды немесе қызметті толық көлемде ұсынбаумен теңестіріледі. Мұндай жағдайда тұтынушы тиісті құқықтық талаптарды қоюға құқылы.

Осылайша, жеткізушінің ақпараттандыру және қолдауды кезең-кезеңімен тоқтату міндеті тұтынушының заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау қағидасымен тығыз байланысты. Цифрлық өнімді алдын ала ескертусіз қолдауды тоқтату шарт талаптарын бұзу ретінде қарастырылуы мүмкін. Сондықтан, пайдаланушыны алдын ала хабардар ету жеткізуші мінез-құлқының құқықтық стандарты ретінде орнығуы қажет.

Егер мұндай міндеттемені бұзу нәтижесінде цифрлық контент немесе цифрлық қызмет сапасыз, жұмысқа жарамсыз күйге түссе не олардың функционалдық мүмкіндіктері елеулі түрде нашарласа, онда тиісінше көрсетілмеген қызметтің құқықтық салдары туралы мәселе туындайды.

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында цифрлық тауарларға немесе көрсетілетін қызметтерге қатысты міндеттемелердің орындалмауы немесе тиісінше орындалмауы үшін жауапкершілік туралы жалпы нормалар көзделген. Бұл нормалар белгілі бір бейімдеуден өте отырып, цифрлық контентті тұтынушыларды қорғау саласындағы халықаралық тәжірибеде қалыптасқан тәсілдермен үйлеседі. Тұтынушы (қарсы тарап) міндеттемені бұзған тараптан: заттай орындауды (кемшіліктерді жоюды), бағаны мөлшерлес төмендетуді, залалдарды өтеуді, сондай-ақ шарт талаптары елеулі түрде бұзылған жағдайда шартты бұзуды және төленген соманы қайтаруды талап етуге құқылы.

ҚР Азаматтық кодексі аясында мынадай түйінді ережелер танылады: 1) міндеттеме бұзылған кезде залалды өтеудің жалпы қағидаты; 2) залал мен тұрақсыздық айыбының арақатынасы; 3) кінә болған жағдайда жауапкершілік презумпциясы және борышкердің өзіне тәуелді барлық шараларды қолданғанын дәлелдеген кезде жауапкершіліктен босатылу мүмкіндігі; 4) сатып алу-сату шарты бойынша сапа үлгісі, яғни тиісті емес сападағы тауар берілген кезде сатып алушыға баламалы талаптар жиынтығын ұсыну.

Цифрлық қатынастарда «өзіне тәуелді барлық шараларды қолдану» өлшемшарты нақты мазмұнмен толығады. Оған қауіпсіз бағдарламалық әзірлеу (secure development) рәсімдерінің болуы, уақтылы жаңартулар мен техникалық түзетулерді енгізу, ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларын бақылау, пайдаланушыларды хабардар ету арналарының жұмыс істеуі және өзге де ұйымдастырушылық-техникалық шаралар жатады. Даулы жағдайда аталған

мән-жайлар жеткізушінің тиісті қамқорлық пен парасаттылық танытқанының дәлелі ретінде бағалануы мүмкін.

Цифрлық контент пен қызметтер тұрғысынан жауапкершілік шаралары нақты көрініс табады. Біріншіден, тұтынушы цифрлық өнімнің кемшіліктерін өтеусіз жоюды талап ете алады. Цифрлық контент материалдық емес сипатта болғандықтан, бұл бағдарламалық қателерді түзету, сервиске қолжетімділікті қалпына келтіру, жоғалған функционалдық мүмкіндіктерді қайтаратын жаңартуларды ұсыну және өзге де әрекеттерді қамтиды. Кемшіліктерді жою сатушының (орындаушының) есебінен жүзеге асырылады.

Екіншіден, егер кемшіліктерді жою мүмкін болмаса немесе ақылға қонымды мерзім ішінде жүзеге асырылмаса, тұтынушы бағаны төмендетуді талап етуге құқылы. Мысалы, бағдарламаны жаңартудан кейін оның функционалдық мүмкіндіктері тұрақты түрде төмендесе, жазылым пайдаланушысы абоненттік төлемді азайтуды талап ете алады.

Үшіншіден, тұтынушы сапасыз цифрлық контент немесе қызмет көрсету нәтижесінде келтірілген залалды өтеуді талап етуге құқылы. Мұндай залалдарға баламалы бағдарламалық өнімді сатып алу шығындары, қызметтің тоқтап қалуынан туындаған кәсіпкерлік шығындар, жоғалған деректерді қалпына келтіру шығындары және өзге де нақты шығындар жатады. Залал азаматтық-құқықтық жауапкершілік туралы жалпы нормаларға сәйкес дәлелденген көлемде өтелуі тиіс.

Төртіншіден, шарт талаптары елеулі түрде бұзылған жағдайда, яғни елеулі кемшілік анықталып, цифрлық өнімнің қызметтік мүмкіндіктері түбегейлі нашарлаған кезде тұтынушы шартты бұзуды және төленген соманы қайтаруды талап етуге құқылы.

Қазақстанның арнайы заңнамасы аталмыш шараларды нақтылайды. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңы сапасыз тауар үшін бағаны төмендетуді, кемшіліктерді өтеусіз жоюды, кемшіліктерді жоюға немесе ауыстыруға байланысты шығындарды өтеуді, шарттан бас тартуды және ақшаны қайтаруды тікелей көздейді. Қызметтерге қатысты да қызмет кемшіліктерін өтеусіз жою, сыйақыны азайту және өзге де талаптар қою мүмкіндігі бекітілген (13, 15-баптар). Яғни, цифрлық дауларда (әсіресе В2С қатынастарында) талап қою үшін тек ҚР Азаматтық кодексінің жалпы нормаларына емес, арнайы заңға да тікелей сүйенуге мүмкіндік береді, бұл құқықтық айқындықты арттырып, дәлелдеу жүктемесін жеңілдетеді.

Цифрлық салада шарт талаптарының бұзылуының елеулілігі цифрлық өнімді немесе қызметті мақсатты түрде пайдалану мүмкіндігіне тигізетін әсерінің деңгейімен айқындалады. Мәселен, бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдануды мүмкін емес ететін жойылмайтын техникалық ақаулар немесе ақылы қызметке қолжетімділіктің толық тоқтатылуы шарт талаптарының елеулі бұзылуы ретінде бағаланады. ЕО және бірқатар мемлекеттердің құқықтық ұстанымдары цифрлық контент ақшаға емес, деректерге айырбасталып ұсынылған жағдайда да тұтынушыны қорғау қажеттігін мойындайды. Қазақстанда төлем көбіне ақшалай нысанда жүзеге асырылатындықтан, елеулілік өлшемшарты шешуші мәнге ие болып қала береді.

Салыстырмалы-құқықтық тұрғыдан алғанда, 2019/770/ЕО Директивасы цифрлық контент немесе қызмет ақшаға ғана емес, жеке деректерге айырбасталып ұсынылған жағдайларға да құқықтық қорғау режимін қолдануды тікелей бекітеді [176]. Бұл қарсы ұсынудың экономикалық мәні міндетті түрде ақшалай сипатта болмауы мүмкін екенін, алайда тұтынушыны қорғау қажеттігі тең дәрежеде сақталатынын көрсетеді. Қазақстандық құқық бұл тәсілді әлі толық көлемде қабылдамағанымен, ол деректерге немесе өзге де қарсы ұсынуға айырбасталатын цифрлық мәмілелерді құқықтық саралау үшін әдіснамалық бағдар бола алады.

Осылайша, цифрлық контентті немесе цифрлық қызметті тиісінше ұсынбаудың құқықтық салдары жиынтығында азаматтық-құқықтық қорғаудың барлық классикалық шаралары сақталады, алайда олар цифрлық өнімнің материалдық емес сипатына бейімделе отырып қолданылады. Мұндай шараларға заттай орындауды талап ету (жөндеу, техникалық түзету), бағаны төмендету, залалды өтеу, сондай-ақ шарт талаптары елеулі түрде бұзылған жағдайда шарттан бас тарту және төленген соманы қайтару жатады. Демек, цифрлық контентке немесе қызметке қатысты шарт талаптары бұзылған кезде жалпы жауапкершілік шаралары қолданылады, бірақ олардың жүзеге асырылуы цифрлық өнімнің ерекшелігін ескере отырып бағалануы тиіс: цифрлық өнімді «бөлшекпен» алмастыру мүмкін емес, алайда бағдарламалық кодты түзетуге, нұсқасын жаңартуға немесе баға сәйкессіздігін өтеуге болады.

Аталған құқықтар мен міндеттерді іс жүзінде жүзеге асыру көп жағдайда дәлелдемелік негіз, яғни тараптардың міндеттеменің тиісінше орындалғанын немесе орындалмағанын қалай растай алатынына байланысты. Цифрлық ортада іс жүзінде әрбір әрекет электрондық із қалдырады, сондықтан электрондық дәлелдер дауларды шешуде ерекше маңызға ие. ҚР заңнамасы тиісті электрондық цифрлық қолтаңба немесе өзге де түпнұсқалылықты растау құралдары болған жағдайда электрондық құжаттарды дәстүрлі жазбаша дәлелдемелерге теңестіреді [74]. Осыған байланысты цифрлық шарт тараптары тиісті деректердің сақталуын алдын ала қамтамасыз етуге міндетті.

Мұнда «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» ҚР Заңы нормативтік тірек болып табылады, ол электрондық құжаттарды жасауды және пайдалануды реттейді және сол арқылы «цифрлық дәлелділікті» (қол қоюшының түпнұсқалығы/тұтастығы/сәйкестендіру талаптары сақталған кезде) заңдастырады. Тәжірибелік өлшемде бұл мыналарды білдіреді: - click-wrap немесе browse-wrap тәртібімен қабылданған шарт талаптары қайта жаңғыртылуы тиіс (мысалы, офертаның акцепт жасалған сәттегі нұсқасы, акцепт журналы, пайдаланушы аккаунтының сәйкестендіргіші); - қолдауды тоқтату немесе шарт талаптарын өзгерту туралы хабарламалар олардың жеткізілгенін растайтын белгілермен тіркелуі тиіс; - шығарылым жазбалары, жаңарту журналдары, қауіпсіздік оқиғалары туралы деректер электрондық құжаттар немесе жазбалар ретінде сақталуы тиіс.

Жеткізуші өнім нұсқалары мен жаңартулардың егжей-тегжейлі журналын жүргізуге міндетті. Мұндай журналда жаңа нұсқалардың шығарылған күндері, енгізілген өзгерістер тізбесі, жаңартулардың пайдаланушыларға таралуы туралы

мәліметтер тіркелуі қажет. Бұл деректер жаңарту міндетінің уақтылы орындалғанын немесе керісінше кешіктірілгенін дәлелдеуде негізгі рөл атқарады. Мысалы, анықталған ақауды «ақылға қонымды мерзім ішінде» жоюға қатысты дау туындаған жағдайда, ақау анықталған күн мен тиісті техникалық түзетудің (patch) жарияланған күні шешуші дәлел бола алады.

Пайдаланушыларды өзгерістер туралы хабардар ету кезінде де дәлелдемелік тәртіп сақталуы тиіс. Жеткізуші хабарландыру журналын жүргізіп, хабарламаның қашан, кімге және қандай тәсілмен жіберілгенін тіркеуі қажет. Техникалық тұрғыдан бұл электрондық хаттардың көшірмелерін және жеткізу белгілерін сақтау, сондай-ақ пайдаланушының жүйеге кіруі барысында көрсетілетін ескерту сипатындағы ақпараттық хабарламаны тіркеуге арналған ішкі техникалық тетіктер арқылы іске асырылуы мүмкін. Дәлелдеу тұрғысынан хабарламаның дайындалуы ғана емес, оның адресатқа нақты жеткізілгенін растау маңызды.

Мұндай тәсіл Қазақстандық реттеу тәжірибесіне де тән. Мысалы, ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі Басқармасының 2020 жылғы 27 сәуірдегі №50 қаулысында онлайн сақтандыру қызметін көрсету барысында хабарламаларды электрондық нысанда жіберу және оларды жөнелту фактісін техникалық тіркеу талаптары көзделген [208]. Қаулыда:

- SMS және/немесе электрондық пошта арқылы хабарлама жіберу міндеті;
- жіберу фактісін ақпараттық жүйелерде тіркеу;
- пайдаланушылар мен жүйе әрекеттерін (күні, уақыты, тәсілі, мазмұны) кемінде 18 ай бойы сақтау;
- хабарламаның тек қалыптастырылып қана қоймай, нақты жіберілуін қамтамасыз ету талаптары бекітілген.

Бұл талаптар дәлелдеу стандартының мәнін айқын көрсетеді: хабарлама жіберіліп қана қоймай, оның жіберілгені тіркелуі тиіс.

Пайдаланушы тарапынан ақауларды растауға қатысты дәлелдемелер де маңызды. Қате туралы хабарлама скриншоттары, жүйелік журнал жазбалары, қолдау қызметімен хат алмасу, тіркеу жүйелеріндегі өтініштер мен жауаптар мысал бола алады. Егер мұндай деректер нақты аккаунтқа байланысты болса, олар дәлелдемелік маңызға ие болады.

Мәселен, пайдаланушы ақау туралы кері байланыс нысаны арқылы хабарлап, жеткізуші өтінімді қабылдағанын растаған жағдайда, тиісті электрондық жазбалар сақталуға тиіс. Сонымен қатар, провайдерлер жүйенің тоқтап қалу уақыты, себептері және қалпына келтіру шаралары туралы техникалық есептер жүргізеді. Қызметтің қолжетімді болмауы туралы дау туындаған кезде мұндай есептер нақты мән-жайларды айқындауда шешуші рөл атқара алады. Қызмет қалпына келтірілгеннен кейін тараптар қолжетімділіктің қайта орнағаны туралы акт немесе өзге растаушы құжат рәсімдей алады. Мұндай құжат міндеттеменің тиісінше орындалуын немесе міндеттемені бұзудың жойылғанын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, электрондық іздер мен құжаттар жиынтығы оқиғалардың орын алу тәртібін қалпына келтіруге және шарттық міндеттемелердің сақталғанын не сақталмағанын объективті түрде бағалауға жағдай жасайды [209].

Көрсетілген талаптар барлық цифрлық қызмет провайдерлері үшін әмбебап императивтік норма болып табылмайды. Дегенмен, қазақстандық іс жүргізу құқығы электрондық дәлелдемелерді дәстүрлі дәлелдемелермен тең дәрежеде мойындайды (ҚР АПК 66, 99, 100-баптар) [74]. Осыған байланысты тиісті деректердің екінші тарап пен сот үшін қолжетімділігін қамтамасыз ету ерекше маңызға ие. Ең оңтайлы үлгі - екі тараптың да жүйеден қажетті журналдар мен жазбаларды алу мүмкіндігіне ие болуы (мысалы, сұрау бойынша немесе жеке кабинет арқылы деректерді жіберу арқылы қол жеткізу).

Сонымен қатар цифрлық ортада түзілетін деректердің ең төменгі сақтау мерзімін белгілеу орынды. Атап айтқанда, жаңартулар мен хабарламалар журналдары талап қою мерзімінен кем емес кезең ішінде сақталуға тиіс. Бұл талаптар қойылған жағдайда дәлелдемелік базаның қолжетімді болуын қамтамасыз етеді.

Сәйкесінше, цифрлық шарттың тиісінше орындалғанын немесе орындалмағанын дәлелдеу электрондық оқиғаларды, яғни жаңартуларды шығару, хабарламаларды жіберу, қолжетімділік фактілерін жүйелі тіркеуге және осы жазбаларды сенімді сақтауға негізделеді. Осыған байланысты жеткізушіге жүйе жазбасын тіркеу енгізу міндеті жүктеледі, ал пайдаланушы даулар туындаған жағдайда тиісті деректерді уақтылы сұратып, ұсынуға тиіс.

Цифрлық өнімнің жарамдылығына қатысты тәуекелдерді бөлу мәселесі тараптардың жауапкершілік шекарасын айқындаумен тығыз байланысты. Жалпы қағида бойынша әр тарап өзінің бақылауындағы салаға жауап береді. Егер пайдаланушы келісілген техникалық талаптарды сақтап, өнімді қалыпты жағдайда пайдаланса, жеткізуші цифрлық контенттің немесе қызметтің дұрыс жұмыс істеуі тәуекелін өз мойнына алады. Ал жеткізуші алдын ала нақты ескертіп, пайдалану ортасына қойылатын талаптарды айқындаған жағдайда тәуекелдің белгілі бір бөлігі пайдаланушыға ауысуы мүмкін. Цифрлық шарттарда көбіне жүйелік талаптар (қолдау көрсетілетін операциялық жүйелер, браузердің ең төменгі нұсқасы, құрылғы сипаттамалары, интернет байланысының сапасы және т.б.) тікелей көрсетіледі. Егер пайдаланушы бұл талаптарды орындамаса, жеткізушінің жауапкершілігі объективті түрде шектеледі.

Мәселен, бұлттық бухгалтерлік сервис жұмыс істеуі үшін заманауи браузер мен кемінде 5 Мбит/с жылдамдықтағы тұрақты интернет байланысы қажет екені алдын ала көрсетілсе, ал пайдаланушы ескірген бағдарламалық ортада жұмыс істеуге әрекет жасаса, туындаған техникалық ақаулар үшін жеткізушіні жауапты деп тану негізсіз. Қолайсыз ортадағы үйлесімсіздік тәуекелі, егер техникалық талаптар нақты әрі алдын ала хабарланған болса, пайдаланушыға жүктеледі. Мұндай тәсіл шетелдік лицензиялық келісімдер мен пайдалану шарттарында да көрініс табады, онда пайдаланушы қолдау көрсетілетін нұсқаларға жаңартуды жүзеге асырмаған жағдайда компания жауапкершіліктен босатылатыны көрсетіледі [210].

Сонымен бірге, техникалық талаптардың өзгеруі туралы уақтылы және түсінікті хабарлау жеткізушінің міндетіне жатады. Егер ең төменгі жүйелік талаптар жоғарыласа (мысалы, қосымшаның жаңа нұсқасы ескі құрылғыларда

жұмыс істемейтін болса), жеткізуші пайдаланушыларды алдын ала ескертіп, бейімделу үшін жеткілікті мерзім беруге тиіс. Алдын ала хабарланбаған жағдайда тәуекелді пайдаланушыға жүктеу әділетсіз болып табылады.

Жеткізушінің бақылау аймағына жататын барлық техникалық ақаулар (серверлік іркілістер, бағдарламалық кодтағы қателер, қауіпсіздік осалдықтары, бұлттық инфрақұрылымдағы ақаулар) үшін тәуекел жеткізушіге жүктеледі. Пайдаланушы өзіне қатысы жоқ мән-жайларды дәлелдеуге міндетті емес. Егер деректердің таралуы (мысалы, ақпараттың сыртқа шығып кетуі) провайдердің серверіндегі қате немесе қауіпсіздік осалдығы салдарынан болса, онда пайдаланушының құрылғысының ескіргені жеткізушіні жауапкершіліктен босатпайды [211].

ҚР Азаматтық кодексінің нормалары тұрғысынан бұл шекара кінә және жауапкершіліктен босату құрылымы арқылы түсіндіріледі. Азаматтық құқықта борышкер өзінің міндеттемені тиісінше орындау үшін өзіне тәуелді барлық шараларды қабылдағанын дәлелдеген жағдайда ғана кінәсіз деп танылады. Демек, жеткізуші «пайдаланушының кінәсіне» тек мына үш шарт бір мезгілде дәлелденген жағдайда ғана сілтеме жасай алады: 1) пайдалану ортасына қойылатын талаптардың нақты айқындалуы; 2) бұл талаптардың пайдаланушыға жеткізілгенін растайтын дәлелдер; 3) талаптарды бұзу мен техникалық жарамсыздықтың арасындағы себептік байланыс.

Өзге жағдайларда (бағдарламалық қателер, серверлік үзілістер, жеткізуші тарабындағы осалдықтар) жауапкершілік презумпциясы сақталады.

Осылайша, электрондық шарттарды орындау кезіндегі жауапкершілік шекарасы бақылау және ақпараттандыру қағидалары бойынша айқындалады. Цифрлық өнімнің ішкі техникалық жарамдылығына қатысты және пайдаланушының заңсыз әрекеттерімен байланысты емес барлық жағдайлар үшін жауапкершілік жеткізушіге жүктеледі. Ал пайдаланушыға алдын ала хабарланған және белгілі талаптарды орындамаудан туындаған ақаулар пайдаланушының тәуекел аймағына жатады.

Нәтижесінде, мұндай тәуекелдерді бөлу үлгісі жеткізушіні техникалық талаптарды нақты әрі ашық белгілеуге, ал пайдаланушыны айқындалған талаптарды адал сақтауға ынталандырады. Егер жеткізуші пайдалану ортасына қойылатын тексерілетін талаптарды алдын ала нақты хабарлаған болса, пайдаланушы ортасының сәйкессіздігі салдарынан туындайтын техникалық жарамсыздық тәуекелі пайдаланушыға жүктеледі. Ал цифрлық өнімнің ішкі кемшіліктерімен байланысты барлық өзге жағдайларда тәуекел жеткізушінің өзінде қалады.

Зерттеу шеңберінде жүргізілген талдау цифрлық контент пен цифрлық қызметтерді құқықтық реттеу бөлігінде ҚР-ның заң шығару және құқық қолдану тәжірибесі үшін бірқатар ұсыныстар қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Біріншіден, заңнама деңгейінде (ҚР Азаматтық кодексінде немесе «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» ҚР Заңында) өнім берушінің мынадай міндеттерін тікелей бекіту орынды: қажетті жаңартуларды ұсыну, анықталған елеулі кемшіліктерді жою және цифрлық өнімге енгізілетін өзгерістер туралы пайдаланушыны алдын ала хабардар ету. Заңда

бағдарламалық қамтамасыз етудің қажетті жаңартуларын шартта көзделген немесе ақылға қонымды мерзім ішінде ұсынбау сапасыз тауарды (қызметті) жеткізу ретінде бағаланатыны нақты көрсетілуі мүмкін. Сол сияқты, тұтынушыны алдын ала ескертпей цифрлық қызметке қолжетімділікті кенеттен тоқтату шарт талаптарының бұзылуы ретінде танылып, тұтынушыға қорғау құралдарын қолдану құқығын беруі тиіс.

Екіншіден, жеткізушінің хабарламаны тек ресми түрде қалыптастырумен шектелмей, оны пайдаланушыға нақты жеткізу фактісін құжаттау міндетін бекіту қажет. Бұл үшін хабарламаның жіберілген күні мен уақыты, адресаты, жіберу тәсілі мен нысаны туралы мәліметтерді тіркеу, сондай-ақ мүмкіндігінше хабарламаның пайдаланушыға жеткізілгенін немесе көрсетілгенін растайтын деректерді сақтау тетіктері көзделуі тиіс. Хабарламалар журналын жүргізу және сақтау міндетін нормативтік тұрғыдан бекіту міндеттемелердің орындалуының ашықтығын арттырады және болашақта даулы жағдайларда ақпараттың уақтылы және тиісті түрде хабарланғанын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық шартты орындауға байланысты электрондық деректерді (нұсқалар журналдары, хабарламалар журналдары, пайдаланушы әрекеттері туралы жазбалар) сақтаудың ең төменгі мерзімін заңнамалық түрде айқындау ұсынылады. Мұндай деректер талап қою мерзімі ішінде (мысалы, кемінде үш жыл) сақталуы және мүдделі тұлғаның немесе соттың талабы бойынша ұсынылуы тиіс.

Үшіншіден, тұтынушының цифрлық контент немесе цифрлық қызмет туралы шартты біржақты тәртіппен бұзу және өнімнің функционалдық мүмкіндіктері елеулі түрде нашарлаған жағдайда төленген соманы қайтаруды талап ету құқығын заңнамалық деңгейде нақты бекіту қажет.

Доктриналық тұрғыдан алғанда, бұл ұсыныстар цифрлық шарттық құқықтың «тұтынушыны қорғауға бағытталу» үрдісіне сәйкес келеді. Арнайы нормалардың енгізілуі Азаматтық кодекстің жалпы ережелерінің жеткіліксіздігінен емес, цифрлық ортада тәуекелдердің өзгеше бөлінуімен (жаңартылу міндеті, киберқауіптер, жеткізуші инфрақұрылымына тәуелділік және т.б.) түсіндіріледі. Шетелдік цивилистикада цифрлық экономика жағдайында, әсіресе В2С сегментінде, императивтік стандарттар мен шарт еркіндігін белгілі бір дәрежеде шектеу қажеттігі атап көрсетіледі, себебі платформалардың стандартты шарттары тәуекелдерді жүйелі түрде тұтынушыға ауыстыруға бейім [212]. Осы тұрғыда Қазақстан үшін үлгі ретінде 2019/770/ЕО Директивасы қарастырылуы мүмкін. Аталған Директива цифрлық өнімнің шартқа сәйкестігін қамтамасыз ету, жаңартуларды ұсыну және сәйкессіздік орын алған жағдайда тұтынушыға қорғау құралдарының ең төменгі жиынтығын (кемшіліктерді жою, бағаны төмендету, шартты бұзу және т.б.) беру қағидаттарын бекітеді. Тәжірибелік тұрғыдан алғанда, бұл сапасыз тауарды (қызметті) қайтару негіздерін толықтыратын арнайы норманы енгізуді білдіруі мүмкін. Мысалы, «егер тауар берілгеннен (қызмет көрсетілгеннен) кейін өнім беруші келісілген негізсіз цифрлық контенттің немесе цифрлық қызметтің көлемін немесе функционалдық мүмкіндіктерін азайтса не пайдалануға елеулі әсер ететін қолдауды тоқтатса» деген ережені бекіту орынды. Мұндай норма

пайдаланушыны шарт жасалғаннан кейін цифрлық өнімнің сапасы мен мүмкіндіктерінің негізсіз нашарлауынан қорғауға бағытталған құқықтық айқындықты қамтамасыз етер еді.

3.3 Пайдаланушы деректері электрондық мәмілелердегі қарсы ұсыну нысаны ретінде

Заманауи цифрлық айналымда электрондық мәмілелер шеңберінде пайдаланушыдан ақшалай төлем алынбай, алайда оның дербес деректерін беру және пайдалануға келісім білдіру шартымен ұсынылатын цифрлық қызметтер мен контент кең таралған. Мұндай шарттық қатынастар іс жүзінде пайдаланушы деректерінің экономикалық құндылыққа ие болатынын және пайдаланушы тарапынан қарсы ұсыну нысаны ретінде қызмет ететінін көрсетеді.

«Ақысыз» онлайн-сервисстердің кең таралуы электрондық мәмілелердің құқықтық құрылымының қайта пайымдалуына әкелді. Бұрын мұндай үлгіде пайдаланушы қызметті тегін пайдаланады, ал жарнама берушілер жарнама орналастыру үшін ақы төлейді деген түсінік басым болды. Алайда қазіргі кезеңде заңнамада және құқықтық доктринада пайдаланушының дербес деректерін беру электрондық шарттарда ақшалай төлемге баламалы қарсы ұсыну ретінде қарастырылуы мүмкін деген ұстаным қалыптасты. Мысалы, ЕО құқығында тұтынушының цифрлық контент немесе цифрлық қызмет үшін қарсы қанағаттану ретінде дербес деректерін ұсыну мүмкіндігі алғаш рет тікелей нормативтік деңгейде бекітілді. Бұл үлгі қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық тәжірибені көрсетеді және шарт тараптарының өзара құқықтары мен міндеттерін нақтылауға ықпал етеді [213].

Осыған ұқсас құрылымдар нарықтың әртүрлі сегменттерінде кеңінен қолданылады және іс жүзінде ЕО-дағы цифрлық қызметтерді ақшаға айналдырудың негізгі тетіктерінің біріне айналды. Бұл ретте еуропалық құқық дербес деректерді тауар ретінде қарастырмайды, себебі оларды қорғау адамның іргелі құқығы ретінде танылады. Сонымен қатар, аталған мән-жай мұндай қатынастарға қатысатын тұтынушыларға шарттық-құқықтық қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігін жоққа шығармайды [214].

Құқықтық доктринада салыстырмалы түрде жаңа «дербес деректермен төлеу» тұжырымдамасы ЕО заңнамасында нормативтік бекітуге ие болды. Бұл бағыттағы маңызды қадамдардың бірі - 2019/2161/ЕО Директивасының қабылдануы болды. Аталған Директива ЕО тұтынушылық құқығының бірқатар негізгі актілеріне, соның ішінде 2011/83/ЕО Директивасына өзгерістер енгізді. Өзгерістер сатушының цифрлық контент немесе қызмет ұсынуы үшін тұтынушының қарсы ұсынуы ақшалай төлемде емес, дербес деректерді беруде көрініс табатын жағдайларды құқықтық реттеу мақсатында енгізілді [215].

Аталған құқықтық реттеу, сондай-ақ, цифрлық контент пен цифрлық қызметтерді жеткізу туралы шарттардың жекелеген аспектілеріне арналған 2019/770/ЕО Директивасының нормаларымен үйлестірілді. Бұл директива жеткізуші цифрлық өнімді немесе қызметті ұсынуға міндеттенетін, ал тұтынушы

дербес деректерін ұсынуды қарсы міндеттеме ретінде қабылдайтын шарттарға қолданылады. Осылайша, ЕО құқығы дербес деректердің ерекше құқықтық мәртебесін (іргелі құқық объектісі ретінде) сақтай отырып, ақшалай емес қарсы ұсынуға негізделген шарттық қатынастарды кешенді түрде реттеудің құқықтық үлгісін қалыптастырды.

Электрондық коммерция жағдайында тұтынушының әлсіз тарап ретіндегі құқықтық мәртебесі, қашықтықтан жасалатын мәмілелердегі ақпараттық теңсіздік және қорғау тетіктерін күшейту қажеттігі автордың электрондық коммерция саласындағы алдыңғы жарияланымдарында талданған [104]. Осы тұрғыдан алғанда, деректердің қарсы ұсыну нысаны ретінде танылуы тұтынушыны қорғау режимін қайта пайымдауды талап ететін мәселе ретінде қарастырылады. Алайда деректердің қарсы ұсыну нысаны ретіндегі құқықтық табиғаты азаматтық-құқықтық тұрғыдан арнайы талдауды талап етеді.

ҚР-ның азаматтық заңнамасы тұрғысынан қарастырылып отырған жағдайда жасалатын электрондық шартты формальды түрде өтеусіз деп тануға болмайды. ҚР АҚ 384-бабына сәйкес, бір тарап екінші тарапқа мүлікті немесе өзге игілікті ақысыз беруге міндеттенетін шарт өтеусіз деп танылады. Ал егер заңнан, шарттың мазмұнынан немесе мәнінен өзгеше туындамаса, кез келген шарт ақылы деп есептеледі [13].

Цифрлық қызметке қол жеткізу пайдаланушының дербес деректерін қосымша мақсаттарда өңдеуге келісім беруімен айырбасталатын жағдайда, мұндай қатынастардың ақылы сипаты айқын көрінеді. Бұл ретте деректер экономикалық құндылыққа ие қарсы ұсыну ретінде әрекет етеді. Яғни, формальды түрде ақшалай баға болмағанымен, ол жеткізуші үшін құндылығы бар дербес деректермен алмастырылады. Тиісінше, егер шарт талаптарына сәйкес пайдаланушы деректері шартты орындау үшін қажетті шектерден тыс мақсаттарда ұсынылатын болса, мұндай шарт құқықтық табиғаты бойынша ақылы болып табылады, ал деректер пайдаланушының цифрлық контент немесе қызмет үшін қарсы ұсыну рөлін атқарады.

Сонымен бірге, электрондық шарт шеңберінде деректерді беру немесе өңдеу әрдайым олардың төлемдік сипатқа ие екенін білдірмейді. Шартты орындау үшін объективті түрде қажетті деректерді шарттан тыс, өзге мақсаттарда пайдаланылатын деректерден ажырату маңызды.

Міндеттемені орындау үшін қажет немесе заңда көзделген дербес деректерді өңдеу электрондық шарттың пәніне кіреді және тұтынушының қарсы ұсынуы ретінде қарастырылмайды. Мысалы, электрондық қызмет көрсету шартын орындау үшін ең аз қажетті деректер жиынтығына пайдаланушыны сәйкестендіру мәліметтері (логин, электрондық пошта мекенжайы), контентті немесе хабарламаларды жеткізуге арналған техникалық деректер, төлемді есепке алу үшін деректемелер, тауарды жеткізу мекенжайы және т.б. жатады. Мұндай деректер шарттың орындалуын немесе заңмен белгіленген міндеттердің (мысалы, салықтық есепке алу) орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған. Сондықтан, оларды тұтынушының дербес «төлемі» ретінде бағалау орынсыз.

Еуропалық құқық та осыған ұқсас жіктеуді қолданады. Ақылы цифрлық контент туралы нормалар дербес деректер тек цифрлық қызметті көрсету үшін

немесе заң талаптарын орындау мақсатында жиналатын жағдайларға қолданылмайды. 2019/770/ЕО Директивасы дербес деректерді өңдеу шарттарын тікелей реттемейді; бұл мәселе деректерді қорғау саласындағы жалпы реттеуге жатады, атап айтқанда Еуропалық Парламент пен Кеңестің 2016 жылғы 27 сәуірдегі Жалпы деректерді қорғау Регламенті (GDPR) нормаларымен реттеледі [216].

Қазақстандық құқықта да нысаналы шектеу қағидаты қолданылады: дербес деректер мәлімделген мақсаттар шегінде ғана жиналуға және пайдаланылуға тиіс әрі бұл мақсаттар шартты орындаумен немесе заңда көзделген өзге де заңды негіздермен тікелей байланысты болуы қажет [21].

Осылайша, егер деректер тек техникалық қажетті шектерде (мысалы, пайдаланушыны сәйкестендіру және қолжетімділігін растау, төлемді өңдеу, міндетті хабарламаларды жіберу үшін) пайдаланылса, мұндай өңдеу шартты орындаудың құрамдас элементі болып табылады және қарсы ұсынуды қалыптастырмайды.

Керісінше, сервис операторы пайдаланушы деректерін шарттың тікелей орындалуына қатысы жоқ мақсаттар үшін жинаса немесе пайдаланса, құқықтық бағалау өзгереді. Мысалы, нысаналы жарнама, маркетингтік талдау, пайдаланушы деректерін профайлинктеу және оны үшінші тұлғаларға беру, кеңейтілген мінез-құлықтық статистиканы жинау және т.б. Мұндай жағдайларда деректер тек техникалық құрал болудан шығып, дербес экономикалық айырбас объектісінің белгілеріне ие болады, себебі пайдаланушы қызметке қол жеткізу үшін өзінің ақпараттық кеңістігін шектеуге келісім береді.

Көптеген онлайн-платформалар өздерінің бизнес-үлгілерін ашық түрде сипаттай отырып, қызметтің пайдаланушылар үшін ақшалай ақысыз ұсынылатынын, алайда оны жарнамалық үлгі есебінен қаржыландыратынын көрсетеді. Мәселен, Google компаниясы жарнама оның сервистерінің пайдаланушылар үшін ақысыз болуын қамтамасыз ететінін атап өтеді [217], ал Facebook әлеуметтік желісі ұзақ уақыт бойы «тіркелу тегін және әрқашан тегін болады» деген ұстанымды жария түрде мәлімдеген. Іс жүзінде бұл үлгі аудитория деректерін коммерциялық мақсатта пайдалануға негізделеді. Аталған ұраннан бас тарту 2019 жылғы Еуропалық құқықтағы өзгерістермен байланысты болды, онда пайдаланушы деректерін қарсы ұсыну нысаны ретінде тану мүмкіндігі бекітілді [218].

Осыған байланысты деректердің құқықтық табиғатын айқындауда шешуші өлшемшарт - олардың өңделу мақсаты болып табылады. Егер дербес немесе өзге де пайдаланушы деректерін өңдеу негізгі сервисті ұсынумен ажырамас функционалдық байланыста болмаса, мұндай деректер пайдаланушының қарсы ұсынуы ретінде қарастырылуы мүмкін.

«Шарттан тыс мақсат» айырымдық өлшемшарт ретінде әрекет етеді. Яғни, деректер міндеттемені орындау шеңберінен тыс, жеткізушінің дербес коммерциялық мүдделері үшін (жарнамалық табыс үлгісі, серіктестерге беру, мінез-құлықтық талдау және т.б.) пайдаланылған жағдайда, олар экономикалық айырбас объектісінің сипатына ие болады. Мысалы, электрондық пошта мекенжайы аккаунтты тіркеу және сервистік хабарламаларды жіберу үшін қажет

болуы мүмкін. Алайда ол маркетингтік хабарламалар тарату құралына айналған жағдайда, яғни шартты орындау үшін қажетті коммуникация шегінен шыққанда, мұндай пайдалану деректердің қарсы ұсыну ретіндегі сипатын көрсетеді [219].

Осылайша, деректерді өңдеу мақсаты шартты орындаумен тікелей және функционалдық байланыста болған жағдайда, мұндай өңдеу міндеттемені орындаудың қажетті элементі болып саналады және дербес төлем ретінде қарастырылмайды. Ал егер өңдеу мақсаты шарт талаптарын орындау шегінен асып кетсе, деректерді жинау мен пайдалану ақшалай емес қарсы ұсыну ретінде бағалануы мүмкін.

Пайдаланушы деректерінің қызмет ақысы ретінде танылуы электрондық шарттағы құқықтар мен міндеттердің бөлінуіне тікелей әсер етеді [220]. Біріншіден, мұндай қатынастарға өтеулі шарттарға қойылатын жалпы талаптар қолданылады. Қарсы ұсынуды (ақшалай нысанда болмаса да) алатын жеткізуші шарт талаптарына және тұтынушының объективті негізделген күтулеріне (legal expectations) сәйкес келетін сапада қызмет көрсетуге міндетті. Өз деректерін ұсыну арқылы қызметті «өтеуге» қатысқан пайдаланушы ақшалай төлем жасаған тұтынушымен тең құқықтық қорғауға ие болуы тиіс.

Бұл ұстаным Еуропалық құқықта айқын көрініс табады. Атап айтқанда, 2019/770/ЕО Директивасының нормаларына сәйкес, тұтынушының цифрлық контент шарты бойынша дербес деректерді беруі оған ақшалай төлем жасаған жағдайдағыдай қорғау құралдарын қолдану құқығын береді. Басқаша айтқанда, қарсы ұсынудың материалдық емес нысаны тұтынушыны құқықтық қорғау деңгейі бойынша қолайсыз жағдайға қалдырмауы тиіс [176].

Сәйкесінше, мұндай жағдайларда пайдаланушының:

- қызметтің тиісті сапасына;
- қызмет тиісінше көрсетілмеген кезде қорғау құралдарын қолдануға;
- шарттың елеулі ережелері туралы толық және анық ақпарат алуға деген құқықтары толық көлемде қамтамасыз етілуі тиіс.

Осылайша, цифрлық экономика жағдайында деректердің ақшалай емес қарсы ұсыну ретіндегі рөлі азаматтық-құқықтық реттеудің мазмұнын өзгертеді және электрондық шарттардың өтеулі сипатын материалдық емес балама арқылы тануға мүмкіндік береді.

Екіншіден, деректер түріндегі қарсы ұсынудың ерекшелігі жеткізушіге дербес деректер туралы заңнама талаптарын сақтау тұрғысынан қосымша міндеттер жүктейді. Пайдаланушы деректерінің «төлем» ретінде қарастырылуы оларды өңдеудің қосымша мақсаттарын нақты айқындауды және пайдаланушыдан ақпараттандырылған, еркін және айқын білдірілген келісім алуды талап етеді. Тұтынушы нақты қандай игілік үшін және қандай көлемде «қарсы ұсыну» жасайтынын білуі тиіс. Сондықтан, шарт талаптарында (пайдаланушы келісімі, құпиялылық саясаты) деректерді жинау мен пайдаланудың мақсаттары ашық әрі түсінікті түрде көрсетілуі тиіс.

Электрондық сауда қатынастарында дербес деректерді өңдеудің ашық еместігі мен келісім институтының мазмұндық әлсіреуі пайдаланушының ақпараттық осалдығын арттыратын жүйелік проблема ретінде негізделген [221].

Сонымен қатар, шарт еркіндігі және жеке өмірге қолсұғылмаушылық

қағидаттары пайдаланушының шарт жасалғаннан кейін де өз деректерін бақылау құқығын сақтауын талап етеді. Бұл тұтынушының деректерді шартты орындауға тікелей қатысы жоқ қосымша мақсаттарда өңдеуден бас тартуға құқылы екенін білдіреді. Мұндай бас тарту негізгі қызметке қол жеткізуді автоматты түрде тоқтатуға негіз болмауы тиіс [222]. Басқаша айтқанда, егер пайдаланушы маркетингтік мақсаттарда немесе деректерді үшінші тұлғаларға беру үшін келісімін қайтарып алса, жеткізуші шарттың негізгі мазмұнын орындауды тоқтатуға құқылы емес.

Бұл ұстаным «мақсаттар бойынша дараланған келісім» (separate consent) қағидатына сәйкес келеді. Яғни, деректер есебінен қаржыландырылатын қосымша қызметтер немесе жетілдірілген мүмкіндіктер негізгі қызметтен бөлектенуге тиіс және олардан бас тарту шартты бұзу ретінде бағаланбауы қажет. Негізгі функционал үшін деректерін ұсынған пайдаланушы қосымша өңдеуге келісім бермеуге құқылы. Мұндай жағдайда жеткізуші негізгі қызметті деректерді минималды өңдеу режимінде ұсыну мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті, ал кеңейтілген өңдеуді талап ететін таңдаулар пайдаланушының арнайы келісімі болған кезде ғана іске асырылуға тиіс.

Шарттың өтеулі сипаты танылған жағдайда, жеткізушіге шарттық міндеттемелерді тиісінше орындамағаны үшін толық көлемде жауапкершілік жүктеледі. Пайдаланушы өтеулі қызмет көрсету туралы жалпы нормаларға да, тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы арнайы заңнамаға да сүйене отырып, өз құқықтарын қорғауды талап етуге құқылы. Егер деректер қызмет үшін қарсы ұсыну ретінде әрекет етсе, онда тараптардың құқықтық қатынастарына өтеулі шарттар туралы нормалар толық көлемде қолданылады және тұтынушыға ақшалай төлем жағдайындағыдай құқықтық қорғау деңгейі қамтамасыз етілуі тиіс. Сонымен бірге, жеткізуші қарсы ұсынудың ерекшелігіне байланысты хабардар ету және келісім алу талаптарын қатаң сақтауға міндетті.

Деректер қарсы ұсыну ретінде танылатын шарттардың маңызды элементі - пайдаланушының келісімін тиісті түрде тіркеу және оны кейін тексеру мүмкіндігін қамтамасыз ету. Тараптардың құқықтары мен міндеттерінің көлемі пайдаланушының нақты қандай шарттарға келіскеніне тәуелді болғандықтан, оның ерік білдіруінің сенімді дәлелі болуы қажет.

Электрондық шарттарды жасасу тәжірибесі келісімнің электрондық іздерін жинау мен сақтауды қамтиды. Бұған, атап айтқанда, белгіленген белгі қою (мысалы, құсбелгі) жолақтары бар тіркеу нысандары, шарттар мен деректерді өңдеу саясатын қабылдау уақыты көрсетілген жүйелік-жазбалар, сол кезеңдегі қолданылған мәтіннің мұрағаттық нұсқалары жатады. Қазіргі тәжірибеде көптеген ұйымдар тіркеуден кейін пайдаланушыға деректерді өңдеуге келісімнің электрондық растамасын жолдайды. Сонымен қатар, заңнамада келісім мазмұнына қойылатын талаптар айқындалады: оператордың деректері, өңделетін мәліметтердің тізбесі, мақсаттары және келісімнің қолданылу мерзімі көрсетілуі тиіс [223]. Мұндай материалдар дау туындаған жағдайда пайдаланушы қабылдаған бастапқы шарттарды және кейін енгізілген өзгерістерді қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Келісімді өзгерту және оны кері қайтарып алу фактілері де тіркелуі қажет.

Егер провайдер деректерді өңдеудің жаңа мақсаттарын енгізсе, пайдаланушыны хабардар ету және жаңа келісім алу фактісі құжатталуы міндетті. Пайдаланушы келісімін кері қайтарып алған жағдайда, бұл әрекеттің күні мен уақыты ақпараттық жүйеде көрсетілуі тиіс. Ашық әрі тексерілетін журналдардың болуы тараптардың мінез-құлқының адалдығын қамтамасыз етеді және дауларды шешудің болжамдылығын арттырады. Мұндай жағдайда жеткізуші пайдаланушының үнсіз келісіміне, ал пайдаланушы бұрын қабылдаған шарттарды білмегеніне сілтеме жасай алмайды.

Сонымен қатар, пайдаланушыға берілген келісімдер тарихына және деректерді өңдеу саясатындағы өзгерістерге қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету жеткізушінің ашықтығы мен адалдығын айғақтайды. Пайдаланушы еркінің тіркелген әрі тексерілетін электрондық іздерінің болуы деректер қарсы ұсыну ретінде бағаланатын дауларда шешуші мәнге ие. Келісімнің және оның өзгерістерінің электрондық дәлелдемелері (жүйелік-жазбалар, уақыт белгілері және т.б.) тараптардың құқықтары мен міндеттерін әділ теңгерімдеуге және шарт талаптарының сақталуын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеулерді талдау [224], [225] пайдаланушы өз деректерін ұсынған шарттарды провайдердің бұзуы деректерді қорғау саласында да, азаматтық-құқықтық жауапкершілік тұрғысынан да қосарланған теріс салдарға әкелетінін көрсетеді. Егер цифрлық сервис провайдері дербес деректерді пайдалану мақсаты немесе көлемі жөніндегі деректерді пайдалану жөніндегі шартта көзделген талаптар шегінен шықса, ол тек дербес деректерді қорғау туралы заңнаманы ғана емес, сонымен қатар азаматтық-құқықтық шарт талаптарын да бұзады. Міндеттемені бұзудың мысалдары ретінде деректерді келісілмеген жаңа мақсаттарда өңдеу, оларды негізсіз үшінші тұлғаларға беру, уәде етілген қорғау шараларын қамтамасыз етпеу қарастырылуы мүмкін [226].

Шарттық-құқықтық тұрғыдан мұндай әрекеттер міндеттемені тиісінше орындамау немесе елеулі бұзу ретінде саралануы мүмкін. Бұл жағдайда пайдаланушы өтеулі міндеттемелер бұзылған кезде көзделетін қорғау құралдарын қолдануға құқылы.

Біріншіден, қарсы ұсынуудың ішінара құнсыздануына байланысты мөлшерлес өтемақы мәселесі туындайды. Егер қызмет пайдаланушы деректерін рұқсатсыз өңдеу салдарынан өзінің мәнін немесе пайдалылығын жоғалтса, пайдаланушы мәміле құнының төмендеуіне тең өтемақы талап етуге құқылы.

Екіншіден, пайдаланушы заңсыз өңдеу нәтижесінде келтірілген залалды өтеуді талап ете алады. Мұндай залал мүліктік зиянды (қорғау шараларына жұмсалған шығындар, іскерлік беделдің төмендеуі, экономикалық әлеуеттің жоғалуы) да, жеке мүліктік емес игіліктерге келтірілген зиянды (жеке өмір құпиясының бұзылуы) да қамтуы мүмкін.

Үшіншіден, деректерді пайдалану ережелерінің елеулі бұзылуы шартты бұзуға және пайдаланушы тарапынан ұсынылған қарсы қанағаттандыруды тоқтатуға негіз бола алады. «Деректермен төлеу» жағдайында бұл жеткізушінің деректерді одан әрі өңдеуді тоқтатуы, оларды мүмкіндігінше жоюы және міндеттемені бұзу салдарын жоюы тиіс екенін білдіреді. Деректерді іс жүзінде «қайтару» мүмкін болмаса да, өңдеуді тоқтату және заңсыз пайдалануды жою

тетігі шарт талаптарының маңыздылығын қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, жеткізушіге құқыққа қайшы пайдалануды тоқтату және оның салдарын жою міндеттері жүктелуі мүмкін: үшінші тұлғаларға берілген деректерді қайтарып алу, заңсыз жиналған мәліметтер негізіндегі талдамалық материалдарды жою, реттеушіге немесе сотқа орындалған шаралар туралы есеп беру. Азаматтық-құқықтық тұрғыдан бұл құқыққа қайшы әрекеттерді тоқтату, шарт ережелерін бұзу орын алғанға дейінгі жағдайды қалпына келтіру және келтірілген зиянды өтеу тәсілдеріне сәйкес келеді.

Осылайша, «деректермен төлеу» үлгісін бұзу жария-құқықтық санкциялармен қатар (деректер туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілік) жеке-құқықтық салдарды да туындатады. Бұған қарсы ұсынудың құнсыздануын өтеу, залалдарды өндіріп алу және шартты мерзімінен бұрын бұзу құқығы жатады.

Жүргізілген талдау мұндай қатынастарда тараптар мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз ететін арнайы нормаларды заңнамалық бекіту қажеттігін көрсетеді.

Біріншіден, ҚР Азаматтық кодексінде пайдаланушының дербес деректерді беруі немесе оларды шартты орындау үшін қажетті шектерден тыс мақсаттарда өңдеуге келісуі қарсы ұсыну ретінде танылуы мүмкін екенін тікелей бекіту орынды. Бұл «ақысыз» цифрлық қызметтердің құқықтық табиғаты жөніндегі белгісіздікті жояды.

Осы бөлімнің нәтижесі ретінде мынадай қағиданы ұсынуға болады: егер цифрлық игіліктерді ұсыну шарты бойынша пайдаланушы дербес деректерді міндеттемені орындауға немесе заң талаптарына байланысты емес мақсаттарда беруге міндетті болса, мұндай деректер қарсы қанағаттандыру ретінде қарастырылады. Тиісінше, мұндай шарттарға өтеулі міндеттемелер туралы нормалар толық көлемде қолданылады.

Екіншіден, тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заңнамада деректермен қарсы ұсыну жағдайларын нақтылау қажет. Заң деңгейінде шартты орындау үшін қажетті деректерді өңдеу өтеулі қызмет болып табылмайтыны және тұтынушы құқықтарын шектемейтіні бекітілуі тиіс. Ал қосымша мақсаттарда деректерді өңдеу пайдаланушының нақты әрі бөлек келісімін талап ететін қарсы ұсыну ретінде қарастырылуы керек.

Тұтынушыны деректерді қосымша өңдеуге келісуге мәжбүрлеу немесе мұндай келісім болмаған жағдайда негізгі қызметтен айыруға жол берілмеуі тиіс. Базалық функционал деректердің қажетті минимумымен қамтамасыз етілуі керек.

Маңызды қағида – дараланған келісім. Шартты орындауға қатысы жоқ мақсаттар бойынша деректерді өңдеуге келісім негізгі шартқа келісіммен араластырылмауы тиіс және жеке алынуы қажет. Бұл деректермен «төлеудің» еріктілігін қамтамасыз етеді.

Сондай-ақ, жеткізушілерге берілген келісімдер мен олардың өзгерістерін тіркеу және қажет болған жағдайда пайдаланушыға немесе сотқа ұсыну міндетін заңнамалық тұрғыдан бекіту ұсынылады. Келісімдердің сенімді журналы тараптардың адалдығын қамтамасыз етеді және даулардың болжамдылығын арттырады.

Қорытындылай келе, пайдаланушы деректерін шартты орындауға қажетті шектерден тыс мақсаттарда беру азаматтық-құқықтық шартта толыққанды қарсы ұсыну бола алады. Мұндай жағдайда шарт өтеулі деп танылып, жеткізушіге сапа мен жауапкершілікке қатысты барлық талаптар қолданылады, ал тұтынушы ақшалай төлем жасаған жағдайда қолжетімді болатын қорғау құралдарына ие болады.

Деректермен қарсы ұсынудың заңдылығының негізгі шарты - ақпараттандырылған және еркін берілген келісім. Қосымша мақсаттарға келісім бөлек алынуы тиіс, ал одан бас тарту базалық қызметтен айыруға негіз болмауы керек.

Тиісті келісімсіз деректерді пайдалануды кеңейту жеткізуші үшін жария-құқықтық санкциялармен қатар азаматтық-құқықтық жауапкершілікке де әкеледі: өңдеуді тоқтату, салдарын жою, залалдарды өтеу және шартты бұзу.

Ұсынылған нормаларды заңнамалық бекіту цифрлық игіліктер үшін деректер қарсы ұсыну нысанына айналған жағдайларда құқықтық айқындықты қамтамасыз етуге және тұтынушы құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, осы диссертациялық зерттеу шеңберінде Қазақстан Республикасының құқық қолдану тәжірибесін ескере отырып және мойындалған халықаралық тәсілдермен салыстырмалы талдау жүргізу негізінде электрондық байланыс құралдарын пайдалану арқылы жасалатын мәмілелерді реттеудің тұтас азаматтық-құқықтық үлгісін қалыптастыру жөніндегі ғылыми міндет шешілді. Азаматтық айналымның цифрлық трансформациясы құқықтың классикалық құрылымдарын алмастыруды білдірмейді; керісінше, мұндай құрылымдар электрондық ерік білдірудің ерекшеліктеріне, цифрлық ортада тәуекелдерді дәлелдеу мен бөлудің өзгешеліктеріне функционалдық тұрғыдан бейімделуі тиіс.

Зерттеу нәтижелері бойынша бірқатар іргелі тұжырымдар жасалды.

Электрондық мәміле электрондық хабарламалар алмасу және (немесе) электрондық құжаттар арқылы жүзеге асырылатын жазбаша нысанның бір түрі ретінде ғылыми тұрғыдан негізделді. Бұл ретте мәміле қатысушыларын сәйкестендіру, мазмұнның қайта жаңғыртылуы және құқықтық маңызы бар іс-әрекеттердің тексерілуі қамтамасыз етілуі тиіс екендігі айқындалды. Электрондық нысанды бағалау қолданылатын техникалық шешімдердің тізбесіне емес, оның орындайтын қызметтеріне - сәйкестендіру, мазмұнды бекіту, дәлелдеу және құқықтық қорғау қызметтеріне - негізделуі қажет деген қорытынды тұжырымдалды.

Қазақстан Республикасының құқығындағы электрондық мәмілелерді реттеуге бағытталған қайнар көздер жүйеленіп, нормативтік үзіктілік аймақтары анықталды. Атап айтқанда, терминологиялық алшақтықтар, мәміле нысаны мен электрондық дәлелдемелерге қатысты нормаларды нақтылаудың әрқелкі деңгейі, сондай-ақ азаматтық-құқықтық, ақпараттық-коммуникациялық және тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы заңнаманың жеткіліксіз үйлестірілуі айқындалды. Аталған сәйкессіздіктер дауларды құқықтық саралауды күрделендіреді және құқық қолданудың біркелкілігіне нұқсан келтіруі мүмкін.

Алгоритмдер мен бағдарламалық агенттер жүзеге асыратын автоматтандырылған әрекеттерді құқықтық маңызы бар іс-әрекеттер ретінде бағалаудың доктриналық тәсілі әзірленді. Мұндай әрекеттердің құқықтық салдары алдын ала айқындалған параметрлер болған және жүйенің бақылануы мен болжамдылығы қамтамасыз етілген жағдайда тиісті тарапқа жатқызылуы тиіс екендігі негізделді. Автоматтандырылған өңдеу нәтижесінің жүйенің әдетте күтілетін әрекетіне айқын сәйкес келмеуі мәміленің жарамдылығы мен орындалуына әсер ететін мән-жай ретінде, сондай-ақ құқықтарды қорғау үшін дербес негіз ретінде қарастырылуы мүмкін екендігі дәлелденді.

Электрондық өзара әрекеттесу барысында техникалық ақаулар туындаған жағдайлар үшін арнайы құқықтық тетіктің қажеттілігі айқындалды. Мұндай тетік құқықтық маңызы бар техникалық ақау өлшемшарттарын белгілеуді, олардың басталу сәтін анықтау тәртібін регламенттеуді және тиісті дәлелдеу құралдарын айқындауды қамтуы тиіс. Цифрлық инфрақұрылымды

ұйымдастырушы тараптың міндеттерімен байланыстыра отырып, электрондық ерік білдірудің дәлелділігін қамтамасыз ету мақсатында оқиғалар журналдарын (лог-файлдарды) және оқиғалардың реттілігін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін өзге де цифрлық жазбаларды сақтау мен қолжетімділігін қамтамасыз ету ұсынылды.

Электрондық хабар алмасу кезінде шарт жасасу сәтін айқындаудың технологиялық бейтарап өлшемшарты ұсынылды. Ол адресаттың акцептті (немесе өзге құқықтық маңызы бар хабарламаны) нақты алғанын анықтауға мүмкіндік беретін техникалық қолжетімділік өлшеміне негізделеді. Мұндай тәсіл құқықтық салдардың болжамдылығын қамтамасыз етеді, деректерді берудің кешігуіне байланысты тәуекелдерді әділ бөледі және халықаралық электрондық хабар алмасу стандарттарына сәйкес келеді.

Міндеттемелерді технологиялық тәсілмен орындаудың нысаны ретінде өзін-өзі орындайтын тетіктердің (смарт-келісімшарттардың) азаматтық-құқықтық табиғаты ашылды. Автоматтандырылған орындауға жол беру шарттары, бағдарламалық код автономиясының шектері және шарттық үлгінің мәнін сақтау талаптары айқындалды. Өзін-өзі орындау императивтік нормаларға және адалдық қағидатына бағынуға тиіс екендігі, сондай-ақ заң, қоғамдық мүдде немесе әлсіз тараптың құқықтарын қорғау қажеттілігі туындаған жағдайда орындауды түзету немесе тоқтата тұру мүмкіндігі көзделуі тиіс екендігі негізделді.

Электрондық мәмілелердің платформалық ұйымдастырылуы талданып, цифрлық платформалардың (маркетплейстер, агрегаторлар және өзге делдалдар) электрондық айналымды инфрақұрылымдық қамтамасыз етудің негізгі субъектілері ретіндегі рөлі негізделді. Олардың азаматтық-құқықтық мәртебесінің тәуекелдерді бөлуге және жауапкершілік шектерін айқындауға әсер ететін элементтері айқындалды. Атап айтқанда, пайдаланушыларды сәйкестендірудің дұрыстығын қамтамасыз ету, цифрлық іздерді сақтау, ақпараттандыру, шағымдарды қарау және жүйелік ақау оқиғаларына жауап беру рәсімдері. Платформалық ережелердің айқындығы мен қауіпсіздіктің ең төменгі стандарттарын бекіту транзакциялық шығындарды азайтуға және электрондық шарт жасасу тәсілдеріне деген сенімді нығайтуға ықпал ететіні көрсетілді.

Цифрлық контент пен цифрлық қызметтерге қатысты шарттардың ерекшеліктері жүйеленді. Сапа, қолжетімділік, үйлесімділік, жаңартулар және ұсынуды тоқтату мәселелері бойынша жеткізушінің міндеттерінің мазмұны айқындалды. Сатып алушының құқықтарын қорғау құралдарын таңдауда цифрлық өнімнің функционалдық сипаттамаларының ескерілуі қажеттігі негізделді.

Пайдаланушы деректерін цифрлық сервистердің жекелеген үлгілерінде қарсы ұсыну элементі («деректермен төлеу») ретінде саралаудың тәсілі әзірленді. Мұндай үлгінің құқықтық рұқсат етілуі ақпараттандыру талаптарын, келісімнің еріктілігі мен дәлелденуін, сондай-ақ деректерді пайдаланудың мөлшерлестігі мен қызмет мақсатына сәйкестігін сақтауға тәуелді екендігі көрсетілді. Зерттеудің тәжірибелік маңызы ұсынылған қорытындылар мен ұсынымдарды азаматтық заңнаманы жетілдіруде, цифрлық платформалардың

қызметін реттеуде, электрондық өзара әрекеттесу стандарттарын әзірлеуде, сондай-ақ электрондық дәлелдемелерді бағалау және техникалық ақаулар тәуекелдерін бөлу мәселелерінде құқық қолдану тәжірибесіне енгізу мүмкіндігімен айқындалады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері электрондық мәмілелерді реттеуді жаңғырту технологиялық бейтараптық, функционалдық баламалылық және қатысушылар мүдделерінің теңгерімі қағидаттарына негізделуі тиіс екендігін дәлелдейді. Ұсынылған тәсілдерді іске асыру электрондық мәмілелерге сенімді нығайтуға, қатысушылардың құқықтарын қорғау деңгейін арттыруға және Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің цифрлық трансформация жағдайындағы тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҚАЙНАР КӨЗДЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> Қаралған күні: 11.01.2025.

2 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және киберқауіпсіздік саласын дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269> Қаралған күні: 18.01.2025.

3 Жасанды интеллектті дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 24 шілдедегі № 592 қаулысы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592> Қаралған күні: 18.01.2025.

4 «Электрондық сауда нарығын дамыту жөніндегі 2027 жылға дейінгі іс-шаралар бекіту туралы жоспары» туралы Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрінің міндетін атқарушының 2024 жылғы 9 сәуірдегі № 170-НҚ бұйрығы (2025.27.03. берілген өзгерістермен) // Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрлігінің ресми сайты <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/documents/details/817093?lang=kk> Қаралған күні: 05.05.2025.

5 Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі сауда саясаты тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2025 жылғы 27 қарашадағы № 1013 қаулысы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2500001013> Қаралған күні: 03.12.2025.

6 Электрондық сауда көлемі 3,2 трлн теңгеге жетті, 2025 жыл 15 маусым // Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрлігінің ресми сайты <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/1016023?lang=kk> Қаралған күні: 10.03.2025.

7 OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 1): Embracing the Technology Frontier // OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/a1689dc5-en>. Қаралған күні: 12.06.2025.

8 «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2025 жылғы 8 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет» https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K25002025_1 Қаралған күні: 15.09.2025.

9 Қазақстан Республикасының 2026 жылғы 9 қаңтардағы № 255-VIII ҚР Цифрлық кодексі // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық

актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет»
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000255> Қаралған күні: 10.01.2026.

10 ЕАЭО цифрлық күн тәртібі //Еуразиялық экономикалық комиссияның ресми сайты
https://eec.eaeunion.org/comission/department/inftech/kk_wg/workgroup/ Қаралған күні: 11.05.2025.

11 United Nations Commission On International Trade Law (suite of UNCITRAL texts) // <https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce> Қаралған күні: 29.03.2025.

12 United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts (New York, 2005) // https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/conventions/electronic_communications Қаралған күні: 22.01.2025.

13 Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет»
https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ Қаралған күні: 10.04.2025.

14 Карагузов Ф.С. Об использовании цифровых технологий при оформлении договорных отношений // «Параграф» Ақпараттық жүйесі
https://prg.kz/document/?doc_id=35885544 Қаралған күні: 29.01.2025

15 «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ Заңы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет» https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000370_ Қаралған күні: 05.02.2025.

16 Szabo, N. 1997. Formalizing and Securing Relationships on Public Networks. First Monday. 2, 9 (Sep. 1997) // <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/548> Қаралған күні: 28.01.2025

17 United Nations Commission on International Trade Law. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment (with additional article 5 bis as adopted in 1998) // https://digitallibrary.un.org/record/286739/files/19-04970_ebook.pdf Қаралған күні: 19.04.2025.

18 Тарасова А., Шинкентаев У. Продажа контрафактной продукции через маркетплейсы в Республике Казахстан: пробелы в регулировании и международный опыт // SDU Law Journal. - 2025. - Vol. 2(2). // <https://lj.sdu.edu.kz/index.php/lj/article/download/49/25> Қаралған күні: 25.06.2025.

19 «Төрелік» ААТЖ және «eOtinish» АЖ интеграциялық өзара іс-қимылы// Сервистер каталогы Smart Bridge - Мемлекеттік құрылымдар мен бизнеске арналған ақпараттық жүйелер арасындағы интеграция платформасы
<https://sb.egov.kz/services-catalogue?tagsLabels=%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F&tagsValues=463> Қаралған күні: 09.03.2025.

20 Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 6 ақпандағы № 193-VІІ «Цифрлық активтер туралы» Заңы // Қазақстан Республикасының нормативтік

құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет»
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000193> Қаралған күні: 01.03.2025.

21 Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі «Әділет»
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094> Қаралған күні: 01.03.2025.

22 EGov.kz порталында қашықтықтан ЭЦҚ алу мобильді телефон камерасы арқылы қолжетімді болады, 22 сәуір 2022 жыл // eGov.kz.Мемлекеттік қызметтер және онлайн ақпарат https://egov.kz/cms/kk/news/remote_ds Қаралған күні: 06.05.2025.

23 Цифровое общество и право. Коллективная монография/ под ред. Д. Л. Байдельдинова. - Алматы: «Институт философии, политологии и религиоведения» КН МНВО РК, 2024. - 520 с.

24 Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (ГК РК). Общая часть. под ред. М.К. Сулейменова // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://prg.kz/document/?doc_id=1019750 Қаралған күні: 15.04.2025.

25 М.К. Сулейменов. Гражданское право Республики Казахстан: опыт теоретического исследования. Монография в 6 томах. Том 4. Часть вторая. Теоретическая. Раздел 3. Гражданское право в современном мире: общие проблемы и отдельные институты. – Алматы: Казахстанский Международный Арбитраж, 2021. – 352 с.

26 Жумадилова М. К., Дусипов М. К., Жусупбекова М. К. Сущность электронной торговли и электронной сделки // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. «Құқық» сериясы. - 2020. - № 3(132). / <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/issue/download/9/10> Қаралған күні: 05.03.2025.

27 М.А. Zhumadilova, М.К. Zhussupbekova, В. Zh. Aitimovov. On the problems of electronic contract conclusion. - News of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. - Volume 2, Number 330 (2020), pp. 64 – 70 // http://nblib.library.kz/elib/library.kz/Jurnal/2020/social%20science_2-2020/ZhumadilovaM.A.,%20ZhussupbekovaM.K.,.pdf Қаралған күні: 10.05.2025.

28 Сулейменов М. К. Цифровизация и совершенствование гражданского законодательства. - 2020. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://prg.kz/Document/?doc_id=39931835 Қаралған күні: 18.06.2025.

29 Карагусов Ф. С. О концепции национальных электронных денег в Республике Казахстан. - 2020. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://prg.kz/document/?doc_id=39694490 Қаралған күні: 22.02.2025.

30 Идрышева С. К. О цифровом кодексе Казахстана. Право и государство. – 2022. - № 3 (96). – с. 72-87// <https://km.mnu.kz/pdf/2022-3/4%20%D0%98%D0%B4%D1%80%D1%8B%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%A1.%D0%9A..pdf> Қаралған күні: 14.01.2025.

31 Жетибаев Ж. К. Электрондық мәмілелерді ақпараттық коммуникациялық технологиялардың даму дәуірінде жасау және орындау ерекшеліктері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Астана: Maqsut Narikbayev University, 2022. //

https://mnu.kz/storage/2024/07/dissertatsiya-zhetibaev-zh.k_.pdf Қаралған күні: 30.04.2025.

32 Садыкова М. М. Кликнул и «попал» или о том, как заключить договоры онлайн (Обзор зарубежной литературы). Право и государство. - № 1 (82). - 2019. - с. 69-79//

<https://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/593/Sadykova%20review.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Қаралған күні: 11.03.2025.

33 Хузин Р. Р. Смарт-контракт как инструмент автоматизации исполнения договорных обязательств. Право и государство. - 2019. - № 1(82). - с. 80-89 // <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/674/7.%20%D0%a5%D1%83%D0%b7%D0%b8%D0%bd%20%D0%a0.%d0%a0.%20%D0%a1.%2080-89..pdf?sequence=1&isAllowed=y> Қаралған күні: 09.02.2025.

34 Куранбек Ж. А. О некоторых юридических и технических вопросах применения электронных (цифровых) подписей в Республике Казахстан. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2020. - №3 (61) // <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-yuridicheskikh-i-tehnicheskikh-voprosah-primeneniya-elektronnyh-tsifrovyyh-podpisey-v-respublike-kazahstan/viewer> Қаралған күні: 25.05.2025.

35 Кусаинова А. К. Гражданско-правовое регулирование отношений в сфере электронного документооборота в Республике Казахстан: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - 2022. // <https://nabrk.kz/kk/e-catalog?searchType=simple&field=all&value=%D0%9A%D1%83%D1%81%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90%D0%B9%D0%BD%D1%83%D1%80&operator=AND> Қаралған күні: 17.06.2025.

36 Hillman R. A., Rachlinski J. J. Standard-Form Contracting in the Electronic Age. New York University Law Review. - 2002. - Vol. 77(2). - pp. 429-495. // URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/1062/> Қаралған күні: 04.04.2025.

37 Moringiello J. M., Reynolds W. L. From Lord Coke to Internet Privacy: The Past, Present, and Future of the Law of Electronic Contracting. Maryland Law Review. - 2013. - Vol. 72(2). - pp. 452. // https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2017783 Қаралған күні: 19.01.2025.

38 Kim N. S. Wrap Contracts: Foundations and Ramifications. Oxford University Press. - 2013. // <https://global.oup.com/academic/product/wrap-contracts-9780199336975> Қаралған күні: 27.03.2025.

39 Bakos Y., Marotta-Wurgler F., Trossen D. R. Does Anyone Read the Fine Print? Consumer Attention to Standard Form Contracts. The Journal of Legal Studies. - January, 2014. - Vol. 43(1). pp. 1-35. // <https://www.jstor.org/stable/10.1086/674424> Қаралған күні: 13.05.2025.

40 Winn J. K., Bix B. H. Diverging Perspectives on Electronic Contracting in the U.S. and EU. Cleveland State Law Review. - 2006. - Vol. 54. - 175 p. // <https://engagedscholarship.csuohio.edu/clevstlrev/vol54/iss1/9/> Қаралған күні: 08.02.2025.

41 Jane K. Winn, Benjamin Wright. The Law of Electronic Commerce. - 4th ed. - Supp. 2020–2021. // <https://digitalcommons.law.uw.edu/faculty-books/74/> Қаралған күні: 21.06.2025.

42 Boss A. H. Electronic Data Interchange Agreements: Private Contracting Toward a Global Environment. Northwestern Journal of International Law & Business. - 1992. - Vol. 13(1). - 31p. // <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/njilb/vol13/iss1/8/> Қаралған күні: 02.04.2025.

43 Allen T., Widdison R. Can Computers Make Contracts?. Harvard Journal of Law & Technology. - 1996. - Vol. 9(1). - 25p. // <https://jolt.law.harvard.edu/articles/pdf/v09/09HarvJLTech025.pdf> Қаралған күні: 16.03.2025.

44 Szabo N. Smart Contracts: Building Blocks for Digital Markets. - 1996. // https://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/L OTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/smart_contracts_2.html Қаралған күні: 29.01.2025.

45 Werbach K., Cornell N. Contracts Ex Machina. Duke Law Journal. - 2017. - Vol. 67. - 313 p. // <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3913&context=dlj> Қаралған күні: 11.05.2025.

46 Raskin M. The Law and Legality of Smart Contracts. Georgetown Law Technology Review. - 2017. - Vol. 1. - 305 p. // <https://georgetownlawtechreview.org/wp-content/uploads/2017/05/Raskin-1-GEO.-L.-TECH.-REV.-305-.pdf> Қаралған күні: 24.02.2025.

47 Surden H. Computable Contracts. UC Davis Law Review. - 2012. - Vol. 46(2). - 629p. // https://lawreview.law.ucdavis.edu/sites/g/files/dgvnsk15026/files/media/documents/46-2_Surden.pdf Қаралған күні: 07.06.2025.

48 Mason S. Electronic Signatures in Law. - 4th ed. Institute of Advanced Legal Studies. - University of London. - 2016. // <https://sas-space.sas.ac.uk/6518/1/ElectronicSignaturesStephenMason.pdf> Қаралған күні: 15.01.2025.

49 Шелепина Е. А. Правовые аспекты электронного документооборота: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 1986. - 23 с. // <https://www.dissercat.com/content/pravovye-aspekty-elektronnogo-dokumentooborota> Қаралған күні: 03.03.2025.

50 Шишаева Е. Ю. Правовое регулирование использования электронного документа в предпринимательской деятельности: Дисс. канд. юрид. наук. - 2005. - 226 с. // <https://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-ispolzovaniya-elektronnogo-dokumenta-v-predprinimatelskoi-deyatelnost> Қаралған күні: 26.04.2025.

51 Шибаев Д. В. Унификация организационно-правового обеспечения электронного документооборота органов государственной власти субъектов Российской Федерации: Дисс. канд. юрид. наук. - 2011. - 249 с. // <https://www.dissercat.com/content/unifikatsiya-organizatsionno-pravovogo->

obespecheniya-elektronnogo-dokumentooborota-organov-g Қаралған күні: 19.05.2025.

52 Телешина Н. Н. Виртуальное пространство как объект контрольной деятельности государства: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. -2011. – 27 с. // https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01005016448.pdf Қаралған күні: 06.02.2025.

53 Гладкая Е. И. Правовой режим доменных имен в Российской Федерации и США: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. -2014. – 27 с. // https://freereferats.ru/product_info.php?products_id=458192 Қаралған күні: 28.03.2025.

54 Попцов А. В. Правовое регулирование доменного имени: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2009. – 37 с. // <file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-pravovoe-regulirovanie-domennogo-imeni-v-rossiiskoi-federatsii.pdf> Қаралған күні: 12.06.2025.

55 Омарова А. Б. Гражданско-правовые проблемы института коммерческой тайны в Республике Казахстан: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2002. – 29 с. // <https://nabr.kz/kk/e-catalog?searchType=simple&field=author&value=%D0%9E%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90%D0%B9%D0%BC%D0%B0%D0%BD&operator=AND&catalog=1> Қаралған күні: 23.01.2025.

56 Семашко А. В. Правовые основы оборота информации с ограниченным доступом (конфиденциальной информации) в Российской Федерации: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2008. – 26 с. // <file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-pravovye-osnovy-oborota-informatsii-s-ogranichennym-dostupom-konfidentsialnoi-informatsii-v-.pdf> Қаралған күні: 09.04.2025.

57 Белгородцева Н. Г. Теоретико-правовые аспекты защиты персональных данных: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2012. – 26 с. // <file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-teoretiko-pravovye-aspekty-zashchity-personalnykh-dannykh.pdf> Қаралған күні: 31.05.2025.

58 Станкова У. М. Трудоправовые средства обеспечения конфиденциальности информации ограниченного доступа: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2014. – 23 с. // <file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-trudopravovye-sredstva-obespecheniya-konfidentsialnosti-informatsii-ogranichennogo-dostupa.pdf> Қаралған күні: 17.02.2025.

59 Крутикова Д. И. Правовой режим информации ограниченного доступа в банковской деятельности: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2015. – 23с. // <file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-pravovoi-rezhim-informatsii-ogranichennogo-dostupa-v-bankovskoi-deyatelnosti.pdf> Қаралған күні: 25.04.2025.

60 Бундин М. В. Персональные данные в системе информации ограниченного доступа: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2017. – 22 с. // <file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-personalnye-dannye-v-sisteme-informatsii-ogranichennogo-dostupa.pdf> Қаралған күні: 01.06.2025.

61 Шадрин С. А. Правовое регулирование защиты персональных данных в Европейском Союзе: генезис и перспективы развития: Автореферат дисс. канд.

юрид. наук. - 2019. – 35с. // file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-pravovoe-regulirovanie-zashchity-personalnykh-dannykh-v-evropeiskom-soyuze-genezis-i-perspek.pdf (қаралған күні: 08.03.2025).

62 Красикова А. В. Гражданско-правовое регулирование электронных сделок: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2005. – 24 с. // file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-grazhdansko-pravovoe-regulirovanie-elektronnykh-sdelok.pdf Қаралған күні: 13.01.2025.

63 Костюк И. В. Гражданско-правовое регулирование электронной торговли: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2007. – 26 с. // file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-grazhdansko-pravovoe-regulirovanie-elektronnoi-torgovli.pdf Қаралған күні: 20.05.2025.

64 Миненкова Н. В. Международно-правовое и национально-правовое регулирование электронной торговли: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2008. – 27с. //file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-mezhdunarodno-pravovoe-i-natsionalno-pravovoe-regulirovanie-elektronnoi-torgovli-0.pdf Қаралған күні: 04.02.2025).

65 Косарев А. С. Проблемы правового регулирования сделок в сфере электронной коммерции: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2010. – 26 с. // file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-problemy-pravovogo-regulirovaniya-sdelok-v-sfere-elektronnoi-kommertsii.pdf Қаралған күні: 29.04.2025.

66 Салиев И. Р. Гражданско-правовое регулирование электронной торговли в России: современная правовая модель: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2013. – 27 с. - file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-grazhdansko-pravovoe-regulirovanie-elektronnoi-torgovli-v-rossii-sovremennaya-pravovaya-mode.pdf Қаралған күні: 16.06.2025.

67 Абдуджалилов А. Правовое регулирование электронной коммерции в глобальной сети Интернет законодательством Республики Таджикистан: Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - 2009. – 23с. // file:///C:/Users/Admin/Downloads/autoref-pravovoe-regulirovanie-elektronnoi-kommertsii-v-globalnoi-seti-internet-zakonodatelstvom-res.pdf Қаралған күні: 27.02.2025.

68 Жатканбаева А. Е. К вопросу об информационной безопасности: организационно-правовые аспекты // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы I Междунар. науч. конф. (Пермь, март 2012 г.). – Пермь, 2012. // <https://moluch.ru/conf/law/archive/41/1975> Қаралған күні: 10.01.2025.

69 Карагусов Ф., Бондарев А., Пак Е. Доказательство гражданско-правового договора // «Параграф» Акпараттық жүйесі https://prg.kz/document/?doc_id=32333694 Қаралған күні: 10.04.2025.

70 Саркисян В. В. Электронные способы заключения договора: понятие и виды. Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. - Юридические науки. - 2023. - №4. // <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnye-sposoby-zaklyucheniya-dogovora-ponyatie-i-vidy> Қаралған күні: 24.06.2025.

71 Козлова М.Ю. Текст договора в электронной форме. Legal Concept. - 2019. - №4. // <https://cyberleninka.ru/article/n/tekst-dogovora-v-elektronnoy-forme>

Қаралған күні: 24.06.2025.

72 Аданбекова З.Н. Соотношение электронной сделки и электронной формы // Ученые записки: «Научные достижения молодых ученых»: материалы научных семинаров докторантов и магистрантов специальности «Юриспруденция». - Алматы: Университет «Туран», 2021. – с. 6 -12.

73 Миннирес И. В. Форма сделки: историко-правовой анализ // Вестник МГПУ. Серия: Юридические науки. - 2017. - № 4 (28). // <https://cyberleninka.ru/article/n/forma-sdelki-istoriko-pravovoy-analiz> Қаралған күні: 20.05.2025.

74 Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Азаматтық процестік кодексі// Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> Қаралған күні: 22.01.2025.

75 «Электрондық құжатқа қойылатын техникалық талаптар және оның соттың автоматтандырылған ақпараттық жүйесінде айналыс қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаменті (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты аппараты) басшысының 2020 жылғы 29 шілдедегі № 18 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2020 жылғы 6 тамызда № 21065 болып тіркелді// Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021065> Қаралған күні: 05.06.2025.

76 Adanbekova Z., Omarova A. B., Yermukhametova S., Assanova S., Tynybekov S. Features of an Electronic Transaction as Evidence in Court. Law, State and Telecommunications Review. - 2022. - Vol. 14(1). – p. 98-112. // <https://doi.org/10.26512/lstr.v14i1.40374> Қаралған күні: 14.03.2025.

77 Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V «Ақпараттандыру туралы» Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418> Қаралған күні: 09.08.2025.

78 Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 26 шілдедегі № 11-VI «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000011> Қаралған күні: 19.05.2025.

79 Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274_ Қаралған күні: 13.02.2025.

80 UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures (2001) // https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_signatures Қаралған күні: 25.02.2025.

81 UNCITRAL Model Law on Electronic Transferable Records (2017) // https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_transferable_records Қаралған күні: 28.02.2025.

82 Eurasian Economic Commission Board. Decision No. 120 of 22 August 2023

about the Rules for recognition of electronic digital signature (electronic signature) and legal force of electronic documents in cross-border interactions (B2G). - 2023. // <https://www.cis-legislation.com/document.fwx?rgn=152511> Қаралған күні: 25.04.2025.

83 Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC // <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/910/oj/eng> Қаралған күні: 03.03.2026.

84 National Institute of Standards and Technology. Secure Hash Standard (FIPS 180-4). - 2015. // <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/fips/nist.fips.180-4.pdf> Қаралған күні: 28.06.2025.

85 Идрышева С. К. Форма сделки и государственная регистрация прав на недвижимое имущество. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2019. - № 4 (58). // <https://cyberleninka.ru/article/n/forma-sdelki-i-gosudarstvennaya-registratsiya-prav-na-nedvizhimoe-imuschestvo> Қаралған күні: 24.03.2025.

86 Карагусов Ф. С. О значении и последствиях несоблюдения требований к форме гражданско-правового договора в современных правопорядках. - 2019. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://prg.kz/document/?doc_id=33005202 Қаралған күні: 07.05.2025.

87 Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы N 326-І «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңы. Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 28 қазандағы № 368-V «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мәдениет және тарихи-мәдени мұра мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы бойынша заң атауына өзгерістер енгізілді // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326_#z0 Қаралған күні: 20.04.2025.

88 Kussainova A. K., Omarova A. B., Ospanova D. A., Kussainov D. O., Abilsheyeva R. Problems of legal regulations of relations in the sphere of the electronic document flow // International Journal of Electronic Security and Digital Forensics. - 2020. - Vol. 12, No. 3. – p. 302–322.

89 Adanbekova Z.N., Alaeva G.T, Nurahmetova G.G. Features of legal regulation of electronic transactions // Science and Life of Kazakhstan. Juridical Sciences. – 2020. – № 3 (3). – p. 28–31.

90 «Электрондық цифрлық қолтаңбаның төлнұсқалығын тексеру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрінің 2015 жылғы 9 желтоқсандағы № 1187 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2016 жылы 14 қаңтарда № 12864 болып тіркелді. // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012864> Қаралған күні: 03.07.2025.

91 В каком случае электронная переписка с контрагентом может быть принята в суде в качестве доказательства по делу? Рекомендовано ли включать в договоры условие об электронной переписке или нет?

//https://www.garant.ru/consult/civil_law/1639144/ Қаралған күні: 02.04.2025.

92 Ильясова К. М. О соотношении понятий «недействительные» и «несовершенные» сделки в гражданском законодательстве Республики Казахстан// «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39409285 Қаралған күні: 14.06.2025.

93 European Parliament & Council of the European Union. Directive 2011/83/EU on consumer rights (consolidated version).- 2011. // <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A02011L0083-20220528> Қаралған күні: 29.01.2025.

94 Uniform Law Commission. Uniform Electronic Transactions Act.- 1999.// <https://www.uniformlaws.org/viewdocument/final-act-21?CommunityKey=2c04b76c-2b7d-4399-977e-d5876ba7e034&tab=librarydocuments> Қаралған күні: 20.03.2025.

95 United States Congress. Electronic Signatures in Global and National Commerce Act (E-SIGN Act), Pub. L. 106–229 [Электрондық ресурс]. - 2000. // <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ229/pdf/PLAW-106publ229.pdf> Қаралған күні: 05.01.2025.

96 Electronic signature laws around the world. - 2025// <https://www.dropbox.com/ru/resources/electronic-signature-laws-around-the-world-a-look-at-esignature-laws-by-country> Қаралған күні: 29.05.2025.

97 Электронные сообщения как способ заключения договора. – 2016 //Договор24 Юрический онлайн сервис для бизнеса в Казахстане https://dogovor24.kz/articles/jelektronnye_soobsshenija_kak_sposob_zakljuchenija_dogovora-582.html Қаралған күні: 18.06.2025.

98 Аданбекова З.Н., Нурахметова Г.Г., Сарина С.А., Исмаилова Д.Ш. Қазақстан Республикасындағы және шетелдердегі электрондық мәмілелердің қалыптасу және даму ерекшеліктері. ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2020. – № 1 (93). – 68–76 б. // <https://bulletin.law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/2264/2144> Қаралған күні: 29.05.2025.

99 Какие сделки нельзя удостоверить простой электронной подписью. - 2024 // Zakon.kz. <https://www.zakon.kz/pravo/6448156-kakie-sdelki-nelzya-udostoveryat-prostoy-elektronnoy-podpisyu.html> Қаралған күні: 22.01.2025.

100 Қазақстан Республикасының Заңы 2024 жылғы 21 мамырдағы № 86-VIII «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне байланыс, цифрландыру, инвестициялық ахуалды жақсарту және артық заңнамалық регламенттеуді болғызбау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы// Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000086> Қаралған күні: 02.08.2025.

101 Приравнять электронное подписание документов с SMS-подтверждением к совершению сделки в письменной форме // Astana Hub <https://astanahub.com/ru/initiatives/priravniat-elektronnoe-podpisanie-dokumentov-s-sms-podtverzhdeniem-k-soversheniiu-sdelki-v-pismennoi-f> Қаралған күні: 19.03.2025.

102 «Нотариаттық куәліктердің, қаулылардың, нотариустар куәландырған

құжаттардағы және мәмілелердегі куәландыру жазбаларының нысанын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2016 жылғы 29 ақпандағы № 104 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2016 жылы 31 наурызда № 13561 болып тіркелді // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013561> Қаралған күні: 20.03.2025.

103 Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 12 сәуірдегі № 544-ІІ «Сауда қызметін реттеу туралы» Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000544_ Қаралған күні: 27.05.2025.

104 Adanbekova Z. N., Alayeva G. T. Protection of consumer rights and e-commerce // Science and Life of Kazakhstan. Juridical sciences. – 2020. – № 12/4 (150). – p. 34–39.

105 «Жай электрондық қолтаңба арқылы куәландыруға жатпайтын мәмілелер тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2024 жылғы 2 қыркүйектегі № 531/НҚ бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2024 жылғы 3 қыркүйекте № 35021 болып тіркелді. // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400035021> Қаралған күні: 18.05.2025.

106 Adanbekova Z.N., Omarova A.B., Yermukhametova S. R., Khudaiberdina G.A., Tynybekov S.T. Features of the conclusion of a civil transaction on the Internet. International Journal of Electronic Security and Digital Forensics. Vol. 14. - No. 1. - 2022, p.19-36. // <https://www.inderscienceonline.com/doi/abs/10.1504/IJESDF.2022.120035> Қаралған күні: 25.05.2025.

107 UNCITRAL Model Law on Automated Contracting (2024) // <https://uncitral.un.org/en/mlac> Қаралған күні: 27.06.2025.

108 Федеральный закон «Об электронной подписи» от 06.04.2011 N63-ФЗ (последняя редакция) // Консультант Плюс https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_112701/ Қаралған күні: 25.07.2025.

109 Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая). Федеральный закон от 30 ноября 1994 года № 51-ФЗ // Консультант Плюс https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/ Қаралған күні: 30.06.2025.

110 Кудрявцева А. В., Закорько Д. В. Сделки, совершенные с использованием сети Интернет в условиях цифровизации общества // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. - 2024. - № 1. – с.51–58.

111 Бутакова Н. В. Молчание (бездействие) как юридически значимое поведение // Евразийская адвокатура. - 2024. - № 1. – с. 52–56.

112 Интернет арқылы сатып алу кезінде тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы. - 2023. // Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрлігінің Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті

<https://www.gov.kz/memleket/entities/mti-kzpp/press/region-news/details/16450?lang=kk> Қаралған күні: 23.08.2025.

113 2025 жылы тұтынушылардың өтініштері және оларды қарау нәтижелері туралы. – 2026 // Қазақстан Республикасы сауда және интеграция министрлігінің Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti-kzpp/press/news/details/1149776?lang=kk> Қаралған күні: 27.02.2026.

114 Сулейменов М. К. Цифровой кодекс как показатель кризиса системы права. -2025. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://prg.kz/Document/?doc_id=38373267 Қаралған күні: 20.11.2025.

115 Березина Е. А. Правовое положение интеллектуальных программных агентов. Философия права. - 2023. - № 4 (107). // <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-polozhenie-intellektualnyh-programmnyh-agentov> Қаралған күні: 27.07.2025.

116 Михайлова Л. А. О проблеме квалификации электронного агента в трансграничных агентских отношениях. Вестник Университета имени О. Е. Кутафина. - 2019. - № 10 (62). // <https://cyberleninka.ru/article/n/o-probleme-kvalifikatsii-elektronnogo-agenta-v-transgranichnyh-agentских-otnosheniyah> Қаралған күні: 27.07.2025.

117 Басин Ю. Г. Сделки: учебное пособие. - Алматы: Әділет, 1999. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1012151 Қаралған күні: 30.05.2025.

118 Гражданское право. Общая часть: курс лекций. Под ред. А. Г. Диденко - Алматы: Нур-пресс, 2006. // <http://booksshare.net/index.php?id1=4&category=urispr&author=didenko-ag&book=2006> Қаралған күні: 12.03.2025.

119 Идрисов И. Д. Правовые вопросы использования автоматизированных систем сообщений в электронной торговле // Вестник ЧелГУ. - 2009. - № 36 (174). – с. 53-57.

120 European Parliament. Civil liability regime for artificial intelligence (Resolution 2020/2014(INL), 20 Oct 2020) // https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_EN.pdf Қаралған күні: 11.01.2025.

121 Сделка, совершенная неуполномоченным лицом, является недействительной// https://advaconsult.ru/view_news.php?id=319 Қаралған күні: 02.03.2025.

122 «Электрондық сауда алаңдарында тауарларды, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерді сатып алуды жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрінің м.а. 2025 жылғы 20 наурыздағы № 115-НҚ бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2025 жылғы 20 наурызда № 35848 болып тіркелді. // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2500035848> Қаралған күні: 25.04.2025.

123 Казахстанцы смогут оформить цифровую доверенность онлайн в приложении Halyk- 2024. // Tengrinews.kz.

https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazahstantsyi-smogut-oformit-tsifrovuyu-doverennost-onlayn-543438/ Қаралған күні: 15.01.2025.

124 WilmerHale. Are Sellers Bound by Mistakes in Online Advertisements? - 2003. // <https://www.wilmerhale.com/en/insights/publications/are-sellers-bound-by-mistakes-in-online-advertisements-june-30-2003> Қаралған күні: 23.03.2025.

125 Сбой системы стоил брокеру Knight Capital \$440 млн // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://prg.kz/document/?doc_id=31234298 Қаралған күні: 08.05.2025.

126 Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market (Directive on electronic commerce) // <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/31/oj> Қаралған күні: 25.07.2025

127 Гражданский кодекс Германии (BGB) § 312i Общие обязательства в электронной коммерции // https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/___312i.html Қаралған күні: 27.08.2025.

128 Electronic Transactions Act, 2010 // Singapore Statutes Online <https://sso.agc.gov.sg/act/eta2010> Қаралған күні: 17.05.2025.

129 Electronic Transactions Act, 1999 // Commonwealth Consolidated Acts https://classic.austlii.edu.au/au/legis/cth/consolKI_act/eta1999256/index.html Қаралған күні: 21.07.2025.

130 Ерахтина О. С., Храмова А. Д. Правовая природа электронных агентов: вопросы теории и правоприменительной практики// Законы России: опыт, анализ, практика. - 2021. - № 3. - С. 85–90.

131 United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG) adopted in Vienna on 11 April 1980 // <https://cisg-online.org/Text-of-the-Convention> Қаралған күні: 30.08.2025.

132 Диденко А. Г. Вызовы времени: теория недействительных сделок и ее отражение в современной правовой действительности. - Алматы, 2016. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32648705 Қаралған күні: 03.07.2025.

133 Нестерова Е. В. Проблемы нормативного закрепления ничтожных и оспоримых сделок в законодательстве Республики Казахстан. - 2015. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34933281 Қаралған күні: 29.01.2025.

134 Сулейменов М. К. Смарт-контракт как программный код и как гражданско-правовой договор. - 20.05.2022. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35913159 Қаралған күні: 13.05.2025.

135 Жетибаев Ж. К. Правовое положение электронных сделок по опыту германского государства. Вестник Института законодательства Республики Казахстан. - 2020. - № 3 (61). - с. 123–130. // https://izpi.kz/images/vestnik/2020/Vestnik_3_61_2020.pdf Қаралған күні: 15.05.2025.

136 Кусаинова А. К. Правовая природа смарт контракта в контексте цифровизации. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. - 2023. - № 1 (52). - с. 283–289. //

<http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/pravo/2023/01/2023-01-31.pdf> Қаралған күні: 20.04.2025.

137 Бучаева З. А. Цифровые платформы как инфраструктура автоматизации договорных отношений в современном гражданском праве // Молодой ученый. - 2025. - № 47 (598). – с. 167–171. / <https://moluch.ru/archive/598/130425> Қаралған күні: 10.01.2026.

138 Идрышева С. К. Электронные платежи и электронные деньги: правовые основы и отдельные коллизии в правовом понимании терминов // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35656541 Қаралған күні: 06.04.2025.

139 Амангельды А. А. Внедрение норм о цифровых технологиях в законодательство Республики Казахстан. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2021. - № 3 (66). – с. 34–43. // <https://zan.kz/kk/Document/SetLanguage?culture=kk&returnUrl=/en/Document/DetailById?documentId=30b225fd-e2af-4b83-a2fb-6d33f8467793> Қаралған күні: 06.05.2025.

140 Нусипжанов Н. С. Н., Юхневичюс Е., Кошкинбаева А. С. Сравнительный анализ цифровизации гражданского права Казахстана и Польши в сфере электронной коммерции. Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Полиязычное образование и иностранная филология» (Хабаршы). - 2025. - № 80 (2). – с. 190–199. // <https://journal-phil.kaznpu.kz/index.php/phil/issue/archive> Қаралған күні: 14.11.2025.

141 Вылегжанин А. Н., Штодина Д. Д. Международно-правовая характеристика регулирования онлайн-торговли в США и ЕС. Вестник Томского государственного университета. - 2022. - № 483. // <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovaya-harakteristika-regulirovaniya-onlayn-torgovli-v-ssha-i-es> Қаралған күні: 06.05.2025.

142 Мужчина выиграл суд у «Technodom» // Астана қалалық Соты ресми сайты <https://astana.sud.kz/rus/news/muzhchina-vyigral-sud-u-technodom> Қаралған күні: 13.07.2025.

143 Предприниматель оказался в суде после сдачи в аренду своего магазина на платформе «Kaspi.kz» // <https://obozrenie.kz/16581-predprinimatel-okazalsya-v-sude-posle-sdachi-v-arendu-svoego-magazina-na-platforme-kaspikz.html> Қаралған күні: 22.08.2025.

144 Е. Брагинаның «First Heartland Jusan Bank» АҚ-ға қатысты банктік қарыз шартын жарамсыз деп тану туралы талап арызы бойынша Қостанай облыстық сотының азаматтық істер жөніндегі сот алқасының апелляциялық ұйғарымы.- 2025 жылғы қазан. // <https://time.kz/articles/nu/2025/11/12/dvojnye-standarty> Қаралған күні: 15.11.2025.

145 «К.А. Ф...» ЖШС-ның азамат «Т.»-дан электрондық микрокредит шарты бойынша берешекті өндіріп алу туралы азаматтық ісі: Алматы қаласы Алмалы ауданының № 2 сотының шешімі (2021 ж.) және апелляциялық сатының қаулысы // «Төрелік» автоматтандырылған ақпараттық-талдау жүйесі. <https://office.sud.kz/> Қаралған күні: 20.04.2025.

146 Қарыз шарты бойынша қарызды өндіріп алу туралы № 3512-18-00-2/5398 азаматтық іс («WhatsApp» мессенджеріндегі хат-хабарды электрондық дәлелдеме ретінде бағалау): Қарағанды қаласы Қазыбек би атындағы ауданының № 2 аудандық сотының 2018 жылғы 13 шілдедегі шешімі. // <https://forum.zakon.kz/topic/197887> Қаралған күні: 10.05.2025.

147 А. Жылқыбаеваның ісі бойынша Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының кассациялық сатысының қаулысы (электрондық аукцион нәтижелерін жою) // «Төрелік» автоматтандырылған ақпараттық-талдау жүйесі. <https://almaty.tv/ru/news/obschestvo/nepredskazuemyj-itog-tysaci-sdelok-na-elektronnom-aukcione-mogut-okazat-sa-pod-ugrozoj> Қаралған күні: 14.11.2025.

148 Adanbekova Z.N. Overview of electronic trading in the Republic of Kazakhstan on the example of KASPI.KZ/SHOP // «Проблемы правового обеспечения предпринимательства в условиях цифровой экономики»: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной памяти д.ю.н. Амирхановой Ирины Викторовны. Алматы, 23 апреля 2021 г. / отв. ред. А.Б. Омарова, А.К. Кусаинова. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 142 с. Қаралған күні: 18.06.2025.

149 Кусаинова А. К. Правовое регулирование электронных сделок: о проблеме законодательного определения понятия. Наследие профессора Ю. Г. Басина: собрание воспоминаний и научных статей, посвященных 100-летию со дня рождения доктора юридических наук, профессора Юрия Григорьевича Басина. - Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 252с. // <https://www.katpartners.kz/Articles/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B5%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%91%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf> Қаралған күні: 12.04.2025.

150 Климкин С. И. Гражданское право Республики Казахстан. Общая часть: учебное пособие. - Алматы: Научно-издательский центр Каспийского общественного университета, 2011. – 124с. // <https://dot.qpa.edu.kz/bible/files/38500976.pdf> Қаралған күні: 10.02.2025.

151 Горбунова Е. С. Момент заключения договора в российском и английском праве: сравнительно-правовой аспект. Вестник науки. 2022. №5 (50). // <https://cyberleninka.ru/article/n/moment-zaklyucheniya-dogovora-v-rossiyskom-i-angliyskom-prave-sravnitelno-pravovoy-aspekt> Қаралған күні: 15.03.2025.

152 Заключение договора путем акцепта оферты // КонсультантПлюс https://www.consultant.ru/law/podborki/zaklyuchenie_dogovora_putem_akcepta_oferty/ Қаралған күні: 20.01.2025.

153 Сапунова А. О. Акцепт как стадия заключения договора: некоторые теоретические и практические аспекты. Экономика и социум. 2017. №4 (35). // <https://cyberleninka.ru/article/n/aktsept-kak-stadiya-zaklyucheniya-dogovora-nekotorye-teoreticheskie-i-prakticheskie-aspekty> Қаралған күні: 18.02.2025.

154 Мокан, А. А. Некоторые особенности заключения договоров в гражданском праве: российский и зарубежный опыт. Молодой ученый. - 2023. - № 38 (485). - С. 123-126. // <https://moluch.ru/archive/485/106118>. Қаралған күні: 29.03.2025.

155 Chong K.W., Chao J.S. A New Global Standard: The United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts. // https://cisg-online.org/files/commentFiles/Chong_Chao_18_SAcLJ_2006_116.pdf Қаралған күні: 23.06.2025.

156 Entores Ltd v Miles Far East Corporation. England and Wales Court of Appeal (Civil division). 2 QB 327: Judgment (17 May 1955) // CaseMine <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff87860d03e7f57ec107b> Қаралған күні: 30.06.2025.

157 Споры, связанные с заключением, изменением, расторжением, исполнением договора (лекционные материалы) // Causa.kz <https://causa.kz/spory-svyazannye-s-zaklyucheniem-izmene/> Қаралған күні: 09.03.2025.

158 Каковы последствия несоблюдения письменной формы сделок? // Dogovor24.kz <https://dogovor24.kz/questions/kakovy-posledstviya-nesoblyudeniya-pismennoi-formy-sdelok-576.html> Қаралған күні: 11.05.2025.

159 Разъяснение КГД МФ РК по ЭАВР на бумажном носителе для признания вычетов // Iris.kz https://www.iris.kz/nk/pisma-kgd/razyasnenie-kgd-mf-rk-po-eavr-na-bumazhnom-nositele-dlya-priznaniya-vychetov/?sphrase_id=13772056 Қаралған күні: 02.04.2025.

160 Электронные договоры в РК: юридическая сила и особенности подписания ЭЦП // Blog.femida-justice.com <https://blog.femida-justice.com/elektronnye-dogovory-v-rk-yuridicheskaya-sila-i-osobennosti-podpisaniya-eczp/> Қаралған күні: 25.07.2025.

161 Вопрос-ответ: договор, подписанный посредством электронной почты, и возможность взыскания в суде // Dogovor24.kz <https://dogovor24.kz/questions/byl-zaklyuchen-dogovor-na-okazanie-uslug-kotoryi-byl-podpisan-posredstvom-elektronnoi-pochty-ispolnitel-svoi-obyazatelstva-po-10279.html> Қаралған күні: 13.06.2025.

162 Tenax Steamship Co v Owners of the Motor Vessel Brimnes [1974] EWCA Civ 15. Case Summary. // <https://www.lawteacher.net/cases/tenax-steamship-co-v.php#citethis> Қаралған күні: 13.06.2025.

163 Delaware Code Online: Uniform Electronic Transactions Act (UETA) // <https://delcode.delaware.gov/title6/c012a/> Қаралған күні: 15.06.2025.

164 Переписка о покупке товара станет юридически значимой: в закон внесут норму для защиты потребителей // Informburo.kz <https://informburo.kz/novosti/perepiska-o-pokupke-tovara-stanet-iuridiceski-znacimoi-v-zakon-vnesut-normu-dlia-zashhity-potrebitelei> Қаралған күні: 15.06.2025.

165 Legal issues raised by contracts in the electronic world // LAWELS <https://lawels.com/en/legal-issues-raised-by-contracts-in-the-electronic-world-2/> Қаралған күні: 15.06.2025.

166 Chwee Kin Keong and Others v Digilandmall.com Pte Ltd [2004] SGHC 71: Judgment (12 April 2004) // Singapore Courts eLitigation https://www.elitigation.sg/gd/s/2004_SGHC_71 Қаралған күні: 15.06.2025.

167 Кудайбердина А., Еслиамғалиев Н. Сделки, совершенные под условием. Наследие профессора Ю. Г. Басина : собрание воспоминаний и научных статей,

посвященных 100-летию со дня рождения доктора юридических наук, профессора Юрия Григорьевича Басина. - Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 252с. //

<https://www.katpartners.kz/Articles/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B5%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%91%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf> Қаралған күні: 15.06.2025.

168 Цифровой кодекс РК подписал Токаев // Zakon.kz. - 2026. - 9 қаңтар. // Zakon.kz <https://www.zakon.kz/pravo/6503862-tsifrovoy-kodeks-rk-podpisal-tokaev.html> Қаралған күні: 10.01.2026.

169 Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act) (Text with EEA relevance). Official Journal of the European Union. - EN L series. - 22.12.2023// https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ%3AL_202302854 Қаралған күні: 02.07.2025.

170 Абжанов Д. Возврат ошибочного перевода на платежную карту. - 2023. - 6 сәуір. // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34882253 Қаралған күні: 02.08.2025.

171 Онлайн сауда: виртуалды дүкенде де сіздің құқығыңыз бар! // Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрлігі (Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті) <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti-kzpp/press/news/details/1088206?lang=kk> Қаралған күні: 04.07.2025.

172 Lawrence Lessig on the increasing regulation of cyberspace. Harvard Magazine. - 2000. // <https://harvardmagazine.com/2000/01/code-is-law-html> Қаралған күні: 10.01.2025.

173 Smart contracts: can code ever be law? Society for Computers & Law - 2018. – 3 June. // <https://www.scl.org/10222-smart-contracts-can-code-ever-be-law/> Қаралған күні: 10.10.2025.

174 В приложении Каспи теперь можно запретить списание денег за платные сервисы и подписки. - 2023. Digital Rights Center Kazakhstan // <https://drcq.law/blog/v-prilozhenii-kaspi-teper-mozhno-zapretit-spisanie-deneg-zaplatnye-servisy-i-podpiski/> Қаралған күні: 04.07.2025.

175 P. Ungureanu, F. Bellesia, C. Cochis. Dealing with blame in digital ecosystems: The DAO failure in the Ethereum blockchain. Technological Forecasting and Social Change. - Volume 215.- June 2025, 124096 // Science Direct <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162525001271?via%3Dihub> Қаралған күні: 28.08.2025.

176 Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance.) // EUR-Lex Access to European Union law <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng> Қаралған күні: 25.05.2025.

177 Smart legal contracts: Advice to Government. Law Commission (England and Wales) - 2021. - 25 қараша. // <https://lawcom.gov.uk/project/smart-contracts/> Қаралған күні: 05.07.2025.

178 Tennessee Senate Bill 1662. An Act relative to blockchain technology (2018) // <https://www.capitol.tn.gov/Bills/110/Bill/SB1662.pdf> Қаралған күні: 05.07.2025.

179 Smart Contracts and the «kill switch» clause in European law. Lexology - April, 2024. // <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=e6cbaf96-2cc0-4dfd-b93e-9835670d0afb> Қаралған күні: 05.07.2025.

180 Legal Statement on Cryptoassets and Smart Contracts. UK Jurisdiction Taskforce - 2019. // https://technation.io/wp-content/uploads/2019/11/6.6056_JO_Cryptocurrencies_Statement_FINAL_WEB_11119-1.pdf Қаралған күні: 04.07.2025.

181 Досаев Т.Б. Цифровизация доказательственной базы в гражданском процессе: практика судов в Республике Казахстан // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32329244 Қаралған күні: 05.07.2025.

182 Правила размещения объявлений, Политика конфиденциальности и защита персональной информации // Kaspi Obyavleniya <https://obyavleniya.kaspi.kz/content/rules/> Қаралған күні: 02.09.2025.

183 Амерханов Р. А. Некоторые вопросы правового регулирования дистанционного способа продажи товаров // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32031592 Қаралған күні: 15.04.2025.

184 Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance) // EUR-Lex Access to European Union law <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R2065> Қаралған күні: 28.10.2025.

185 Карагусов Ф. С. Будущий Цифровой кодекс Республики Казахстан должен признать и обеспечить правовую охрану публичного интереса в цифровой среде наряду с надлежащей защитой гражданских прав на цифровые данные и цифровые объекты // «Параграф» Ақпараттық жүйесі https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35925544 Қаралған күні: 20.11.2025.

186 Genç-Gelgeç B. Regulating Digital Platforms: Will the DSA Correct Its Predecessor's Deficiencies? Croatian Yearbook of European Law and Policy (CYELP). - 2022. - Vol. 18. - 25p. // <https://www.cyelp.com/index.php/cyelp/article/view/485> Қаралған күні: 12.03.2025.

187 Frosio G., Geiger C. Taking Fundamental Rights Seriously in the Digital Services Act's Platform Liability Regime. European Law Journal. - 2023. - Vol. 29, No. 1–2. // <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/eulj.12475> Қаралған күні: 18.05.2025.

188 Дворников С. В. Темные паттерны. StudNet. - 2021. - № 4. // <https://cyberleninka.ru/article/n/temnye-patterny> Қаралған күні: 02.08.2025.

189 Шевчук А. В. Теоретизируя цифровые платформы: концептуальная схема для гиг-экономики. Экономическая социология. - 2023. - № 5. // <https://cyberleninka.ru/article/n/teoretiziruya-tsifrovye-platformy-kontseptualnaya-shema-dlya-gig-ekonomiki> Қаралған күні: 02.08.2025.

190 Краснова С. А. Гражданско-правовой статус операторов онлайн-платформ: неопределенное настоящее и возможное будущее. Имущественные

отношения в РФ. - 2022. - № 2 (245). // <https://cyberleninka.ru/article/n/grazhdansko-pravovoy-status-operatorov-onlayn-platform-neopredelennoe-nastoyaschee-i-vozmozhnoe-budushee-1> Қаралған күні: 05.08.2025.

191 Buiten M. C. From Intermediary Liability to Platform Regulation: The Proposed Digital Services Act and Its Legal Challenges. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law (JIPITEC)*. - 2021. - Vol. 12. - Article 331. // <https://www.jipitec.eu/jipitec/article/view/331> Қаралған күні: 22.04.2025.

192 Пресечение нарушения прав на маркетплейсе в Казахстане // AIS Agency <https://ais-agency.ru/press-tsentr/stati-i-publikatsii/presechenie-narusheniya-prav-na-marketpleyse-v-kazahstane> Қаралған күні: 09.02.2025.

193 Leiser M., Santos C. Dark Patterns, Enforcement, and the Emerging Digital Design Acquis: Manipulation beneath the Interface. *European Journal of Law and Technology*. - 2024. - Vol. 15, No. 1. // <https://ejlt.org/index.php/ejlt/article/view/990> Қаралған күні: 05.08.2025.

194 Акпаева Ж. Ж. Доказывание в судебном процессе в условиях цифровых сделок. *Zakon.kz*. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31869096 Қаралған күні: 05.08.2025.

195 Посредник или магазин: как маркетплейсы обяжут нести ответственность перед клиентами // Legal Talks вебинары <https://legalacademy.ru/sphere/post/posrednik-ili-magazin-kak-marketpleisy-obyazhut-nesi-otvetstvennost-pered-klientami> Қаралған күні: 15.08.2025.

196 Головченко О. Н. Ответственность маркетплейсов за нарушение законодательства о защите прав потребителей. *ПРЭД*. 2023. №4. // <https://cyberleninka.ru/article/n/otvetstvennost-marketpleysov-za-narushenie-zakonodatelstva-o-zaschite-prav-potrebiteley> Қаралған күні: 25.05.2025.

197 Directive for the supply of digital content and digital services to consumers: Spain update // Hogan Lovells <https://www.hoganlovells.com/en/publications/directive-for-the-supply-of-digital-content-and-digital-services-to-consumers-spain-update> Қаралған күні: 10.05.2025.

198 Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 25 маусымдағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 347-VI Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000347> Қаралған күні: 12.02.2025.

199 Twigg-Flesner Ch. Confirmity of goods and digital content/digital services. Working paper 3/2020. // <https://diposit.ub.edu/server/api/core/bitstreams/0871cddb-8dec-47fc-94ed-fd6cbaefe73d/content> Қаралған күні: 18.06.2025.

200 Does the Digital Services Directive stipulate a right to updates? // Schönherr Rechtsanwälte <https://www.schoenherr.eu/content/does-the-digital-services-directive-stipulate-a-right-to-updates> Қаралған күні: 20.03.2025.

201 Михеева А. И. Инструменты для обеспечения безопасности в облачных сервисах по типу Microsoft Office 365. *Евразийский научный журнал*. - 2015. - № 7. // <https://cyberleninka.ru/article/n/instrumenty-dlya-obespecheniya-bezopasnosti-v>

oblachnyh-servisah-na-primere-microsoft-office-365 Қаралған күні: 11.09.2025.

202 Горина Н. Л. Стриминговые видеоплатформы как феномен современных экранных искусств. Вестник КазГУКИ. - 2022. - № 3. // <https://cyberleninka.ru/article/n/strimingovye-videoplatformy-kak-fenomen-sovremennyh-ekrannyh-iskusstv> Қаралған күні: 04.09.2025.

203 Овчинников А. И. Регламент Евросоюза об искусственном интеллекте: эксперимент в сфере правового регулирования цифровых технологий. Юридическая техника. - 2025. - № 19. // <https://cyberleninka.ru/article/n/reglament-evrosoyuza-ob-iskusstvennom-intellekte-eksperiment-v-sfere-pravovogo-regulirovaniya-tsifrovyyh-tehnologiy> Қаралған күні: 24.12.2025.

204 Афанасьева Е. Г., Ившина Н. Е. 2006. 02. 025. Твигг-флешнер С. Компании "в роли потребителей" - упущенная возможность? Twigg-Flesner С. companies "dealing as consumers" - a missed opportunity?// law Quart. Rev. - L. , 2005. - Vol. 121, №1. - Р. 41-43. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4, Государство и право. - 2006. - №2. // <https://cyberleninka.ru/article/n/2006-02-025-tvigg-fleshner-s-kompanii-v-rolipotrebiteley-upuschennaya-vozmozhnost-twigg-flesner-s-companies-dealing-as-consumers-a-missed> Қаралған күні: 01.09.2025.

205 Саванец Л. М., Стахира А. М. Новые законодательные инструменты Европейского Союза, касающиеся купли-продажи товаров и поставки цифрового контента. Правоведение. - 2020. - № 2. // <https://cyberleninka.ru/article/n/novyye-zakonodatelnye-instrumenty-evropeyskogo-soyuza-kasayuschiesya-kupli-prodazhi-tovarov-i-postavki-tsifrovogo-kontenta> Қаралған күні: 01.09.2025.

206 Некотенева М. В. Электронная коммерция и некоторые особенности защиты прав потребителей в соответствии с правом ЕС. Lex Russica. - 2019. - № 11 (156). // <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnaya-kommertsiya-i-nekotorye-osobennosti-zaschity-prav-potrebiteley-v-sootvetstvii-s-pravom-es> Қаралған күні: 01.01.2026.

207 The oldest Fire TV devices are losing Netflix support soon // The Verge <https://www.theverge.com/news/674165/amazon-1st-generation-fire-tv-devices-losing-netflix-support> Қаралған күні: 25.05.2025.

208 «Дерекқорды қалыптастыру және жүргізу жөніндегі ұйым мен сақтандырушы, сақтандырушы мен сақтанушы (сақтандырылушы, пайда алушы) арасында электрондық ақпараттық ресурстармен алмасу қағидаларын, Дерекқорды қалыптастыру және жүргізу жөніндегі ұйымның сақтандыру шартын жасасу және сақтандыру жағдайларын реттеу туралы хабардар ету қағидаларын, Сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының, Қазақстан Республикасының бейрезидент-сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы филиалының сақтандыру шарттарын жасасуды, сақтанушы мен сақтандырушы арасында электрондық ақпараттық ресурстармен алмасуды қамтамасыз ететін бағдарламалық-техникалық құралдары мен интернет-ресурстарына қойылатын талаптарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі Басқармасының 2020 жылғы 27 сәуірдегі № 50 қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет» // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020514> Қаралған күні: 01.09.2025.

күні: 05.09.2025.

209 Савельев А. И. Актуальные вопросы ответственности Интернет-провайдеров. Актуальные проблемы российского права. - 2008. - № 3. // <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-voprosy-otvetstvennosti-internet-provayderov> Қаралған күні: 07.09.2025.

210 Everything You Need to Know About Cloud-Based Accounting // Certinia - 2026. <https://www.certinia.com/resources/industry-101/what-is-cloud-accounting/> Қаралған күні: 05.09.2025.

211 Маслова М. А., Кузьминых Е. С. Проблемы облачных сервисов и методы защиты от рисков и угроз. Научный результат. Информационные технологии. - 2022. - № 3. // <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-oblachnyh-servisov-i-metody-zaschity-ot-riskov-i-ugroz> Қаралған күні: 05.09.2025.

212 Micklitz H.-W. The digital economy, digital society, and private law. Monograph Chapter. Elgar Encyclopedia of Comparative Law. - 2020. - DOI: 10.4337/9781839101342.00009. // <https://doi.org/10.4337/9781839101342.00009> Қаралған күні: 07.09.2025.

213 Metzger A. Data as Counter-Performance. What Rights and Duties do Parties Have? // JIPITEC. <https://www.jipitec.eu/jipitec/article/download/187/182/679> Қаралған күні: 10.02.2025.

214 Защита прав потребителей: в поисках оптимальной модели: монография. П.Д. Багрянская, М.О. Дьяконова, П.П. Кабытов и др.; отв. ред. С.А. Сеницын, М.Л. Шелютто; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. — М.: ООО «ЮРИДИЧЕСКАЯ ФИРМА КОНТРАКТ». - 2021. — 268 с. // <https://izak.ru/upload/iblock/3a7/Zashchita-prav-potrebiteley-format-PDF.pdf> Қаралған күні: 12.04.2025.

215 Directive (EU) 2019/2161 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 amending Council Directive 93/13/EEC and Directives 98/6/EC, 2005/29/EC and 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council as regards the better enforcement and modernisation of Union consumer protection rules (Text with EEA relevance) //EUR-Lex Access to European Union law <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/2161/oj/eng> Қаралған күні: 26.09.2025

216 Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance) // EUR-Lex Access to European Union law <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng> Қаралған күні: 13.09.2025.

217 Advertising - Privacy & Terms // Google Policies <https://policies.google.com/technologies/ads?hl=en-US> Қаралған күні: 20.06.2025.

218 Facebook убрал из своего лозунга слово «бесплатно». Известия - 2019. // <https://iz.ru/916106/2019-08-30/facebook-ubral-iz-svoego-lozunga-slovo-besplatno> Қаралған күні: 22.05.2025.

219 Электронная почта как инструмент маркетинга. Маркетинг в России и за рубежом. - 2004. - № 3. // <https://dis.ru/library/528/23557/> Қаралған күні:

10.07.2025.

220 Подузова Е. Б. Пользовательское соглашение, соглашение о конфиденциальности: особенности содержания в контексте использования технологий искусственного интеллекта. Актуальные проблемы российского права. - 2023. - № 2 (147). // <https://cyberleninka.ru/article/n/polzovatelskoe-soglashenie-soglashenie-o-konfidentsialnosti-osobennosti-soderzhaniya-v-kontekste-ispolzovaniya-tehnologiy> Қаралған күні: 15.09.2025.

221 Adanbekova Z. Protection of personal data in the context of electronic commerce // Материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых «FARABI ALEMI». – Алматы, 2021. – р. 397-398.

222 Талапина Э. В. Защита персональных данных в цифровую эпоху: российское право в Европейском контексте. Труды Института государства и права РАН. - 2018. - № 5. // <https://cyberleninka.ru/article/n/zaschita-personalnyh-dannyh-v-tsifrovuyu-epohu-rossiyskoe-pravo-v-evropeyskom-kontekste> Қаралған күні: 15.09.2025.

223 Simonova V., Seitova A. New Requirements of the Personal Data Law: Consent Form //Dentons <https://www.dentons.com/en/insights/alerts/2022/february/24/new-requirements-of-the-personal-data-law-consent-form> Қаралған күні: 15.05.2025.

224 Шейкин А. Г. Запрещенные действия в области искусственного интеллекта в законодательстве европейского союза. Правопорядок: история, теория, практика. - 2024. - № 3 (42). // <https://cyberleninka.ru/article/n/zapreshchennye-deystviya-v-oblasti-iskusstvennogo-intellekta-v-zakonodatelstve-evropeyskogo-soyuza> Қаралған күні: 04.12.2025.

225 Кутейников Д. Л., Ижаев О. А., Алексеевич Л. В., Зенин С. С. Неприкосновенность частной жизни в условиях использования систем искусственного интеллекта для удаленной биометрической идентификации личности. Lex Russica. - 2022. - №2 (183). // <https://cyberleninka.ru/article/n/neprikosновенность-chastnoy-zhizni-v-usloviyah-ispolzovaniya-sistem-iskusstvennogo-intellekta-dlya-udalennoy-biometricheskoy> Қаралған күні: 04.12.2025.

226 Елтовский В. Незаконная передача данных и последствия //Information Security <https://lib.itsec.ru/articles2/pravo/nezakonnaya-peredacha-dannyh-i-posledstviya/> Қаралған күні: 18.04.2025.

А ҚОСЫМШАСЫ

Салыстырмалы кесте

(Қазақстан Республикасының заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі ұсыныстар)

Ескерту: НҚА-лардың қолданыстағы мәтіндері 2026 жылғы 20 ақпандағы жағдай бойынша салыстырылды (кестеде қолданыстағы нормалардың мәтіні берілген, ал жаңа баптар немесе тармақтар «Ұсынылатын мәтінде» көрсетілген).

№	Құрылымдық элемент (НҚА, бап)	Қолданыстағы заңнама мәтіні	Ұсынылатын мәтін	Өзгеріс енгізу негіздемесі
1	ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), 1994 жыл 27 желтоқсан, № 268-ХІІІ. 147-1-бап (жаңа). Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелер.	Қолданыстағы заңнама мәтінінде 147-1-бап жоқ (бап жаңа мәтін ретінде ұсынылады).	147-1-бап. Электрондық агентті пайдалана отырып жасалатын мәмілелер 1. Мәмілені жасасу үшін қажетті жекелеген іс-әрекеттерді жасау кезінде жеке тұлғаның тікелей қатысуынсыз автоматтандырылған ақпараттық жүйелердің өзара әрекеттесуі арқылы мәміле жасалуы мүмкін. Мұндай мәміле электрондық агентті пайдалану арқылы жасалған деп танылады және мәмілелерді жасаудың мазмұнына, нысанына мен жасалу тәртібіне қатысты осы Кодекстің талаптары сақталған жағдайда жарамды болып табылады. 2. Электрондық агент - берілген параметрлер бойынша офертаны, акцептті жөнелтуді немесе қабылдауды жүзеге асыратын не өзге де заңды маңызы бар әрекеттерді тұлғаның (пайдаланушының) тікелей қатысуынсыз автономды режимде орындайтын бағдарламаланған автоматтандырылған ақпараттық жүйе (бағдарламалық-аппараттық құрал).	Заңнамалық олқылық. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы адамның тікелей қатысуынсыз автоматтандырылған режимде мәмілелер жасасу мүмкіндігін қалыптастырды. Алайда қолданыстағы құқықта электрондық агент арқылы шарт жасасу мәселесі жүйелі түрде және тікелей реттелмеген. Бұл құқықтық анықсыздық туындатып, «электрондық агент» ұғымының заңнамалық деңгейде бекітілмеуі автоматтандырылған мәмілелердің жарамдылығына күмән келтіруі мүмкін. Осы олқылықты жою мақсатында электрондық агент ұғымын және оның әрекет ету шектерін айқындайтын «электрондық мандат» институтын заңнамалық түрде бекіту ұсынылады. Мұндай тәсіл бағдарламалық жүйелер арқылы жүзеге асырылатын әрекеттерді пайдаланушы тұлғаның еркімен

			Электрондық агент - оны мәміле жасау үшін пайдаланатын тұлғаның техникалық құралы болып табылады. 3. Электрондық мандат - электрондық агентті қолдана отырып заңды маңызы бар әрекеттерді орындау үшін пайдаланушы белгілейтін өкілеттіктің машинамен оқылатын нысаны. Электрондық мандат электрондық құжат түрінде рәсімделеді және ол пайдаланушының электрондық цифрлық қолтаңбасымен немесе заңда көзделген өзге де тәсілмен куәландырылады. 4. Электрондық агентті қолдана отырып, электрондық мандат шегінде жасалған пайдаланушының іс-әрекеттері пайдаланушының азаматтық құқықтары мен міндеттерін туындатады, өзгертеді және тоқтатады және өкілдік берушінің іс-әрекеттеріне теңестіріледі. 5. Электрондық мандат шегінен тыс электрондық агент арқылы жасалған мәмілелер, егер бұл адал қарсы тараптың құқықтарын қорғау үшін қажет болмаса, пайдаланушы үшін құқықтық салдар туындатпайды. Мандат шегінен тыс әрекет туралы қарсы тарап білмеген әрі білуге тиіс емес жағдайларда пайдаланушы мұндай мәміле бойынша байланысты деп саналады; ал егер қарсы тарап үшін өкілеттіктен асып кету айқын болса немесе қарсы тарапқа агент жұмысының ақауы не қатесі жөнінде уақтылы хабарланғаны дәлелденсе, пайдаланушы өзіне міндеттеме	теңестіруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, электрондық агент арқылы жасалған мәмілелер бойынша туындайтын құқықтар мен міндеттер нақты субъектілерге тиесілі болып, олардың құқықтық мәртебесі айқындалады. Сонымен қатар, электрондық журналды дәлелдеме ретінде тану және оның тұтастығын қамтамасыз ету қағидаларын бекіту электрондық мәмілелерге қатысушылардың құқықтық қорғалу деңгейін арттырады. Бұл өзгерістер электрондық мәмілелердің жарамдылығын қамтамасыз етуге, цифрлық ортада туындайтын құқықтық тәуекелдерді төмендетуге және халықаралық тәжірибеге, соның ішінде ЮНСИТРАЛ үлгілік заңдарының қағидаларына сәйкестікті қамтамасыз етуге бағытталған.
--	--	--	--	---

			жүктелмеуіне құқылы. 6. Егер заңда өзгеше көзделмесе, электрондық агентті пайдалану кезінде электрондық мандаттың болмауы өкілдік берушіге мәміле жасауға берілген өкілеттіктің жоқтығына теңестіріледі. 7. Электрондық мандаттар олардың қолданылу мерзімі ішінде және қолданысы тоқтатылғаннан кейін кемінде үш жыл бойы сақталуға тиіс. Сақтау электрондық мандаттың тұтастығын және оның қалыптасу және өзгеру уақытын заңнамада көзделген құралдармен растау мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс. 8. Электрондық журнал - электрондық агенттің әрекеттері туралы электрондық жазбалардың хронологиялық тізбесі. Электрондық журналдың деректері электрондық құжат нысанындағы дәлелдеме ретінде қабылданады. Егер өзгеше дәлелденбесе, электрондық журналдағы деректердің толықтығы мен өзгермегендігі сақталған деп есептеледі.	
2	ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), 1994 жыл 27 желтоқсан, № 268-ХІІІ. 147-2-бап (жаңа) - Автоматтандырылған ерік білдіруді	Қолданыстағы заңнама мәтінінде 147-2-бап жоқ (бап жаңа мәтін ретінде ұсынылады).	147-2-бап. Автоматтандырылған ерік білдіруді атрибуциялау 1. Осы Кодексте немесе тараптардың келісімінде өзгеше көзделмесе, ақпараттық жүйе, бағдарламалық құрал немесе өзге де автоматтандырылған жүйе арқылы автоматты режимде қалыптастырылған және жіберілген электрондық хабарлама, оферта, акцепт не өзге де заңдық маңызы бар ерік білдіру оны тиісті мақсатта пайдаланатын тұлғаның (жіберушінін)	Құқықтық анықтық қажеттілігі. Цифрлық ортада шарттық қатынастар көбіне адамның тікелей қатысуынсыз, автоматтандырылған бағдарламалық құралдар мен алгоритмдер арқылы жүзеге асырылады. Алайда қолданыстағы заңнамада мұндай автоматтандырылған әрекеттердің құқықтық нәтижелерін нақты субъектіге жатқызу (атрибуциялау) тәртібі жеткілікті деңгейде нақты регламенттелмеген.

	атрибуциялау		атынан жасалған деп есептеледі, Автоматтандырылған жүйенің әрекеттері жіберушінің ерік білдіруімен қамтылады деп ұйғарылады. 2. Осы баптың 3-5-тармақтарында өзгеше көзделмесе, жіберушінің ақпараттық жүйесі мен қарсы тараптың ақпараттық жүйесі арасында заңдық маңызы бар хабарламаларды автоматтандырылған түрде алмасу нәтижесінде жасалған мәміле бойынша азаматтық құқықтар мен міндеттер жіберушіде туындайды. 3. Егер заңдық маңызы бар хабарлама үшінші тұлғалардың санкцияланбаған араласуының, оның ішінде ақпараттық жүйені бұзудың, зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді енгізудің немесе қол жеткізуді құқыққа қайшы пайдаланудың салдарынан қалыптасқаны дәлелденсе және жіберуші мұндай араласудың алдын алу үшін ақылға қонымды және жеткілікті шаралар қабылдаған болса, мұндай хабарлама жіберушіге атрибуцияланбайды. Бұл жағдайда осындай хабарлама негізінде жасалған мәміле жіберушінің еркі бойынша жасалған деп есептелмейді. 4. Автоматтандырылған ақпараттық жүйеден заңдық маңызы бар хабарламаны алған тарап (адресат), егер айқын техникалық қате болмаса, мұндай хабарлама жіберушінің еркін білдіреді деп есептеуге құқылы. Мәміленің мән-жайларын және адресатқа қолжетімді ақпаратты ескере отырып,	Осыған байланысты мәмілелердің «иесіз» қалу тәуекелін болдырмау мақсатында заң деңгейінде атрибуция презумпциясын енгізу орынды болып табылады. Аталған презумпцияға сәйкес, ақпараттық жүйенің қалыпты (әдеттегі) жұмыс істеуі нәтижесінде жасалған әрекеттер сол жүйені пайдаланушы тараптың еркі мен әрекеті ретінде танылады. Бұл тәсіл халықаралық құқықтық үлгілерге сәйкес келеді, атап айтқанда, Электрондық коммерция туралы ЮНСИТРАЛ Үлгілік Заңының 13-бабында бекітілген қағидалармен үйлеседі. Сонымен қатар, атрибуция презумпциясының қолданылу шектері де айқындалуға тиіс. Егер автоматтандырылған түрде қалыптасқан хабарлама нақты пайдаланушының еркін білдірмейтіні қарсы тарапқа белгілі болған немесе белгілі болуға тиіс жағдайларда, мұндай мәміленің жарамдылығы презумпцияланбайды. Осылайша, ұсынылып отырған құқықтық тәсіл азаматтық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ техникалық ақаулар немесе жүйелік қателіктер салдарынан негізсіз міндеттемелердің туындау тәуекелін төмендетуге бағытталған.
--	--------------	--	---	---

			ақылға қонымды сақтық танытқан тұлға үшін анық байқалатын қате айқын техникалық қате деп танылады. Егер адресат мұндай қатенің бар екенін білген немесе тиісті сақтық танытқанда білуге тиіс болған болса, ол мұндай хабарламаға сүйене отырып құқықтық салдар туындатуға құқылы емес. Мұндай жағдайда жіберуші мәмілені жасалмаған немесе жарамсыз деп тануды осы Кодексте көзделген тәртіппен талап етуге құқылы. 5. Адамның қатысуынсыз басқа тарапқа тікелей өзара іс-қимыл жасау мүмкіндігін беретін автоматтандырылған ақпараттық жүйені пайдаланатын жіберуші жекелеген әрекеттердің автоматты түрде жүзеге асырылғанын негізге ала отырып қана мәміле жасалмады деп мәлімдеуге құқылы емес. Мұндай жағдайда автоматтандырылған жүйенің дұрыс және сенімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету міндеті жіберушіге жүктеледі. Сонымен бірге, осы баптың 3 және 4-тармақтарында көзделген негіздер болған кезде, жіберуші аталған тармақтарға сілтеме жасауға құқылы. Осы баптың 3 және 4-тармақтарында көрсетілген мән-жайларды дәлелдеу ауыртпалығы оларға сілтеме жасайтын тарапқа жүктеледі.	
3	ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), 1994	Қолданыстағы заңнама мәтінінде 397-1-бап жоқ (бап	397-1. Ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы шарт жасасу кезі 1. Ақпараттық-коммуникациялық желілер	Қолданыстағы ережені нақтылау. ҚР АК 397-бабына сәйкес, шарт жасасу сәті offerentтің акцептті алған уақытымен

	жыл 27 желтоқсан, № 268-ХІІІ. 397-1-бап (жаңа) – Ақпараттық- коммуникациял ық желілер арқылы шарт жасасу кезі	жаңа мәтін ретінде ұсынылады).	арқылы шарт жасалған кезде, акцепт оферта жасаған тұлғаға алынған сәттен бастап шарт жасалды деп есептеледі. Акцепт оферта жасаған тұлға байланыс үшін көрсеткен электрондық мекенжайға немесе ақпараттық жүйеге электрондық хабарлама келіп түскен және оған қолжетімді болған кезден бастап алынған деп танылады. Егер мұндай мекенжай немесе жүйе көрсетілмесе, акцепт оферта жасаған тұлға пайдаланатын ақпараттық жүйеге келіп түскен және қолжетімді болған кезден бастап алынған деп есептеледі. 2. Егер акцептті қамтитын электрондық хабарлама оферта жасаған тұлғаның ақпараттық жүйесіне келіп түскен болса, ол адресатқа қолжетімді болды деп ұйғарылады және акцепт келіп түскен кезден бастап күшіне енеді. Бұл презумпцияны оферта жасаған тұлға жүйенің техникалық іркілістері немесе шектеулері салдарынан хабарламаны әдеттегі тәртіппен алу мүмкін болмағанын дәлелдеу арқылы теріске шығара алады. Мұндай жағдайда хабарламаны алу кезі істің мән-жайларын және тараптардың адал әрекет ету қағидатын ескере отырып айқындалады. 3. Тараптар электрондық алмасу кезінде шарт жасасу кезін өзгеше айқындауға құқылы. Егер тараптардың бірі тұтынушы болса, шарт жасасу кезіне немесе электрондық	айқындалады. Алайда электрондық байланыс құралдары арқылы жасалатын мәмілелер жағдайында акцепттің техникалық жеткізілуі мен оны алу ұғымдары арасында айырмашылықтың болмауы құқықтық дауларға әкелуі мүмкін. Мәселен, онлайн платформада сатып алушының «Қабылдаймын» батырмасын басу сәті мен осы әрекет туралы ақпараттың сатушының ақпараттық жүйесіне нақты түсу уақыты арасында уақытша алшақтық немесе техникалық іркілістер орын алуы ықтимал. Осындай жағдайларды ескере отырып, ұсынылып отырған норма шарттың жасалу сәтін функционалдық өлшемшарттар негізінде айқындауды көздейді және құқықтық анықтықты қамтамасыз етеді. Атап айтқанда, акцепттің алынғаны туралы автоматты түрде қалыптастырылған хабарламаны дербес акцепт ретінде тануға жол берілмейді. Бұл ереже техникалық қателер немесе жаңсақ растаулар негізінде шарт жасалды деп тану тәуекелін болдырмауға бағытталған. Сонымен қатар, тұтынушылардың құқықтарын қорғау мақсатында тұтынушымен жасалатын электрондық шарттарда шарт жасалу сәтін кері күшпен белгілеуге тыйым салу ұсынылады. Аталған тәсіл халықаралық тәжірибеге, соның ішінде БҰҰ-ның Электрондық коммуникациялар туралы Конвенциясының қағидаларына сәйкес келеді. Осылайша, енгізілетін өзгерістер
--	--	---	---	--

			хабарламалардың дәлелдемелік күшіне қатысты оның құқықтарын шектейтін келісімдер жарамсыз болып табылады. 4. Оферта жасаған тұлғаның ақпараттық жүйесі жіберген хабарламаны жеткізу немесе алу туралы автоматты хабарлама, егер оның мазмұнынан немесе шарт талаптарынан шарт жасасуға келісім анық туындамаса, акцепт болып есептелмейді.	электрондық шарттарда келісім жасалу сәтін дәл айқындауға, құқықтық дауларды азайтуға және электрондық саудадағы қауіпсіздік деңгейін арттыруға бағытталған.
4	ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), 1994 жыл 27 желтоқсан, № 268-ХІІІ. 8-бап (жалпы қағидаттар) және 278-1-бап. Міндеттемені автоматтандырылған тәсілмен орындау (өзін-өзі орындайтын міндеттеме)	ҚР АҚ 8-бабы Азаматтық құқықтарды жүзеге асыру 1. Азаматтар мен заңды тұлғалар өздеріне берілген азаматтық құқықтарды, соның ішінде өздерін қорғау құқығын өз қалауынша пайдаланады. 2. Азаматтар мен заңды тұлғаларға тиесілі құқықтардың жүзеге асырылмауы, заңнамалық актілерде көзделген жағдайларды қоспағанда, бұл құқықтардың тоқтатылуына әкеп	8-бап. Азаматтық құқықтарды жүзеге асыру 1-1-тармақ. Азаматтық құқықтар мен міндеттер ақпараттық жүйелерді пайдалану арқылы, оның ішінде өзін-өзі орындайтын міндеттемелер негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Автоматтандырылған орындау азаматтық заңнаманың талаптарын айналып өтуге, жауапкершілікті болдырмауға немесе сот бақылауын шектеуге негіз бола алмайды. Заңда немесе шартта көзделген жағдайларда міндеттемені тоқтата тұру, өзгерту немесе тоқтату, сондай-ақ азаматтық құқықтарды қорғау тәсілдерін қолдану мүмкіндігі сақталады. 278-1-бап. Міндеттемені автоматтандырылған тәсілмен орындау (өзін-өзі орындайтын міндеттеме) 1. Міндеттеме тараптардың келісімімен алдын ала айқындалған мән-жайлар орын алған кезде адамның тікелей қатысуынсыз ақпараттық жүйе арқылы автоматты түрде орындалуы мүмкін (өзін-өзі орындайтын міндеттеме). Мұндай орындау бағдарламаланған алгоритм негізінде	Цифрлық инновацияларды құқыққа енгізу қажеттілігі. Смарт-шарттар (self-executing contracts) бүгінде қаржы, логистика, блокчейн салаларында кең қолданылуда, бірақ олардың құқықтық мәртебесі айқын болмағандықтан, тараптар мен үшінші тұлғалар үшін тәуекелдер бар. Ұсынылған нормалар смарт-шарттарды заңды тұрғыда тану арқылы бұл олқылықты толтырады. Біріншіден, смарт-шарттың рұқсат етілетін шектері мен императивті талаптары белгіленеді – заңға қайшы немесе қоғамға зиян автоматтандырылған шарт жасауға болмайды. Екіншіден, мұндай шарттарда сот бақылауы болуы тиіс: яғни, техникалық тоқтатылу мүмкіндігі қарастырылуы заңмен міндеттеледі. Бұл өзгеріс смарт-шарттардағы «қол сұғылмайды» деген түсінікті жояды – қажет жағдайда сот пен уәкілетті органдар адам құқықтарын қорғау үшін автоматтандырылған орындауды тоқтата алады. Сонымен қатар, платформаларға да міндеттер жүктелуі мүмкін: мысалы, дау

	соқпайды. 3. Азаматтық құқықтарды жүзеге асыру басқа құқық субъектілерінің құқықтарын және заңдармен қорғалатын мүдделерін бұзбауға, айналадағы ортаға зиян келтірмеуге тиіс. 4. Азаматтар мен заңды тұлғалар өздеріне берілген құқықтарды жүзеге асырған кезде адал, парасатты және әділ әрекет жасап, заңдардағы талаптарды, қоғамның адамгершілік қағидаттарын, ал кәсіпкерлер бұған қоса іскерлік әдептілік ережелерін сақтауға тиіс. Бұл міндетті шарт арқылы алып тастауға немесе шектеуге	жүзеге асырылады. 2. Міндеттемені автоматтандырылған тәсілмен орындау осы Кодекстің және өзге де заңнаманың талаптарын, сондай-ақ қоғамдық тәртіп негіздерін сақтаған жағдайда жол беріледі. Автоматтандырылған орындау азаматтық заңнаманың талаптарын айналып өтуге, жауапкершілікті болдырмауға немесе сот қорғау құқығын шектеуге негіз бола алмайды. 3. Заңда немесе шартта көзделген жағдайларда міндеттемені тоқтата тұру, өзгерту немесе тоқтату мүмкіндігі сақталады. Автоматтандырылған орындауды жүзеге асыратын бағдарламалық шешім соттың немесе уәкілетті органның талабы бойынша оның орындалуын кідіртуге, тоқтатуға немесе өзгертуге мүмкіндік беруге тиіс. Орындауды тоқтатуға немесе өзгертуге тыйым салатын шарт талаптары жарамсыз болып табылады. 4. Автоматтандырылған орындау салдарынан зиян келтірілген не бағдарламалық қателік нәтижесінде орындалу қатесі туындаған жағдайда, кінәлі тарап келтірілген зиянды осы Кодексте белгіленген жалпы негіздер бойынша өтеуге міндетті. 5. Егер автоматтандырылған орындаудан кейін міндеттеме жарамсыз деп танылса немесе тоқтатылса, тараптардың бастапқы жағдайын қалпына келтіру (реституция)	туындағанда цифрлық платформа автоматтандырылған төлемді ұстап тұруға міндетті болмақ. Үшіншіден, смарт-шарттардың салдарынан зиян туындаса немесе қате болса, жауапкершілік пен жағдайды қалпына келтіру тетіктері айқындалады. Бұл толық автоматтандырылған мәмілелерді заңдастыруға қажетті шарттарды жасап, цифрлық экономикадағы жаңа тәуекелдерді азайтады. Халықаралық тәжірибеде (мысалы, ЕО-ның цифрлық қызметтер актілерінде) де смарт-шарттардың заңдық күші мен қауіпсіздік тетіктері талқыланып жатыр, ұсынылған өзгеріс Қазақстанды осы үрдіске сәйкес жақындатады.
--	---	--	--

		болмайды. Азаматтық құқық қатынастарына қатысушылардың адал, парасатты және әділ әрекет жасауы көзделеді. 5. Азаматтар мен заңды тұлғалардың басқа тұлғаға зиян келтіруге, құқықты өзге нысандарда теріс пайдалануға, сондай-ақ құқықты оның мақсатына қайшы келетіндей етіп жүзеге асыруға бағытталған әрекеттеріне жол берілмейді. 6. Ешкім де өзінің теріс пиғылды мінез-құлқымен артықшылық алуға құқылы емес. 7. Осы баптың 3-6-тармақтарында көзделген талаптар сақталмаған жағдайда сот адамға тиесілі оның құқығын қорғаудан бас тарта алады.	осы Кодекске сәйкес жүргізіледі.	
--	--	--	----------------------------------	--

		Қолданыстағы редакцияда 278-1-бап жоқ (бап жаңа редакция ретінде ұсынылады). ҚР ЦК 67-бабында смарт-келісімшарт ұғымы берілген және оның шарт талаптары бағдарламалық код нысанында бекітілуі мүмкін екені көрсетілген. Сондай-ақ тараптардың құқықтары мен міндеттері, дауларды шешу тәртібі және жалпы қолданылу шарттары айқындалады. Яғни, бұл норма смарт-келісімшарттың мүмкін екенін және оны қолданудың жалпы шектерін белгілейді. Алайда ҚР Цифрлық кодексінде смарт-		
--	--	--	--	--

		келісімшарттың азаматтық-құқықтық салдары, міндеттемені автоматтандырылған түрде орындаудың шектері, соттың орындауды тоқтата тұру мүмкіндігі, жауапкершілік және реституция мәселелері толық реттелмеген.		
5	«Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚР Заңы, 1-бап (негізгі ұғымдар) және жаңа 18-1-бап – «Цифрлық платформа-делдалдың міндеттері»	1) Қолданыстағы мәтінде 8-1-бап жоқ (бап жаңа редакция ретінде ұсынылады). 2) 1-бап. Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдар (үзінді) Осы Заңда мынадай негізгі ұғымдар пайдаланылады: 71) «электрондық үкіметтің» сервистік интеграторы - «электрондық үкіметтің» архитектурасын	1-бап. Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдарға мынадай толықтыру енгізілсін: 73) цифрлық платформа-делдал - интернет-алаң (веб-сервис, мобильдік қосымша және т.б.) түріндегі ақпараттық жүйе, ол жеке немесе заңды тұлғаларға өзара шарт жасасу үшін цифрлық инфрақұрылымды ұсынады және көрсетілетін қызметтерді белсенді түрде ұйымдастыру, ақпаратты сұрыптау немесе фильтрлеу, қатысушылардың әрекеттеріне техникалық немесе алгоритмдік ықпал ету арқылы олардың мәмілелерінің мазмұны мен динамикасына елеулі әсер етеді (мысалы, онлайн сауда платформалары, маркетплейстер, агрегаторлар); 18-1-бап. (жаңа) Цифрлық платформа-делдалдардың міндеттері мен жауапкершілігі	Құқықтық олқылықты толтыру. Электрондық коммерция жағдайында онлайн-платформалар (маркетплейстер, агрегаторлар) мәмілелердің ажырамас қатысушысына айналғанымен, олардың құқықтық мәртебесі жеткілікті деңгейде айқындалмаған. Қолданыстағы заңнамада платформа операторларының сатып алушылар мен сатушылар алдындағы міндеттері нақты регламенттелмегендіктен, ұсынылатын ақпараттың дұрыстығына кепілдік беру, техникалық ақаулар үшін жауапкершілік, сондай-ақ шарт арқылы жауапкершілікті шектеу мәселелері бойынша құқықтық анықсыздық сақталуда. Бұл жағдай құқықтық белгісіздік туындатып, инновациялық дамуды тежеп, қатысушылар үшін тәуекел деңгейін арттырады. Ұсынылып отырған түзетулер

	дамытуды әдістемелік қамтамасыз ету жөніндегі функциялар, сондай-ақ осы Заңда көзделген өзге де функциялар жүктелген, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын заңды тұлға; 71-1) «электрондық үкіметтің» сыртқы шлюзі - мемлекеттік органдардың бірыңғай көліктік ортасында тұрған ақпараттық жүйелердің мемлекеттік органдардың бірыңғай көліктік ортасынан тыс тұрған ақпараттық жүйелермен өзара іс-қимылын қамтамасыз етуге арналған «электрондық үкімет» шлюзінің	1. Цифрлық платформа-делдал өз қызметінде ақпараттық жүйенің тұрақты және қауіпсіз жұмыс істеуін, пайдаланушыларға ұсынылатын ақпараттың дұрыстығын және мәмілелерді жасауда тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге міндетті. Платформа өз алгоритмдері мен техникалық құралдарының пайдаланушылардың таңдауына әсерін ескере отырып адал іскерлік тәжірибені сақтауы тиіс (мысалы, іздеу нәтижелеріне ықпал ету арқылы бір тарапқа негізсіз артықшылық беруге тыйым салынады). 2. Платформа-делдал техникалық ақаулар, кибершабуыл немесе өзге бұзушылықтар салдарынан пайдаланушыларға келтірілген зиян үшін кінәлі болған жағдайда заңнамаға сәйкес жауаптылықта болады. Сондай-ақ, егер платформа өз пайдаланушыларына қатысты міндеттемелерін шартта біржақты шектеуге немесе алып тастауға тырысса, мұндай шарт ережелері жарамсыз болып табылады (жауапкершіліктен жалтару шарттары күшін жойған деп танылады). 3. Цифрлық платформада жасалған мәмілелер бойынша даулар туындаған кезде платформа-делдал істі сот қарағанға дейін автоматтандырылған орындауды (төлемдерді аударуды, цифрлық тауарға қолжетімділікті және т.б.) уақытша тоқтата тұруға міндетті. Платформаның дауды шешуге дейін орындалуды тоқтатпай, қызметін жалғастыруы пайдаланушылардың заңды құқықтарына	аталған олқылықтарды жоюға бағытталған. Біріншіден, «цифрлық платформа-делдал» ұғымын енгізу және оны делдалдық қызметтің дербес түрі ретінде тану көзделеді. Екіншіден, платформалардың негізгі міндеттері заңнамалық деңгейде бекітіледі, атап айтқанда: ұсынылатын ақпараттың дұрыстығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету, алгоритмдердің әділдігін сақтау, пайдаланушыларға зиян келтірмеу. Үшіншіден, платформаның техникалық немесе ақпараттық ақаулары салдарынан келтірілген зиян үшін жауапкершілікті шарт арқылы толық шектеуге жол берілмейтіні бекітіледі. Бұл пайдаланушыларды платформаның ықпалынан және әділетсіз шарттардан қорғауға бағытталған. Төртіншіден, даулы жағдайлар туындаған кезде платформаның автоматтандырылған орындалуды уақытша тоқтату міндеті белгіленеді, бұл тұтынушылардың құқықтарын қорғауға және дауды әділ қарауға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, ұсынылған өзгерістер Еуропалық Одақтың цифрлық қызметтер туралы актісінде бекітілген қағидалармен үйлесіп, Қазақстандағы онлайн-платформалардың құқықтық мәртебесі мен жауапкершілігін халықаралық озық тәжірибеге сәйкес нақтылауға бағытталған.
--	--	---	---

		кіші жүйесі; 72) «электрондық үкіметтің» электрондық поштасының бірыңғай шлюзі - ақпараттық қауіпсіздік талаптарына сәйкес «электрондық үкіметтің» электрондық поштасының қорғалуын қамтамасыз ететін аппараттық-бағдарламалық кешен.	зиян келтірмеуге тиіс.	
6	«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV ҚР Заңы. 1-бап (негізгі ұғымдар) – цифрлық контент және цифрлық қызмет ұғымдарының анықтамалары және жаңа 10-1-бап. Цифрлық контент пен	2) 1-бап. Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдар (үзінді) Осы Заңда мынадай негізгі ұғымдар пайдаланылады: 16-2) тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктерінің қауымдастығы (одағы) (бұдан әрі - қауымдастық (одақ) - өз мүшелерінің қызметін	1-бап. Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдарға мынадай толықтыру енгізілсін: 18) «Цифрлық контент» – цифрлық түрде өндірілген немесе берілетін, материалдық емес сипаттағы тауарлар мен өнімдер (мысалы, бағдарламалық қамтамасыз ету, мобильдік қосымша, электрондық ойын, музыка, видео, электрондық кітап және т.б.), оларды пайдалану үшін электрондық құрылғы және цифрлық орта қажет болады. 19) «Цифрлық қызмет» – тұтынушыға ақпараттық технологиялар арқылы көрсетілетін қызмет (мысалы, бұлттық сақтау, онлайн-трансляция, әлеуметтік желі қызметтері және т.б.), оны алу, пайдалану және тоқтату толықтай электрондық түрде	Халықаралық үрдіске сай тұтынушыны қорғау. Цифрлық экономика жағдайында тұтынушылар цифрлық контентті (материалдық емес игіліктерді) сатып алу немесе онлайн-қызметтерді пайдалану кезінде жиі қатысады, алайда қолданыстағы заңнамада олардың сапасы мен қауіпсіздігіне қатысты міндеттер жеткілікті деңгейде нақтыланбаған. Мәселен, қолданыстағы құқыққа сәйкес сатушының негізгі міндеті – тауардың шарт талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ету (ҚР АҚ 422-бап), алайда бағдарламалық өнімдерге қатысты жаңартулар мен қолдау көрсетудің

	цифрлық қызметтің сапасы және тұтынушының құқықтары.	үйлестіруді қамтамасыз ету және олардың ортақ мүдделерін қорғау үшін құрылатын, тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктерінің ерікті бірігуі; 17) тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы уәкілетті орган (бұдан әрі - уәкілетті орган) - тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы басшылықты және салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын мемлекеттік орган. Қолданыстағы заң мәтінінде 10-1-бап жоқ (бап жаңа мәтін ретінде ұсынылады).	жүзеге асады. 10-1-бап. Цифрлық контент пен цифрлық қызметтің сапасы және тұтынушының құқықтары 1. Цифрлық контентті немесе цифрлық қызметті жеткізуші (сатушы, орындаушы) өнімнің немесе қызметтің шарт талаптарына және әдеттегі тұтынушылық қасиеттеріне сәйкес болуын шарттың бүкіл қолданылу мерзімі ішінде қамтамасыз етуге міндетті. 2. Жеткізушінің міндетіне мыналар кіреді: 1) өнімнің немесе қызметтің дұрыс жұмыс істеуі үшін қажетті жаңартуларды уақтылы ұсыну; 2) ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтау; 3) елеулі кемшіліктер анықталған жағдайда оларды ақылға қонымды мерзімде жою. 3. Егер шарттың қолданылу кезеңінде жеткізуші өнімнің функционалдық мүмкіндіктерін немесе көлемін негізсіз қысқартса, техникалық қолдауды тұтынушының заңды мүдделеріне елеулі әсер ететін түрде тоқтатса, мұндай әрекеттер цифрлық өнімнің шарт талаптарына сәйкес еместігі ретінде танылады. 4. Цифрлық контенттің немесе цифрлық қызметтің шарт талаптарына сәйкес еместігі анықталған жағдайда тұтынушы өз таңдауы бойынша:	болмауы олардың тез ескіруіне немесе осал болуына әкелуі мүмкін. Осыған байланысты ұсынылып отырған өзгерістер цифрлық өнім жеткізушілерінің жаңарту және техникалық қолдау көрсету міндеттерін нақтылауға бағытталған. Бұл тәсіл Еуропалық Одақтың 2019/770 Директивасында көзделген қағидаларға сәйкес келеді, онда ұзақ мерзімді цифрлық қызмет көрсету кезінде тұрақты жаңартуларды қамтамасыз ету шарттың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, цифрлық өнімнің шарт жасалғаннан кейін негізсіз нашарлауы жағдайында тұтынушының құқықтарын қорғау тетіктерін енгізу көзделеді. Атап айтқанда, ұсынылып отырған 10-1-баптың 2-тармағына сәйкес, егер жеткізуші бастапқыда келісілген функционалдың бір бөлігін жойса немесе шектесе, тұтынушы шартты бұзып, төленген қаражатты қайтаруды талап етуге құқылы. Бұдан бөлек, цифрлық контентті қайтару ерекшеліктерін құқықтық реттеу қажеттілігі туындайды, өйткені цифрлық нысанда ұсынылатын өнімдерді дәстүрлі мағынада қайтару мүмкіндігі шектеулі. Осыған байланысты халықаралық тәжірибеге сүйене отырып (соның ішінде Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесі), тұтынушыға белгілі бір мерзім ішінде цифрлық қызметтен бас тарту және төлемді толық қайтарып алу құқығын беру ұсынылады. Жалпы алғанда, ұсынылған
--	---	--	--	---

			1) кемшіліктерді жоюды; 2) өнімді алмастыруды; 3) бағаны тиісінше азайтуды; 4) елеулі кемшілік болған кезде шартты бұзуды және төленген соманы қайтаруды талап етуге құқылы. 5. Егер цифрлық контент немесе цифрлық қызмет материалдық нысанда тауар сияқты қайтаруға жатпайтын сипатқа ие болса, тұтынушы өнімді қабылдағаннан кейін ақылға қонымды мерзім ішінде шарттан бас тартуға және төленген соманы толық қайтарып алуға құқылы. 6. Осы баптың 5-тармағында көзделген бас тарту құқығының мерзімі, шарттары және тәртібі уәкілетті орган айқындайтын қағидалармен белгіленеді. 7. Осы бапта көзделмеген өзге жағдайларда цифрлық контент пен цифрлық қызметке тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заңнаманың тауарлар мен қызметтерге қатысты жалпы ережелері қолданылады.	шаралар Қазақстандағы тұтынушылардың құқықтарын цифрлық орта талаптарына сәйкес күшейтуге және «цифрлық контент» ұғымын құқықтық айналымға жүйелі түрде енгізуге бағытталған.
7	ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), 1994 жыл 27 желтоқсан, № 268-ХІІІ. 384-бап, 4-тармақ (жаңа) – <i>Дербес деректерді беру қарсы ұсыну</i>	384-бап. Ақылы және ақысыз шарт 1. Шарт бойынша тарап өз міндеттемелерін орындағаны үшін ақы алуы немесе бір-біріне бір нәрсе беруі керек болса, бұл ақылы шарт болып табылады.	384-баптың 4-тармағы: 4. Егер шарт бойынша тұтынушы (пайдаланушы) ақшалай төлем жасамай, дербес деректерін пайдалануға келісім беру немесе оларды өзге мақсатта пайдалануға мүмкіндік беру арқылы қарсы ұсыныс жасаса, мұндай шарт ақылы (өтеулі) деп танылады. Бұл ереже шартты орындау үшін қажетті немесе заң талаптарына сәйкес міндетті түрде берілетін дербес деректерге қолданылмайды; мұндай деректерді беру	«Ақысыз» цифрлық қызметтерді құқықтық реттеу. Қазіргі цифрлық ортада көптеген онлайн-сервистер формальды түрде ақысыз ұсынылғанымен, тұтынушы өз дербес деректерін пайдалануға келісім беру арқылы жанама түрде «төлем» жасайды. Мысалы, әлеуметтік желілер мен іздеу жүйелері қызмет көрсетуді пайдаланушы деректерін жарнамалық мақсатта өңдеу есебінен жүзеге асырады. Алайда

	ретінде	2. Бір тарап екінші тарапқа одан ақы алмай немесе ешнәрсе бермей бір нәрсені ұсынуды міндетіне алған шарт ақысыз шарт болып табылады. 3. Егер заңдардан, шарттың мазмұнынан немесе мәнінен өзгеше туындамаса, шарт ақылы болуы мүмкін. Қолданыстағы редакцияда 4-тармақ жоқ (4-тармақ жаңа редакция ретінде ұсынылады).	шарттың техникалық элементі болып табылады және шартты ақылы деп тануға негіз болмайды.	қолданыстағы заңнамада мұндай қатынастардың құқықтық табиғаты нақты айқындалмағандықтан, олар көбіне «ақысыз қызмет» ретінде бағаланып, тұтынушыға тән кепілдіктер мен жауапкершілік шаралары толық көлемде қолданылмауы мүмкін. Ұсынылып отырған норма аталған олқылықты жоюға бағытталған: дербес деректерді қарсы ұсыныс ретінде беру экономикалық мәні бар әрекет ретінде танылып, мұндай қатынастарды өтеулі шарттар қатарына жатқызу ұсынылады. Бұл тұтынушыға ақылы қызметтерге тән құқықтық қорғау тетіктерін (сапа талаптары, кепілдіктер, жауапкершілік) қолдануға мүмкіндік береді. Аталған тәсіл Еуропалық Одақтың цифрлық контент жөніндегі директиваларында бекітілген қағидалармен үйлеседі, онда ақшалай төлем болмаған жағдайда да, егер қызмет дербес деректерге айырбасталып ұсынылса, тұтынушыны қорғау режимі қолданылады. Сонымен қатар, деректерді тек техникалық қажеттілік шегінде өңдеу жағдайларын ажырату GDPR қағидаларына және Қазақстан Республикасының дербес деректерді қорғау туралы заңнамасында көзделген мақсаттық шектеу принципіне сәйкес келеді. Осылайша, ұсынылған толықтыру «ақысыз қызмет – құқықтық қорғау жоқ» деген дәстүрлі тәсілді қайта қарауға мүмкіндік беріп, деректерді «айырбас
--	---------	--	---	---

				құралы» ретінде пайдалануға негізделген мәмілелердің құқықтық салдарын айқындайды.
--	--	--	--	--